

МАТИЦА СРПСКА
ОДЕЉЕЊЕ ЗА ДРУШТВЕНЕ НАУКЕ

ЗБОРНИК
МАТИЦЕ СРПСКЕ
ЗА ДРУШТВЕНЕ НАУКЕ

MATICA SRPSKA
DEPARTMENT OF SOCIAL SCIENCES

MATICA SRPSKA
SOCIAL SCIENCES QUARTERLY

Покренут 1950. године
До 10. свеске (1955) под називом *Научни зборник*, серија друштвених наука,
од 11. свеске (1956) – *Зборник за друштвене науке*, а од 76. свеске (1984)
под данашњим називом

ГЛАВНИ УРЕДНИЦИ
Др Милош Јовановић (1950), Живојин Бошков (1951–1952),
Рајко Николић (1953–1965), академик Славко Гавриловић (1966–1969),
др Александар Магарашевић (1970–1973), др Младен Стојанов (1974–1999),
др Милован Митровић (2000–2004), академик Часлав Оцић (2005–)

153
(4/2015)

Уредништво

Др Бошко БОЈОВИЋ (Француска)
Др Милан БРДАР (Београд)
Др Рајко БУКВИЋ (Београд), заменик главног и одговорног уредника
Др Бранислав ЂУРЂЕВ (Нови Сад)
Др Масајуки ИВАТА (Јапан)
Др Ђорђе ИГЊАТОВИЋ (Београд)
Др Милош МАРЈАНОВИЋ (Нови Сад)
Др Милован МИТРОВИЋ (Београд)
Др Драго ЊЕГОВАН (Нови Сад)
академик Часлав ОЦИЋ, (Београд)
Др Питер РАДАН (Аустралија)
Др Панајотис Г. ХАРИТОС (Грчка)
Др Срђан ШЉУКИЋ (Нови Сад)

Секретар уредништва
Владимир Николић

Главни и одговорни уредник
Академик Часлав ОЦИЋ

ЗБОРНИК

МАТИЦЕ СРПСКЕ
ЗА ДРУШТВЕНЕ НАУКЕ

153
(4/2015)

НОВИ САД
2015

Илустрација на корици
гравира Захарије Орфелина
Човек њише за сѣолом

САДРЖАЈ / CONTENTS

ЧЛАНЦИ И РАСПРАВЕ / ARTICLES AND TREATISES

Миша Ђурковић ЕКОНОМСКА ТЕОРИЈА ДИСТРИБУТИВИЗМА	Miša Đurković ECONOMIC THEORY OF DISTRIBUTISM
653–675	

Александра Новаков ДРУШТВЕНИ ЗНАЧАЈ СРПСКЕ ГИМНАЗИЈЕ „ДОМ НАУКЕ” У СОЛУНУ (1894–1910)	Aleksandra Novakov SOCIAL SIGNIFICANCE OF THE SERBIAN GRAMMAR SCHOOL “THE HOME OF SCIENCE” IN THESSALONIKI (1894–1910)
677–697	

Александар М. Гајић СВЕТСКА КРИЗА И СВЕТСКА ДРЖАВА У КОНЦЕПЦИЈИ ЖАКА АТАЛИЈА	Aleksandar M. Gajić WORLD CRISIS AND WORLD STATE IN JACQUES ATTALI’S CONCEPTION
699–710	

Весна Ђукић и Биљана Ђукић ПРАВОСЛАВНА КУЛТУРА У СЕКУЛАРНОЈ ДРЖАВИ: ПРАВНО- ПОЛИТИЧКИ ИНСТРУМЕНТИ ПРОСВЕТНЕ И КУЛТУРНЕ ПОЛИТИКЕ У СРБИЈИ	Vesna Đukić and Biljana Đukić ORTHODOX CULTURE IN A SECULAR STATE: LEGAL AND POLITICAL INSTRUMENTS OF EDUCATIONAL AND CULTURAL POLICIES IN SERBIA
711–724	

Слободан Бјелица ВОЈВОДИНА И УСТАВ ИЗ 1974. ГОДИНЕ: ОД АУТОНОМИЈЕ УНУТАР РЕПУБЛИКЕ СРБИЈЕ ДО КОНСТИТУЕНСА ЈУГОСЛОВЕНСКЕ ФЕДЕРАЦИЈЕ	Slobodan Bjelica VOJVODINA AND THE CONSTITUTION OF 1974 – FROM THE PROVINCIAL AUTONOMY TO THE CONSTITUTIONAL ELEMENT OF THE YUGOSLAV FEDERATION
725–738	

Јелена Глушац КНЕЗ И ДЕСПОТ СТЕФАН ЛАЗАРЕВИЋ И МАНАСТИР ВЕЛИКА ЛАВРА СВЕТОГ АТАНАСИЈА НА СВЕТОЈ ГОРИ	Jelena Glušac PRINCE AND DESPOT STEFAN LAZAREVIĆ AND MONASTERY OF GREAT LAVRA OF SAINT ATHANASIUS ON MOUNT ATHOS
--	--

739–746

Ђурђа Солеша Гријак и Анида Фазлагих ДИМЕНЗИЈЕ МОТИВАЦИЈЕ СТУДЕНТКИЊА ЗА РОДИТЕЉСТВО	Ђurđa Soleša Grijak and Anida Fazlagić YOUNG FEMALE STUDENTS AND THE MOTIVATION DIMENSIONS FOR PARENTHOOD
--	---

747–755

Станислав Зекић и Бојан Матковски РАЗВОЈНЕ МОГУЋНОСТИ РУРАЛНИХ ПОДРУЧЈА СРБИЈЕ	Stanislav Zekić and Bojan Matkovski DEVELOPMENT OPPORTUNITIES FOR RURAL AREAS OF SERBIA
--	---

757–771

Душко Кузовић и Недељко Б. Стојнић АРХИТЕКТУРА ВОДЕНИЦА ПОТОЧАРА У ЦЕНТРАЛНОМ ДЕЛУ ЗАПАДНЕ СРБИЈЕ И ИСТОЧНЕ БОСНЕ	Duško Kuzović and Nedeljko B. Stojnić ARCHITECTURE OF WATER MILLS IN THE CENTRAL PART OF WESTERN SERBIA
---	---

773–801

ХРОНИКА / CHRONICLE

ОБЈАВЉЕН ШЕСТИ ТОМ СРПСКОГ БИОГРАФСКОГ РЕЧНИКА
803–820

ОСВРТ / REVIEW

Маринко М. Вучинић
ОГЛЕДАЛО ВЛАДАРА
(Александар Гајић, *Огледало владара: Констјантин Михаилович и Макијавели*,
Институт за европске студије, Београд 2014)
821–831

ПРИКАЗ / BOOK REVIEW

Софија Божић
ДОКУМЕНТА О УЈЕДИЊЕНОЈ ОМЛАДИНИ СРПСКОЈ
(Василије Ђ. Крестић, *Аустроугарска грана о Уједињеној омладини српској*,
Матица српска, Нови Сад 2015)
833–835

АУТОРИ У ОВОМ БРОЈУ / AUTHORS IN THIS ISSUE
837–840

ЕКОНОМСКА ТЕОРИЈА ДИСТРИБУТИВИЗМА

МИША ЂУРКОВИЋ

Институт за европске студије,

Трг Николе Пашића 11, Београд, Србија

mdjurkov@gmail.com

САЖЕТАК: У овом раду* анализирана је економска теорија дистрибутивизма. Аутор најпре објашњава да је дистрибутивизам идејни правац који је у англо-америчком свету настао као разрада социјалног учења римокатоличке цркве. Иако није добио статус какав имају главне школе у савременој економској мисли, дистрибутивизам и даље опстаје као специфичан правац социо-економског мишљења. У раду се посебно истражују идеје класичног дистрибутивизма. Аутор се усредсређује на две основне књиге Гилберта Честертона и на две најважније економске књиге Хилера Белока. Ови аутори су указивали на проблем кретања ка такозваној сервилној држави у којој мањи број капиталиста влада над пролетерима који полако добијају и законом санкционисани ропски статус. Као лек за ово кретање и за колективизам, они су предлагали низ мера за поновну широку дистрибуцију власништва над средствима за производњу. На крају се даје преглед живота ове идеје у 20. веку све до савремених дистрибутивиста попут Џона Медеила и Алана Карлсона.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: дистрибутивизам, економија, власништво, Честертон, Белок, сервилна држава

Издавачке куће *Ошачник* и *Бернар*, по уредничкој идеји Благоја Пантелића подухватиле су се веома замашног и захтевног посла да у петнаест томова објаве изабрана дела Гилберта Кита Честертона (Gilbert Keith Chesterton). Међу изабраним насловима, поред фикције и есејистике, налазе се и неки важни теоријски радови, укључујући и две кључне књиге које се баве економским питањима, односно проблемима политичке економије схваћене у најширем смислу. О Честертоновим политичким

* Рад је настао као део пројекта 179014 који подржава Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

идејама код нас је писано веома мало и то само у публицистичком виду. Појава помињаних књига свакако је добар повод да српску академску јавност упознамо с основним идејама и наслеђем посебног економског, политичког, друштвеног и идејног правца коме је аутор припадао – *дистрибутивизма*¹.

Честертонове књиге о којима говоримо су *Шта не ваља на свету* (први пут објављена 1910) и *Обрис здравог разума* (1926). Уз два списа Хилера Белока (Hilaire Belloc), *Сервилна држава* (1912) и *Есеј о обнови власништва* (1936), оне чине основни корпус дистрибутивистичких погледа на економска питања, а самим тим и на систем вредности и пожељно уређење друштва и државе. Џорџ Бернард Шо (George Bernard Show) је својевремено сковао кованицу *Чесџербелок* која и данас одређује срж дистрибутивистичког наслеђа у друштвеној и економској теорији. Осим њих двојице, најзначајнија имена у раној фази овог покрета били су ирски доминикански свештеник Винсент МекНеб (Vincent McNab), те писац и архитекта Артур Пенти (Arthur Penty), који је развијао идеје блиске хришћанском социјализму, залажући се за обнову радничких гилди. У САД треба издвојити новинарку и активисткињу Дороти Деј (Dorothy Day), једну од оснивача *Католичког радничког покрета* и часописа *Католички радник*.

Дистрибутивизам, наравно, не спада у најутицајније школе економског мишљења попут неокласике, кејнзизма, аустријске школе или монетаризма. Међутим, трајни спорови либертаријанаца с њима, подршка одређених делова римокатоличке цркве овом наслеђу, велика популарност међу јужњачким аграрним покретима у Америци, као и рад неких значајних недистрибутивиста попут Џона Медеила (John Medaille), одржавају ово наслеђе прилично живахним. Штавише, свака велика економска криза попут ове последње из 2008, враћа дистрибутивизам у средишта дебата; ако не због могућих решења, а онда свакако због врло корисних инструмената за тумачење извора кризе.

Наравно, чињеница да је Честертон и даље један од најутицајнијих писаца и интелектуалаца 20. века, како због солидне читаности његових књижевних класика, тако и због невероватног утицаја на књижевну елиту, доприноси одржавању интересовања и за његове теоријске радове, па тако и за дистрибутивизам. Последњи допринос обнови интересовања за дистрибутивизам дао је Мишел Уелбек (Michel Houellebecq) својом контроверзном и веома успешном књигом *Покораване*. Читаоци ће се сетити да лидер Муслиманског братства након победе на председничким изборима у Француској и формирања владе, одабира да спроведе управо дистрибутивистички програм, што уз помоћ саудијских средстава даје веома добре економске резултате [Uelbek 2015: 129, 134]. Овај покушај је занимљив јер аутор врло детаљно разрађује један могући модел реалне примене дистрибутивистичких начела у пракси.

¹ У нашој публицистици срећу се још и варијанте *дистрибутизам* и *дистрибуционизам*. Определили смо се да енглески термин *distributism* преводимо по аналогiji с конзервативизмом да у српском користимо израз *дистрибутивизам*.

*

У историји друштених и политичких теорија, дистрибутивизам се посматра као англосаксонски допринос разради идеја које су под окриљем римокатоличке цркве представљене у енциклици *Нове сџвари* (*Rerum novarum*). Утолико је исправно рећи да је дистрибутивизам у неком ширем смислу настао као део корпуса социјалног учења римокатоличке цркве у 20. веку. Енциклика *Нове сџвари* најзначајнији је допринос и преломна тачка у изградњи новог социјалног учења цркве. Она чини фундаментални прелом у традицији западног хришћанства јер је тиме црква одустала од фронталног сукобљавања с демократијом и секуларним светом, и одлучила да прихвати начелну одвојеност цркве и државе, те да уђе у дијалог и борбу за своје место у јавној сфери.

До тог обрта у мају 1891. није дошло преко ноћи. Велики број цркви блиских интелектуалаца попут Ламенеа (Hugues-Félicité Robert de Lamennais), Монталамбера (Charles Forbes René de Montalembert), бискупа Вилхелма фон Кетелера (Wilhelm-Emanuel von Ketteler), Курчија (Carlo Maria Curci) и групе око часописа *Католичка цивилизација* (*La Civiltà Cattolica*) итд., деценијама је припремао цркву за нови приступ [Ђурковић 2010]. Многи од њих су директно утицали на Белока, француског римокатолика који се преселио у Британију. Честертон је под његовим утицајем прешао на римокатолицизам 1922. Но осим чињенице да су њих двојица били припадници ове конфесије, само учење дистрибутивизма у потпуности баштини католичко наслеђе, повезујући на тај начин Енглеску с континенталном римокатоличком традицијом.

Уобичајено супротстављање Британије као протестантско капиталистичке с континенталним државама у којима је капитализам због католичког наслеђа увек носио елементе солидарности, друштвености и социјалности, у основи није погрешно. Дистрибутивизам се сматра идејним доприносом англо-америчког католицизма, који је деловао као критика у основи протестантског индивидуалистичког капитализма и њему наизглед супротстављеног социјализма. Дакле, он би био једна, британска, грана развоја начела и смерница из *Нових сџвари*, која се пружа паралелно с политичком хришћанском демократијом (односно њеним претходницима народњацима), и економским учењем социјално-тржишне привреде, односно ордолиберализма. То су заправо три најважније идеолошке гране проистекле из социјалног учења римокатоличке цркве.

Али, кад се говори о његовим претечама и изворима, не треба заборавити ни аутентично енглеско или америчко наслеђе. Џон Стјуарт Мил (John Stuart Mill) је, на пример, и данас на удару либертаријанаца због својих позитивних ставова о кооперативама као још једном могућем облику слободног удруживања рада и средстава који треба да постоји поред осталих привредних фактора. Роберт Низбет (Robert Nisbet) с правом помиње и индиректни утицај Берка (Edmund Burke) [Nisbet 1977: 20, 21]. Али, можда је још занимљивија традиција која је много утицала на Мила и коју је он следио у политичким списима. То је наслеђе такозваних Песника с језера, пре свега Вордсворта (William Wordsworth), Колрица (Samuel Taylor

Coleridge) и Саутија (Robert Southey) који су бранили идеју малог поседа и приватне имовине као неопходне и неизбежне основе било које, па и политичке слободе. Стога и Мил у својим делима као идеалне примере демократије наводи државе које попут Швајцарске почивају на широко раширеном малом поседу који омогућава појединцима и породицама да сами себе издржавају и да не зависе од других [Ђурковић 2006: 246].

За дистрибутивисте је важно и наслеђе Вилијам Кобета (William Cobbett), значајног памфлетисте и посланика из прве половине 19. века, који се залагао за католичку еманципацију, британски национализам и одбрану руралног начина живота. Као посланик био је оштар критичар Закона о сиромашнима из 1834. године за који је тврдио да разара породицу и читав природни систем имовине. У Америци је пак овај систем идеја занимљив онима који чувају јаку јужњачку традицију пионира и аграрних покрета. Друга два упоришта су генерално римокатоличко наслеђе у САД, које постаје све утицајније и значајније, као и савремени хришћански синдикати.

*

Док је Честертон своје дистрибутивистичке идеје износио у маниру реаговања, партикуларне критике и више публицистичком виду, Белок је са *Сервилном државом* изнео систематски програм који креће од самих дефиниција феномена којима се бави. Он је себе сматрао католиком који настоји да разради и прикаже економска начела изнета у *Новим стварима*. И заиста, ако се погледа генерална поставка ове енциклике, разлози због које је написана, као и читав низ конкретних погледа и мера који се унутра налазе, уочићемо да је Белок заиста следио њен пут. Кренућемо стога са кратким излагањем онога што се у тој енциклици налази².

Писци на самом почетку показују да је основи проблем радничко питање, односно положај радника. Белок је то касније звао проблемом пролетаризације радника. У посланици се супротно протестантском духу у либералној економској теорији тврди да радници нису сами криви због свог бедног положаја. Осуђује се укидање занатских гилди, након чега је радник остао на ветрометини, незаштићен и изложен необузданој конкуренцији и нечовечним послодавцима. У уводу се такође наглашава проблем зеленашења, односно ненормалног понашања банака, као и проблем све присутнијих монопола у производњи и трговини, који гуше конкуренцију.

Након увода имамо тезу о социјализму као погрешном леку и анти-тезу у виду набрајања стварних лекова и задатака цркве гледано из те перспективе. Говорећи о социјализму писци осуђују његово инсистирање на подривању приватног власништва и својине. За власништво се тврди да је природно и да даје човеку сигурност: и божански и људски закони бране приватно власништво. Други сегмент критике, уско повезан с првим, јесте проблем односа социјалиста према породици. Писци инсистирају

² Овде користимо хрватски превод који се може наћи на страници http://www.zupa-svanastazija.com/images/dokumenti/Rerum_novarum.pdf

на значају слободног преношења наследства као мотива за рад и као инструмента очувања породичног власништва. Социјалистима се замера што укидају родитељску власт у кући и уместо ње уводе државну доносећи пометњу и сузбијајући мотив за марљивост и иницијативу појединца.

Прелазећи на програм деловања, писац подсећа да на земљи нема раја, да мора да се ради и пати, те да је неједнакост у неком облику неизбежна. Црква свој задатак види у очувању морала, подучавању људи и измирењу класа. Уводећи мотив, касније веома важан за дистрибутивисте, каже се да је обнова друштва могућа само уз обнову хришћанске вере и врлина: праведно је, ако се пропада, вратити се на почетак. Од државе се тражи да поштује и брани власништво, да умерено помаже сиромашнима и невољнима, и да пре свега брани људско достојанство, ако треба и од самог човека који о томе не води рачуна. Тражи се праведни минимум од послодаваца – ако се даје мање од њега онда је то неправда. Но и на крају тог дела се подвлачи да држава треба да води рачуна о томе да обе стране (послодавац и радник) испуне своје дужности, да се спречи сукоб међу њима, али да се опет не меша превише у економске односе.

Велики нагласак се ставља на штедњу. Држава и други требало би да подстичу раднике да штеде, да буду умерени и да одвајају на страну нешто што би сутра могло да им буде сигурност, али и мали капитал, иметак, власништво. За тај циљ, наводи се да је основни услов да не буде високих пореза.

Трећи важан сегмент посвећен је удружењима. Сто година после Француске револуције црква и даље осећа дужност да се бори за слободу и право људи на удруживање које у то доба забрањују управо европски либерални буржуји. Исти они који су укинули гилде, и који тада и даље спречавају занатска, радничка и синдикална удружења за самопомоћ. Црква наравно брани и своје право на имовину, као и право хришћана да организују друштва. Експлицитно се наводи позив хришћанима да организују своја удружења, друштва, еснафске организације и синдикате (такозване посредничке институције). Да се не би држава у све мешала, црква сматра да у складу с начелом супсидијарности управо та удружења треба да преузму велики део ингеренција у друштвеним пословима, укључујући ту и бригу о образовању као и бригу о старима, болеснима и несрећнима.

Излагање Белокових идеја показује да је његова визија света готово у потпуности проистекла из ових начела. Но упркос томе и до данас је жива расправа о томе шта је католичка економска теорија. Овде нема простора да се детаљно изнесе спор између савремених дистрибутивиста и либертаријанаца (Аустријанаца), настао из претензија једног дела нео-аустријске школе да себе представи као економско учење које проистиче из начела римокатоличке цркве³.

³ Спор се углавном одвија у Америци па је због тога испуштен *ордолиберализам*, карактеристичан за европске просторе. Аустријанци углавном покушавају да ордолиберале прикажу као део своје шире традиције обновљеног „класичног либерализма”. Али и јужно-америчко наслеђе теологије ослобођења такође би имало шта да каже у овом спору о претензијама на место „католичке теорије економије”.

Супротстављена гледишта по овом питању износе Визорек (Nicole Wizorek) и Гудман (Donald Goodman). Визорек у свом раду врло прецизно и аргументовано анализира однос дистрибутивиста и аустријанаца према конкретним економским проблемима па је његов допринос веома значајан. Такође и његов циљ, односно изношење предлога да се заједно из различитих перспектива трага за савременом економском теоријом заснованом на учењу римокатоличке цркве, такође завређује пажњу. Проблем је његова приврженост једној страни спора (аустријској школи) која га нагони да доноси закључе који очиглено не стоје.

Визорек, следећи Томаса Вудса (Thomas Woods) тврди да је аустријска школа компатибилна с католичким социјалним учењем [Wizorek 2012: 2] и закључује да дистрибутивизам не нуди више католичку економију од Аустријанаца признајући при томе да су либертаријанци најчешће атеисти (!) [Wizorek 2012: 21]. Овај закључак заиста тешко следи из његове аргументације колико год се он трудио да натегне разна тумачења па, на пример, тврди да аустријско залагање за поделу рада и размену следи основни католички економски захтев супсидијарности [Wizorek 2012: 9]. Он сматра да је црква у свом социјалном учењу дала само смернице, а не тачне економске инструкције. Међутим, из његовог текста виде се проблеми за овакве тезе: проблем односа либертаријанаца према традицији праведне цене и праведне наднице, веома развијене у католичкој традицији, затим преферирање индивидуализма у односу на католичко и дистрибутивистичко инсистирање на заједници, и посебно на породици, као основном економском блоку, затим игнорисање чињенице да се у *Новим сиварима* кука над пропашћу гилди и залаже за њихову обнову. Коначно, ту је дистрибутивистичко и католичко инсистирање на јакој средњој класи и смањењу прекомерних разлика у богатству, што, међутим, либертаријанцима уопште не смета.

Гудман је чини се у својој књизи веома добро одговорио на ове покушаје, показујући да је либертаријанизам углавном некомпатибилан с традицијом црквеног учења. Он подсећа да је за разлику од либертаријанца који углавном преферирају тржиште као јединог валидног арбитра и који економију често гледају као подручје *sui generis*, у традицији католицизма коју дистрибутивисти настављају, економија посматрана као део укупне политичке науке, као средство које вође државе користе да би поспешиле опште добро [Goodman 2006: XVIII]. Такође, економија по њему није вредносно неутрална наука (као што то аустријанци тврде), већ фундаментално морално питање. Гудман је оштро против покушаја аустријанаца да своју економску теорију фундаирају у учењу отаца схоластичара из Саламанке [Goodman 2006: 111]⁴. Кад се говори о схоластици он подсећа да је Св. Тома јасно говорио о праведној цени, као и да је против камата и зеленашења, као и против новчане размене. Све је то потпуно

⁴ С тим се слажу и писци увода за последње издање Белоковог *Есеја*, за које је скандал то да се схоластичари оптужују за заснивање капитализма. Они критикују такозвану културу дуга коју либертаријанци подржавају, и сматрају да је то институционализовано зеленаштво, једнако опасно и грешно као абортус, хомосексуализам и еутаназија. Видети: [Directors 2012].

супротно ономе што аустријанци сматрају основом савремене тржишне привреде⁵.

Овај аутор се посебно труди да побије тврдње према којима је енциклика *Centesimus Annus* (*Сто година*) настала као нека врста синтезе социјалног учења цркве и капитализма, и према којима она заступа неку врсту економског персонализма. Он пак тврди да се у енциклици налазе неке поставке које су апсолутно неприхватљиве за Аустријанце: минимална надница, минимално радно време, нужност државне заштите околине, као и нека врста подршке држави благостања [Goodman 2006: 119]. По њему је ту папа много више дистрибутивиста него капиталиста⁶. Његов генерални закључак је да је упркос неким заједничким тачкама с дистрибутивизмом, либертаријанизам генерално неспојив с учењем цркве. Ово је доста аргументовано показано и чини се да су бар што се англо-америчког света тиче, дистрибутивисти успели да покажу како су најближи ономе што би се могло посматрати основама економског учења римокатоличке цркве.

*

Покушавајући да одреди основна начела ове традиције Алан Карлсон (Allan Carlson) је издвојио следећа три принципа: 1) широко распоређена (дистрибуирана) имовина⁷, 2) обнављање породице 3) значај живота у заједници [Carlson 2008: 7]. Уз делимичне варијације, ово су и до данас остале основе дистрибутивизма. Погледајмо како се до њих дошло.

Честертон је око 1910. писао чланке у публицистици које је на крају сакупио у релативно кохерентну целину и назвао је *Шта не ваља на свешћу*. Ово је први, несистематично сачињен, спис у коме се аутор одређује према низу савремених феномена, полазећи од становишта које ће се касније назвати дистрибутивистичким. Књига има пет делова. Први се назива „Човек без крова над главом”. Други је „Империјализам”, или заблуда о човеку, трећи „Феминизам или заблуда о жени”, четврти „Образовање или заблуда о детету” и пети „Човеков дом”. У свих пет сегмената он покушава да покаже како пре свега савремена левица⁸ промовише потпуно погрешну идеологију у фундаменталним питањима као што су положај жене, систем образовања, однос према националном питању и пре свега однос према имовини и власништву. Идеал за који се он залаже сажима на следећи начин: власништво, породица, отаџбина, човек и кућа [Честертон 2013: 57]. Као највећег противника овог традиционалног идеала Честертон наводи

⁵ Видети: [Boaz 2004] и [Стојановић 2009].

⁶ Занимљиво је да је сам Белок био против минималне наднице и сматрао је да је то пут ка увођењу сервилне државе. У међувремену су неодистрибутивисти попут Гудмана усвојили идеју минималне наднице као део дистрибутивистичке теорије.

⁷ Што је, као што смо видели, супротно од кејнзизма који жели да дистрибуира приход и доходак, а не да рашири власништво над имовином.

⁸ Ништа боље мишљење он нема ни о тадашњим торијевцима за које мисли да су у служби крупног капитала, да су представници аристократије која је суштински помодарска, а не окренута традицији. Штавише, Честертон покушава да од њих брани традицију добре старе Енглеске. Ово је изложено његовом познатом параболом о Хјуу (социјалисти) и Гјууу (торијевцу) који су наводно супротстављени, а заправо савезници. Видети: [Честертон 2013: 47].

олигархију, истичући да су управо тих двадесетак породица највећи непријатељи праве имовине и широко распрострањеног власништва. За њих тврди да уопште немају људски продуктивни однос с власништвом, већ само отимају имовину другима и стављају је у индустријски промет.

Он наводи породице попут Чемберленових, Сесилових, Черчилових, Розберијевих итд.⁹ за које тврди да скоро од Реформације владају Енглеском [Честертон 2013: 50]. Најзанимљивије је да пре сто година, када истиче најкрупније тајкуне који стварају капиталистички олигархијски поредак (и сервилну државу) аутор наводи управо Ротшилде и Рокфелерове за које се и данас претпоставља да су најбогатије и најутицајније породице на свету [Честертон 2013: 37].

У исто време, Белок је писао своје најважније дело које и данас представља најсажетији систематски изложен приказ дистрибутивизма. У питању је књига *The Servile State*, чији ћемо наслов овде превести као *Сервилна држава*¹⁰. Овај наслов говори о томе како поново настаје друштвени, политички и економски систем који Белок укратко назива сервилна држава и од чега позива да се одбранимо. Ова књига је, иако малог обима, писана као беспрекорно систематски изведено штиво које креће најпре од дефиниције појмова којима барата, да би затим увела себи својствену филозофију историје, тумачење следа историјских епоха које потпуно одудара од владајућег уобичајеног просветитељског модела. Док је за све просветитеље и леве либерале средњи век, према Хегеловој и Марксовој матрици тумачен као доба мрака, сујеверја, незнања и несреће, за Белока је он био врхунац слободе, независности, сигурности и среће.

Укратко речено, Белокова схема изгледа овако: паганизам са системом робова (сервилна држава), затим хришћанство (католичка цивилизација) са системом слободе, и с опадањем хришћанства а успоном реформације и капитализма нови паганизам с новим ропством (ново доба сервилности) [Belloc 1977: 32]. Он тврди да је тенденција васпостављања ропства нужна последица капитализма [Belloc 1977: 35]. Први део ове књиге посвећен је дакле излагању његове филозофије историје. За претхришћанско време јасно се одређује ропство и ограниченост поседа. Затим долази хришћанство које постепено укида ропство. Већ око десетог века роб је постао кмет, а власништво над земљом је подељено у три категорије: 1) домен, посед племића, 2) фактички посед кмета 3) заједничка земља и шуме где су племићи и кметови напоредо имали своја права [Belloc 1977: 75]. Уз овај систем расподељене имовине на селу у коме је свака породица морала да има неку своју имовину, Белок наводи и гилде у градовима, које су регулисале пословање занатлија и трговаца спречавајући монополизацију

⁹ Белок наводи педесет моћних породица које су преузеле имовину и моћ након реформације: Хауард, Кавендиш, Сесил, Расел итд. [Belloc 1977: 94].

¹⁰ Можда би тачније али незграпније било *Држава сервилних*. Не би било погрешно мада не ни у потпуности тачно кад бисмо користили израз *Ройска држава*. Белок прецизно каже да сервилно овде не значи опресивно, присилно, већ под принудом позитивних закона. Као што ћемо видети он инсистира да долазимо до доба када ће држава законски терати људе у ропски положај, односно *сѿаѿѿус*. Ово је најпроблематичнији део његове позиције.

и пролетаризацију (пауперизацију). Вера и морал помагали су да држава изгледа као агломерација породица с различитим поседом [Belloc 1977: 80].

Из овог система Белок извлачи начела која тражи и за савремени дистрибутивизам: лични, односно породични посед, што шире распрострањен, плус слободне кооперативе, како у граду (гилде, цехови, коморе) тако и на селу (задруге).

Следи опис процеса којим је овај систем уништен и замењен модерним капитализмом. Треба скренути пажњу да је његова дефиниција, односно одређење капитализма, које уводи одмах на почетку књиге, изузетно једнострано, нимало научно, већ изразито полемичко и због тога сведено на само један сегмент који треба осудити. Он каже: „Друштво у коме је приватно власништво над земљом и капиталом, тј. власништво и контрола над производним средствима, ограничено на један број слободних грађана, недовољан да одреди друштвену масу у држави, док сви остали немају такву имовину и стога су пролетери, ми називамо капиталистичким” [Belloc 1977: 49].

Овакво одређење капитализма након искуства акционарског капитализма, увођења елемената радничког самоуправљања и сличног, данас тешко може да издржи проверу. Међутим, Белок је тада овим хтео да укаже на тенденцију пауперизације све већег броја људи и породица, и с друге стране на пораст концентрације капитала код монополиста. Подсетимо се, то је доба кад се тек расправља о идејама антимонополског законодавства у Европи. Шерманов акт као први антитрустовски закон донет је у САД 1890, али је значајна побољшања добио две године након објављивања *Сервилне државе*, с Клејтоновим актом 1914.

Као сваки добар католик, Белок за почетак пропасти оптужује реформацију, како због подривања вере и морала, тако и због фактичког увођења капитализма, отимања имовине од манастира, и започињања процеса који ће пауперизовати сељаке, отерати их са земље, а земљу и капитал ставити у руке малог броја поседника (племића и касније капиталиста). Он сматра да је највећи проблем у томе што краљ у Енглеској није чак успео да сачува у свом поседу земљу коју је отео од манастира. Њу је преотела племићка аристократија¹¹ која је у исто време одузимала право на земљу и својим *јоменима*^{**}, а такође и запоседала оне поседе (пашњаке и шуме) који су се до тада сматрали заједничком својином. Грађански рат је по њему сукоб и победа те ојачале аристократије над осиромашеном монархијом. Око 1700. већ половина становника Енглеске

¹¹ У *Есеју* уводи још један значајан момент. Тврдећи да велики имају предност и на суду зато што лакше плаћају судске трошкове, он указује на погубну улогу судова у Енглеској „у последњих 350 година”. Њихове одлуке касније постају закони, а управо је преко њих ишао процес отимања земље, шума и руда од краља и њихова предаја богаташима [Belloc 2012: 51]. Овде Белок уводи причу о такозваној судској диктатури какву је последњих пар деценија развијао Роберт Борк, показујући да се преко наводно непристрасних судова доносе кључне политичке одлуке које насилно и недемократски, фундаментално мењају вредносни и политички систем. Видети, на пример: [Bork 2003].

^{**} Јомен (енг. yeoman) слободни сељак у Енглеској, власник земље, припадник добровољачке коњице састављених од слободних власника земље.

нису имали никакву имовину, а аристократија је своју нараслу економску моћ користила да преузме све друге облике моћи укључујући и локалну администрацију, правосуђе, положај црквених достојанственика, универзитете, касније медије итд.

Супротно Марксу, Белок наглашава да индустријска и технолошка револуција нису нужно морале да доведу до таквог деветнаестовековног капитализма нити да је нужно да свуда изазову пресликавање енглеског облика капитализма. По њему је капитализам претходно створен, па су аристократе због великог капитала могле да приграбе резултате ових технолошких процеса за себе. Друштво гилди и кооператива по њему, могло би да технолошки прогрес усмери у сасвим другом правцу и да створи боље друштво.

У наредном сегменту анализе Белок указује на супротност и некомпатибилност моралног и нормативно-правног оквира капиталистичког друштва у коме се претпостављају слободни људи, а они не могу да буду стварно слободни без власништва над производним средствима [Belloc 1977: 111]. Стога он заштрава тезу тврдећи слично социјалистима да слобода у капитализму значи слободу да се умре од глади. Тиме нас уводи у своју каснију причу о томе да слободни уговори заправо и нису слободни, јер се људи више боје да остану без посла него да иду у затвор [Belloc 1977: 111].

Белок затим уводи један од најважнијих момената дистрибутивистичког наслеђа, критику монопола. Он тврди да прича о капиталистичком, тржишном надметању покрива фактичку политичку заверу великих играча који за креирање вештачких монопола користе сва средства укључујући и моћ државе. Такође сматра да би права правна држава кажњавала такве монополе зато што убијају пре свега политичку слободу [Belloc 1977: 118].

Поставља се питање шта даље радити када тадашњи капитализам изазива све већу несигурност код људи. Аутор наводи да реално постоје три алтернативе које могу да замене истрошени капитализам, неспособан да обезбеди сигурност и елементарно благостање: колективизам, дистрибутивизам и сервилна држава [Belloc 1977: 41]. Веома је занимљив начин на који он образлаже будући прелаз од капитализма ка сервилној држави, а што је његова основна теза. Он најпре излаже предности дистрибутивизма, али указује на огромне проблеме и недостатке у реалном друштву који спречавају повратак широко распрострањеном власништву¹².

Међутим, тврди он капиталисти отворено раде у правцу колективизма и стварају друштвену атмосферу која му погодује. Маси се обећава сигурност, систем пензија, минималних надница итд. Сами капиталистички монополи лако могу да постану државни и да административац замени капиталисту, а да се очува неокрњен систем владавине великих предузећа и великих система. Али, у за њега карактеристичном обрту, Белок тврди да се ипак не иде ка колективизму већ ка класичној сервилној

¹² Иначе стандардна примедба овој књизи је да Белок недовољно говори о томе како би могло да се пређе на дистрибутивизам. Он је на то пробао да одговори у *Есеју* из 1936, иако приговор није баш адекватан. Он наиме овде мање говори о дистрибутивизму, а више о јасном кретању ка сервилној држави, иако је сâм наравно против тога.

држави у којој ће маса људи бити законски (!) натерана да ради за профит мањине, али ће им бити гарантована сигурност коју капитализам не може да им дâ [Belloc 1977: 138]. Сервилну државу аутор дефинише одмах на почетку на следећи начин: „Сервилном државом називамо такво уређење друштва у коме је број породица и појединаца који су позитивним законима принуђени да раде у корист других породица и појединаца, толико велики да је цела заједница обележена таквим радом” [Belloc 1977: 50].

На изградњи овог система раде и социјалисти, и практични реформатори и пролетаријат. Менаџери управљају животом пролетера као бројева и праве реформаторске схеме које регулишу живот пролетаријата, а да уопште не дирају привилегије капиталиста. Но кључ је што сâм пролетаријат нема више никакав инстинкт ка власништву. Радници су постали надничари и занима их само да нађу што сигурнији извор запослења са сталном платом, а никако да се подигну у статус власника и да сами запосле себе или неког другог. При томе свесно прихватају све већа ограничавања слободе и све већу законску принуду, мењајући слободу и слободу избора за сигурност и сигурну плату [Belloc 1977: 160]¹³.

Белок заправо тврди да је најважнији процес то што капиталистичка олигархија користи државу да пре свега путем високих пореза доврши експропријацију власништва од обичног света и малих привредника, које тако сирوماши смањујући им и тако мали капитал и обртно власништво [Belloc 1977: 170]. Врло је занимљив аргумент да због високих пореза заправо страдају мали људи, а да се моћ великих капиталиста само учвршћује – ово ће Белок додатно развијати у *Есеју*. Високи порези су постепен начин конфискације капитала, тврди он.

Последњи део излагања састоји се од аргумената који треба да потврде тезу да се сервилна држава већ изграђује. Ово је чини се најпроблематичнији део Белоковог следа аргумената. Проблем је недовољна убедљивост његове тврдње да се радници законима терају у ропство, то јест да их држава законски принуђава да раде за капиталисте, без могућности да одустану од тога. Његова теза је да се слободно закључен уговор замењује повратком *сѣитѣуса*.

Белок наводи два основна доказа да се сервилна држава већ изграђује: 1) постојање закона и законских пројеката који пролетаријат фактички и нормативно стављају у ропство, 2) чињеницу да се у исто време капиталистима учвршћује економска и свака друга моћ [Belloc 1977: 171]. Он тврди да се уводе мере којима ће се пролетер натерати да ради иако није потписао уговор. Радници су принуђени да се законски региструју, наводно се за сваког од њих прави досије – Белок чини се тврди да држава развија неку врсту свеобухватне биополитике за регулацију и контролу сваког припадника пролетерске класе. Значајни елементи овог система су по њему увођење обавезног осигурања које радник мора да плаћа преко пореза на плату, а да нема контролу над тим шта се с овим новцем деша-

¹³ Фром (Erich Fromm) је тридесетак година касније овај процес назвао бекством од слободе. Видети: [From 1964].

ва, као и увођење минималне наднице, које је за њега кључни елемент који показује одустајање од слободног уговарања рада и запослења. С увођењем обавезне минималне наднице коју држава прописује, тврди он, капиталиста добија сигурност против турбуленција попут штрајка, а радник добија сигурност и довољну обезбеђеност – но тврди Белок, тиме се наводно раднику одузима моћ да одбије да ради (што делује неуверљиво) и да циља да буде власник средстава за производњу (што делује убедљивије јер се тиме људи уче да буду вечити надничари).

Аутор тврди како ћемо све више виђати утицај државе, да ће она постављати опште услове рада по својим мерилима и да ће се уводити судско спровођење уговора између група радника и капиталиста [Belloc 1977: 188]. Минимална надница ће заправо искључити људе из процеса дотад нормалног уговарања и запошљавања и њима ће се све више бавити друштво и држава.

Не треба заборавити да су ови редови писани око 1910. године у време када је држава контролисала тек 10% БДП, док је данас то дошло до 50%. Тада су се заиста први пут уводиле неке до тада непознате мере и обичаји попут колективног преговарања, обавезног здравственог и социјалног осигурања итд., које је у европску праксу тек неколико деценија раније увела Бизмаркова социјална држава. За Белока су те назнаке, уз све већу моћ тајкуна и одумирање хришћанских моралних ограничења за експлоатацију, биле толико шокантне да је тврдио да се тиме радници враћају у ропство. Стога у овом делу књиге његова аргументација неодољиво подсећа на каснију либертаријанску теорију и управо на томе савремени аутори покушавају да граде синтезу ове две традиције. Он се противи идеји социјалне помоћи за незапослене [Belloc 1977: 193]: давање новца незапосленима води ка награђивању неспособности и нерада.

Низбет је у праву кад указује да је он још почетком века видео тенденције које ће у различитим системима обележити генералне економске и друштвене тенденције читавог века: поплаву интервенције и регулативе кроз све веће порезе и њихов све већи број, пораст државне бирократије и броја људи који тако прибавља основна средства за живот, и пораст свакојаке државне законске и ванзаконске регулативе. Према Низбету је ова књига антиципирала легислативу *Њу дила* када је све већи број породица у САД био законски принуђен да ради за друге [Nisbet 1977: 16]. Из данашње перспективе међутим не делује да смо добили повратак нормативног ропства и нормативног одвајања људи у касте. У либералним демократијама појединац има бар номиналну законску могућност да не потписује уговоре који му не одговарају, да да отказ на послу, да тражи други, бољи, да се самозапошљава итд. Штавише, многе државе имају програме *сџарп ај* (start up) кредита којима подстичу појединце и породице да започну свој бизнис. У најмању руку је дискутабилно да ли смо и у којој мери либералним демократијама добили „сервилну државу”.

На крају он износи још неколико аналитички веома занимљивих и до данас употребљивих хипотеза. Белок тврди да су сви покушаји социјализма и постепене национализације парадоксално ојачали капитали-

стичку класу. Притом он посебно инсистира на механизму који је данас експлодирао, а то је задуживање и култура дуга. За потребе експеримента социјализације и национализације локалне и националне власти узимају кредите и праве дугове код великих капиталистичких банака – за то се подижу порези и обичан народ плаћа за те експерименте [Belloc 1977: 194]¹⁴. Овде се може спорити о томе да ли обичан народ у неким системима попут скандинавских добија одговарајуће бенефиције које оправдавају такво подизање пореза (на пример, бољу инфраструктуру, образованије становништво, способнију радну снагу и сл.), а због чега су чак и они који имају своје фирме вољни да плаћају више порезе. Но, посебно искуство такозване социјализације огромних банкарских дугова које смо добили после 2008. говори о томе колико Белокова теза може бити тачна. Држава је порезима и новим задужењем државног буџета које иде на терет грађана спасавала банке, чији су власници и менаџмент огромним бонусима и платама довели до банкрота. Занимљиво је да Белок указује како се тада (пре Првог светског рата) Европа већ дупло задужила код капиталиста¹⁵. Можемо се само запитати шта би данас рекао за износе државног дуга, на пример, САД.

Књига се завршава још једном важном тезом, која указује да се извори економских проблема налазе у сфери вере, односно морала и система вредности. Он понавља тврдњу да се без хришћанства враћамо у ропство и да само обнова вере може спречити повратак у паганизам [Belloc 1977: 201]. Чини нам се да је ово веома важна теза, која још више важи за укупне друштвене односе и која је посебно била актуелна у време нацизма, али нажалост и данас. На њу ћемо се вратити у закључку.

*

Уочљиво је да је Белок настојао да прилично радикално и сведено изнесе своју провокативну основну тезу по цену недостатка детаљног развијања модела дистрибутивизма (израз не постоји у наведеној књизи и каснијег је порекла) и посебно по цену указивања на механизме којима би се спречила изградња сервилне државе, или социјализма, и вратило моделу широко распрострањеног власништва. У том правцу међутим иде Честертон 1926. с књигом *Обрис здравог разума*. Он је у великој мери тада усвојио Белокову терминологију. Оно што је за нас занимљиво јесте да на више места наводи Србе, Србију и српско село као позитивне примере посвећености породичном власништву, малом поседу и слободи¹⁶.

¹⁴ Честертон у *Обрису* [Честертон 2014: 24] каже да кад понестане пара капиталисти банкротирају и траже помоћ владе. Сада су сви напустили стари капиталистички аргумент да ако појединци уговарају услове рада, јавност одмах има користи, тврди он.

¹⁵ У *Есеју*, писаном 24 године касније, наводи да је обим кредита десет пута већи од стварних депозита [Belloc 2012: 98]. Зато Честертон с правом упозорава да је свет финансија пун маштарија, да је брокер фантаста, песник који барата нереалним, данас бисмо рекли виртуелним богатством и новцем, а не реалним стварима [Честертон 2014: 159].

¹⁶ На пример, на страни 18 када каже да постоји граница до које се може куповати земља у ирском, шпанском и српском селу. Посед је питање части. Ко хоће више, њега или

У раду који сâм назива мешавином трача и проповеди, Честертон већ прецизно говори о дистрибутивизму као посебном делу чију суштину своди на „дух сељачке државе”. Овде се налази и позната метафора о суштини самодовољности и независности: три јутра земље и крава за сваку породицу [Честертон 2014: 46]. Аутор понавља тада већ стандардне оптужбе против плутократије трустова и монополиста као завереника и против крупног капитала који систематски уништава комплетно наслеђе цивилизације свдећи све на профит¹⁷. Но сада он већ показује огроман, готово тоталитарни утицај који ова класа врши на комплетан друштвени систем. Посебно у центар пажње долазе медији (он говори о томе како је економска пропаганда /advertising/ у рукама великих убио слободну штампу и како реклама хипнотише и слушајује људе¹⁸; уз то оптужује капиталистичку штампу да стално проповеда бољшевичку доктрину) и образовање (мањина намеће своје вредности већини, образовање је учење сељака градским стварима које они не желе да уче, образовни систем је против жеље људи да остану везани за тло).

Но осим веома питеорескне и углавном аргументоване¹⁹ дескрипције, он покушава да нуди и одговоре и решења. Он признаје да је немогућ повратак у кобденовску Енглеску раног 19. века [Честертон 2014: 29]. Стога циљеве поставља умерено: важан је плурализам власништва, односа и могућности [Честертон 2014: 49, 59] и треба се борити за постепено прекретање тенденције у којој све иде ка доминацији монопола и пауперизацији, тако да се обнови дух сељаштва и малог поседа²⁰. Он јасно истиче

исмевају или каменују... итд. На страни 119 наводи Француску и Србију као земље сељака у позитивном смислу.

¹⁷ Његов талент доноси низ сјајних нових описа и увида. На пример: данас запослен човек живи од државне помоћи, а послодавац од кредитног задужења у банци [Честертон 2014: 67].

¹⁸ Белок ће десет година касније говорити о *адвертајзинџу* као највећој куги у енглеском друштву. Он то повезује и с образовањем и тврди да је отровна пропаганда манипулативне штампе делотворнија зато што државно образовање универзално механички моделује људе по истом обрасцу [Belloc 2012: 45].

¹⁹ После појединих момената који су терање тезе до апсурда и не одговарају стварности. На пример, он пориче да је велика организација ефикасна и да је велика продавница удобна [Честертон 2014: 51], на истом месту неубедљиво описује предности занатства у односу на масовну производњу. На страни 134 тврди да је бољи сељак који има свој бунар него наши водоводи и централно снабдевање струјом итд. Овај његов литерарни романтизам који не пати од стрингентности научне аргументације, води ка хвалењу лудизма [Честертон 2014: 115]. Такође погрешно тврди да је боље да свако сâм производи своја добра него да трошимо новац на превоз [Честертон 2014: 126]. Поштенији су делови кад тврди да упркос предностима оно што је ефикасније није и боље. Срећа човека и породице је за њега важнија, и он с правом тврди да човек може бити срећнији и кад има мање, ако су му циљеви здравије постављени. Дакле, да срећа, а не ефикасност и богатство треба да буду водиле у организацији друштвеног и породичног живота.

²⁰ Узгред, он наступа с позиције класичног деветнаестовековног националисте који брани своју државу и нацију и настоји да спречи радикалну поделу на две класе, што би довело до грађанског рата [Честертон 2014: 71]. Он каже: ја сам националиста, за мене је Енглеска довољно добра. И показује како ни *милионери* (крупни капиталисти) ни *другови* (пролетери) немају нацију. Али је зато сељаци имају, осећају и воле и због тога држава због безбедности и опстанка мора да гаји, чува и обнавља сељачки стаљез, по природи конзервативан, везан за земљу и посвећен нацији [Честертон 2014: 162].

идеал аутаркије, да сваки човек производи за себе и породицу готово све што му је потребно. Но, признаје да је то само правац у коме треба гурати ствари, али се мора прихватити да многи то више не могу. Како он каже треба прихватити да неки чак могу да живе у комунистичкој заједници ако хоће (и ту наводи пример монаха), али да је кључ мера, пропорција, јер није нормално ако се од свих тражи да живе у комунизму [Честертон 2014: 49].

Кад говори о мерама и методима за обнову дистрибутивистичког друштва [Честертон 2014: 66; Carlson 2007: 20, 21] још увек га носи утопистичка идеја да је довољно одбранити се од монополистичке плутократије (против које, на пример, предлаже мере организованог бојкота) па ће само по себи оживети природно поштовање за власништво [Честертон 2014: 60]. На страни 101 каже да је непходно направити заматак сељаштва па ће му се људи касније природно прикључивати кад пропадну други послови²¹. Залаже се за обнову класе занатлија и цехова и генерално за стварање треће, посебне класе састављене од сељака и власника малих радњи.

Занимљиво је и да се уводи прича о акционарству коју ће Белок десет година касније снажно афирмисати као пожељан дистрибутивистички метод [Честертон 2014: 116]. Такође се експлицитно уводи захтев за државном интервенцијом, законима, антимонополским мерама и чак субвенцијама које би помогле одбрану малих поседника од монопола, а све то заједно би помогло креирање заметка сељаштва и занатлија, ка чему би се касније у одговарајућем амбијенту окретала већина друштва. То би тек, уз акционарство створило онај модел друштва који Честертон назива дистрибутивистичким.

Остатак књиге је посвећен сликању једноставног идеала живота у сеоској средини који супротставља варљивој и нападној буци и светлима велеграда итд. Тај идеал се везује за мотиве децентрализације, обнове самоуправе, слободе, самодовољности и среће.

*

Десет година касније, Белок је већ суочен с растом негативних тенденција у друштву, у време *Њу дила*, фашизма, и бољшевичког СССР-а, пробао да још једном изнесе свој идеал, са знатно мањим претензијама, као и да покаже неке могуће путеве макар делимичне обнове власништва и културе власништва. Исте година кад и Кејнзова *Опцијиа теорија зайо-*

²¹ Занимљив је његов увид да би помогло кад би људи схватили да је алтернатива обнови сељаштва гладовање на улици. Србија је данас типичан пример система у коме се села празне, а људи и даље хрле у град иако тамо реално нема посла. Но, држава која се задужује према споља стално налази нови новац којим одржава нереалан живот у градовима. Тачно је да би повратак на село био могућ или уз озбиљне субвенције за то, или уз укидање постојећих државних давања у граду, која би људе фактички оставила гладним. Колико год брутално звучало, малтузијанизам је једна реална опција за могући повратак људи на село. У Србији се није десило као у Бугарској и Румунији почетком деведесетих, да се током транзиције људи враћају на село. Штавише, процес преласка у градове је непрекидан иако у њима има све мање реалног посла.

слености, камаџе и новца, појавио се Белоков *Есеј о обнови власништва*. Иначе, већ на самом почетку он се имплицитно одређује према Кејнзу и тврди да га не занима да народу врати куповну моћ већ да обнови економску слободу [Belloc 2012: 20]. Ово је најзрелији приказ и допринос раног, класичног дистрибутивизма. Аутор је више него свестан проблема с којима се суочава и отворено каже да је зло отишло толико далеко да се не може ни маштати о некаквој брзој и комплетној обнови система власништва, односно о некаквој генералној схеми за повратак имовине и слободе. Претензија је много мања: очувати свест о моделу, о макар хипотетичкој могућности његове реализације, покушати зауставити лоше трендове и обновити и очувати острва власништва у свету у коме доминирају „робови наднице” (*wage slaves*, израз који Белок овде доста често користи да опише пролетаријат као стање свести).

Ову свест о мери, односно о границама своје претензије (променити тенденцију и повећати број људи с имовином) Белок наводи као своје прво начело. Друго је постојање неопходног стања свести, односно креирање жеље да се поседује, да се има своја употребна имовина, што је услов да се створе адекватне институције (на страни 54 он говори о потреби да се промени филозофија, односно фундаментална религија на којој друштво почива). И треће је снага државе која је неопходна да се све ово претходно креира [Belloc 2012: 31].

Ово залагање за снажну улогу државе у дистрибутивизму је велики помак у односу на *Сервилну државу*²². Белок напада тадашње „либертаријанце”, односно оне који заговарају чист индивидуализам и антидржавље. Тврди да свакако треба избећи погрешно свођење свега на дилему социјализам или индивидуализам, уводећи полако елементе оног што ће Муније (Emmanuel Mounier) и Маритен (Jacques Maritain) коју годину касније назвати персонализмом²³. Незаобилазну улогу државе види у доношењу мера и закона за сузбијање монопола, за оснивање и заштиту гилди, за заштиту наследног права, за пропагирање власништва код народа који је заборавио шта значи бити слободан итд. [Belloc 2012: 38]. Белок тврди да капитализам користи државне моћи за стварање сервилне државе, док дистрибутивисти морају да користе исте те моћи против сервилне државе.

Оно што је велика новост овог есеја је признавање природности монополизације као нужног производа тржишних тенденција. Док се раније говорило о чистој завери монополиста, сада се признаје да тенденције

²² Аналогно марксистичкој традицији могли би и овде да говоримо о неопходности јаке државе у *ипрелазном стању*. Али за разлику од комуниста овде се не тврди да држава треба да ради да саму себе укине. Овде се признаје неопходност јаче улоге државе у креирању пожељних тенденција, након чега би се она повукла на уобичајене послове, али и остала стални надзорник над потенцијалним монополистима и неко ко треба да се умеша кад види погрешне тенденције. Слично је и у традицији *ордолиберализма*, а о генералној улози државе у креирању и одржавању тржишта треба погледати Полањијеву (Karl Polanyi) *Велику трансформацију* [Polanyi 2003]. О традицији ордолиберализма погледати [Стојановић 2007] и [Fuko 2005].

²³ Постоје расправе о томе да ли се дистрибутивизам може назвати економским персонализмом.

генерално подржавају укрупњавање бизниса и дају предности великом у односу на мало. Аутор каже да су монополи природни тржишни процес и да их морамо вештачки сузбијати (користи се метафора о мочвари која је природна, али да би се живело мора да се вештачки сузбије и да се створи простор у коме може да се живи и ради). На страни 52 тврди да је задатак дистрибутивиста да виде како да зауставе и преокрену седам природних тенденција јачања крупног капитализма. Друга мера која се захтева је увођење снажне регулативе за очување малог приватног поседа по сваку цену [Belloc 2012: 39].

Плутократија на власти неспорно корумпира законодавство, право-суђе, медије итд. Али постоји и седам природних путева којима она јача у односу на све остале [Belloc 2012: 43]. Између осталог он наводи оно што се касније назива економијом обима, па способност велике фирме да лакше набави машине, информације или да уложи више у економску пропаганду, затим способност великих да лакше дођу до кредита и да га лакше враћају, могућност дампинга, лакшу акумулацију капитала итд.

Белок се посебно бави питањем обнове власништва у сектору заната, дистрибутера и производње, а посебно у сектору земље. Главни инструмент у оба сектора по њему мора да буде такозвани диференцијални порез који у свим облицима кажњава велико и подстиче мало власништво и мањи обрт. Ове порезе треба увести против трговинских ланаца, против радњи с мешовитом робом и свих сличних субјеката који шире обрт. Диференцијални порез треба да плаћа, на пример, чак и онај ко више троши струју. Треба увести дакле веће порезе не само великим дистрибутерима који имају велике ланце, него и оним трговцима који желе да раде с више врста робе. Белок жели да трговце ограничи на свега неколико артикала, да буду специјализовани, а то ће се радити тиме што ће се де-стимулисати увођење нових артикала јер су за њих већи порези [Belloc 2012: 58]. Ове ригидне мере су мотивисане чињеницом да велики ланци контролишу дистрибуцију, али на тај начин *de facto* и производњу и сти-чу монополски положај. Новац добијен оваквим опорезивањем треба преусмерити за помагање малих играча и посебно за обнову занатских и трговачких гилди. Белок признаје да све ово доноси нове велике трошкове, али сматра да је цена вредна плаћања јер се тиме обнавља грађанство и друштво спасава од пада у ропство.

Он се противи комунистичким идејама о нужној амалгамацији (то зависи од правила игре које држава постави, тврди Белок). Пожељну политику одређује на следећи начин: 1) нужно велике фирме треба супституисати малим кад је то могуће, односно пребацити њихове послове на мале; кад то није могуће онда власништво треба раширити у акције које се равномерно поделе и о томе водити рачуна као о заједничкој бризи; 2) у области трговине и заната треба кажњавати амалгамацију и подржавати поделу и подизање малих играча (на пример, малих млинова); 3) увести што већи број акционара и спречити прављење великих блокова акција под нечијом контролом; и 4) борити се против неодговорног ме-наџмента који не води рачуна о интересу свих акционара.

Он тврди да треба избегавати државно власништво кад год је то могуће и да је боље такве ствари пребацивати на гилде јер грађанин лакше контролише њу него државу. Белок овде велику пажњу посвећује акционарству за које тврди да је далеко од савршеног инструмента, али да је најпогодније за дистрибутивистичке намере у свету с којим се суочавамо [Belloc 2012: 75]. Ово је такође велики помак – прихвата се неопходност великих фирми у одређеним областима, али се путем акционарства спречава да цео систем користи један монополиста. Наравно, поставило би се питање да ли је мањи или једнак проблем ако акционарско друштво држи монопол и једнако угрожава мале произвођаче попут монопола појединца. Но за Белока је важно то што се спречава да то буде један играч, односно породица и што се тиме врши дистрибуција власништва на велики број људи.

Он се детаљно и прилично информисано бави унутрашњим проблемима акционарског власништва, налаже заштиту од неодговорног менаџмента, тражи диференцијални порез за оног ко сакупља више акција, и посебну пажњу посвећује спречавању манипулација којима једна фирма купује акције у другој и онда своје власништво користи да исисива капитал и тера ову фирму у стечај (Белок даје илустративан пример о фабрици намештаја која „уваљује” свој скупи намештај у хотелски ланац у коме има акције) [Belloc 2012: 74]. За све ово неопходан је транспарентан систем, јавна доступност информација и надзор.

Кад је у питању обнова власништва над земљом, Белок подсећа да је власништво над њом било основа грађанства и да нема политичке слободе без стварне економске независности и слободе, што је показао случај касног Рима [Belloc 2012: 76]. Говорећи о земљи аутор уводи две значајне дистинкције: а) разлику између пољопривредног и градског земљишта, и још важнију б) разлику између земље коју држи власник и земље коју држи неко други ко плаћа ренту. Овде опет улази диференцијални порез с тврдњом да власник који живи на својој земљи (с породицом) мора да плаћа много мањи порез од онога ко само убире ренту за своје власништво.

Белок понавља предности сеоског живота (слобода, аутаркија, бољи квалитет робе коју сељак производи, могућност да поред пољопривреде ради и друге ствари итд). Најбитније, за државу је важно да обнови сеоско становништво, а да би се то десило „сељака морамо привилеговати” [Belloc 2012: 82], морамо да га ослободимо зеленаша, високих камата па чак и пореза. Он се залаже за подстицање задруга на селу, и објашњава предности слободног удруживања. Писац тражи да се направи регистар власништва и да се пажљиво прати да ли неко прекомерно укрупњава свој посед. Он тражи законе који ће да подстакну малог пољопривредника да купи, а великог земљопоседника да прода земљу.

Последњи део излагања посвећен је средњој класи и борби против високих пореза. Детаљније се развија прича из *Сервилне државе* о томе да високи порези убијају средњу класу и власништво малих, а јачају плутократију. Но, док је тада само наговештавао могућности, сад већ има искуство Првог рата и константног повећања пореза које од тада није стајало. Белок тврди да су високи порези резултат две ствари: 1) вођења Првог

светског рата који су финансирале кредитне банке уз повелике камате, што је увећавало јавни дуг, и 2) пораста државног социјализма у циљу одбране капитализма против револта пролетаријата – богаташи су увели читав низ социјалних служби да би корумпирали раднике и спречили револуцију [Belloc 2012: 91]. Белок као да пише данас кад говори о томе да се направио систем у коме сви сматрају да су високи порези неопходни – то чак тврде и они припадници средње класе који су њима оштећени.

Понавља се идеја о обнови гилди, само што се сада отворено тврди да оне не могу да настају спонтано као некад, већ да држава мора да их иницира и помаже посебним повељама и одговарајућим средствима. Гилда је по њему основни механизам за комбинацију економске сигурности и економске слободе [Belloc 2012: 97]. Те нове гилде морају бити заштићене државним повељама, а оне треба да штите од превара, манипулација, дампинга и лошег квалитета робе. Да би ове гилде опстале, неопходна им је нормална кредитна основа, а њу могу да дају нове кредитне штедионице, такође повељом заштићене банке, различите од савремених олигархијских и тајкунских банака које преко зеленашких кредита контролишу шта ће да се производи, ко ће то да ради и чак често и по којој цени. Белок указује на то да у том тренутку само адвокати и лекари још увек имају своје гилде, односно коморе у којима договорно регулишу опште услове рада. Он жели да се тај модел обнови и за друге врсте делатности.

Уз ово је ишла и критика парламентаризма, тада веома распрострањена у општој интелектуалној атмосфери у Европи. Евидентно је његово заговарање другачијег типа представништва и имплицитне симпатије које се показују за разне корпоративистичке експерименте који су били присутни у Аустрији, или чак и у фашистичкој Италији. Сам Белок додуше у овим делима не говори директно о томе али је Артур Пенти отворено подржавао фашистички корпоративизам. Додуше највише је о томе писао двадесетих година, а умро је 1937, пре него што је фашизам показао најзлокобније одлике.

Белок свој текст завршава у не баш оптимистичном тону када каже да само жели да покаже могућности да се почне с реакцијом и одбраном од капитализма и његовог производа комунизма [Belloc 2012: 99]. Макар да би се оживео тај дух и кренуло у том правцу, знајући да се живи у друштву које је заборавило значај имовине и слободе.

*

Било је ово херојско време класичног дистрибутивизма. Честертон је од 1924. до своје смрти 1936. издавао свој прилично утицајни *GK's Weekly*, који је под именом *The Weekly Review* излазио још неколико година после тога. Такође вреди поменути и значајан часопис *Крст и њлуџ* (*The Cross and the Plough*). Како у Британији, тако и у другим крајевима Комонвелта постојали су клубови, удружења, часописи, или виђени интелектуалци и активисти који су пригрлили дистрибутивистичке идеје. У Америци је од 1933. до 1937. излазио часопис *Америчка ревија* који је објављивао прилоге Белока и Честертона.

Карлсон подсећа да је током четрдесетих, посебно после рата постојало велико интересовање за ове идеје. У Енглеској је последњи талас био између 1943. и 1948. Злагали су се за религиозно образовање, за штампу слободну од оглашивача, и за рурализацију државе уз очување субвенција за фармере – нарочито је истицана теза да фарма и фертилитет иду заједно. Посебно се критиковала култура предграђа са свим оним што носи, и уводила се тема о здравој органској храни коју треба чувати од индустријске пољопривреде [Carlson 2008: 10].

У Америци је постојао покрет децентралиста и излазио је дистрибутивистички часопис *Слободна Америка* који се штампао до 1947. Занимљива је прича о Луису Бромфилду (Louis Bromfield) који је 1945. објавио књигу *Пријатна долина* о свом дистрибутивистичком експерименту, фарми која је требала да се као модел супротстави индустријализацији пољопривреде [Bromfield 1997]. Већ три године касније објавио је нову књигу у којој је признао пропаст свог експеримента и победу идустријализације. Све је постајало велико: индустрија, рад, влада и дистрибутивизам који је заговарао повратак малом, повукао се с јавне сцене.

Како Низбет примећује, Белок је до своје смрти 1953. изгубио много од свог некадашњег оптимизма – свуда је видео или тоталитаризам или менаџерско-колективистички облик државе. Држава благостања, која је у многome одговарала његовим обрисима сервилне државе, увелико се изграђивала у Западној Европи, а Америка је након четири Рузвелтова мандата темељно измењена.

Постојао је још један талас интересовања шездесетих година за дистрибутивизам као трећи пут између социјализма и капитализма, али није оставио значајне последице ни трагове. Но, саме идеје су опстајале и може се рећи да је током последњих неколико деценија израсла нова генерација неодистрибутивиста од којих су најпознатији Ернст Шумахер (Ernst Schumacher), аутор врло утицајне књиге *Мало је лепо*, Алан Карлсон, Томас Шторк (Thomas Storck), Филип Блонд (Phillip Blond), Рејс Метјуз (Race Methews), а што се економске теорије тиче посебно треба издвојити Џона Медеила. Постоје разни часописи, портали, удружења, клубови поштовалаца Честертона и Белока (Америчко Честертоново друштво, *Дистрибутивистичка ревија*, *Честертонова ревија*, хјустонска *Каза Сан Дијеџо*...), синдикати итд., који имају своје место на интелектуалној сцени, али и у неким локалним заједницама.

Медеил наводи неколико познатих примера у којима је позитивно реализован дистрибутивистички идеал. То су пре свега чувена шпанска Мондрагон кооператива која обухвата десетине хиљада запослених, који су у исто време и власници, затим систем италијанског региона Емилио Ромања (центар је Болоња) у којој делује око 8.000 кооператива, повезаних на веома занимљив и широк начин, и коначно два примера успешне земљишне реформе и обнављања малог поседа, у Јужној Кореји и на Тајвану када је уз помоћ државе земља откупљена од латифундиста и уз повољне кредите продата великом броју породица које су створиле своје успешне породичне фарме [Medaille 2009]. Наводе се и други примери

попут микро кредитирања (microbanking), заједничких кооператива купаца и продаваца, породичних кооператива за школовање код куће итд.

У оваквом тексту тешко можемо укратко да оценимо тежину ове традиције и домете дистрибутивистичког наслеђа. Дистрибутивизам свакако није успео да се наметне као једна од водећих школа у економској теорији. Штавише, с правом се поставља питање у којој мери је он уопште на то и претендовао. Они су пре теоретичари економије као дела укупног друштвеног система, него економисти који се баве унутрашњим питањима економије као дисциплине и као друштвене науке која решава специфичне проблеме макро и микроекономије. Обично их оптужују да они заправо не знају технику економије, а Визорек тврди да док је аустријска школа метода економске анализе, дистрибутивизам је социо-економска теорија [Wizorek 2012: 13]. Но, чињеница да се припадници других школа и даље баве неким њиховим увидима, да и даље постоје значајни економски теоретичари који се држи те традиције, сведочи о томе да постоји нешто што је дистрибутивизам успео да донесе и очува у свет економских дебата. Истакнимо за крај неколико таквих елемената.

Дистрибутивизам је доживео бројне критике [Deavel 2013b, Woods 2003, Wizorek 2006]. Посебно се нападало његово супротстављање подели рада и нападање људи што су „робови надница”. Међутим један скорији аутор с правом показује да је то њихово инсистирање на критици оних који се задовољавају радом за плату, претерано и чак супротно неким од њихових основних вредносних поставки. Најпре треба имати у виду да не могу сви да буду успешни предузетници и организатори посла. За то треба и талента, и посвећености и разних других особина које немају сви. Друго, samozапосљавање и вођење свог бизниса је нешто што данас тражи целог човека. Озбиљан предузетник често нема времена ни за породицу, ни за културне потребе, јер мора да решава проблеме. Стога они који желе више времена да проводе с породицом и децом, као и да се баве спортом, конзумацијом културе, да путују итд, више воле да раде као запослени него да буду оптерећени послом по цео дан. Надаље, кад се сетимо њихове приче о неопходности широког власништва над средствима за производњу, питамо се да ли је данас компјутер довољно производно средство које лако може да има свако и да му је то довољно за производњу интелектуалних и других услуга од чега може врло добро да живи и издржава породицу? Коначно кад говоримо о сервилној држави, питамо се да ли је заиста заживело ропство о коме говори Белок, дакле законска принуда да се ради, или је већи проблем у томе што је оно неформално, али суптилно и добровољно²⁴.

Но, иако су овакве критике на месту, постоји и богато наслеђе врло актуелних дистрибутивистичких увида. Они су веома прецизно показали узроке савремене финансијске и економске кризе, као и методе за ограничавање финансијске спекулације као водеће привредне гране. Исто се може рећи за њихово трајно и доследно указивање на значај етике за

²⁴ За апологетски приступ и показивање примера који говоре да се наводно заиста ствара сервилна држава погледати Карлсона [Carlson 2007: 33].

привреду и указивање на то да економија мора да буде средство, а не циљ по себи. Коначно, антимонополско законодавство је њихово велико завештање двадесетом веку. Савремени дистрибутивисти попут Медеила одбацују глобализацију, а за међународну трговину у садашњем виду кажу да је нелегитимна.

У већ навођеном поглављу Карлсон показује бројне примере релевантности и виталности дистрибутивистичких идеја после Другог светског рата које се свако мало појаве чак и код лидера партија, премијера итд. На пример, тренутно се отворила расправа о томе у којој мери програм Камеронових торијеваца о Великом друштву има у себи дистрибутивистичко наслеђе. У сваком случају, појава књиге као што је ова Карлсонова из 2007 (*Трећи њуџеви*) говори о великом интелектуалном потенцијалу који дистрибутивисти и даље имају.

На крају, демографско пропадање Европе и пражњење села и на западу и на истоку континента, показује да су у праву када инсистирају на рурализацији – уочавамо да је сама безбедност угрожена због таквог невођења рачуна о демографској безбедности простора. Програм обнове села данас имају само партије радикалне деснице попут Националног фронта, Јобика или Атаке. На крају ту је и велики увид да нема обнове без обнове вере, а Европа у којој превладава паганизам је као и у доба декаденције касног Рима невероватно далеко од могућности стварне обнове у било којем сегменту.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

- Ђурковић, Миша (2010). Хришћанска демократија – идеја, развој до 1950. и основни принципи, у: *Хришћанство и демократија између антиагонизма и могућности*, КАС, Београд.
- Стојановић, Божо (2007). Вилхелм Репке: економски хуманизам, *Социолошки преглед*, 4: 473–490.
- Честертон, Гилберт Кит (2013). *Шта не ваља на свету*, Отачник – Београд, Бернар – Стари Бановци.
- Честертон, Гилберт Кит (2014). *Обрис здравог разума*, Отачник – Београд, Бернар – Стари Бановци.
- Belloc, Hilaire (2012). *An Essay on the Restoration of Property*, IHS Press, Norfolk.
- Belloc, Hilaire (1977). *The Servile State*, Liberty Fund, Indianapolis.
- Boaz, David (2003). *Libertarianism*, CLDS, Beograd.
- Bork, Robert, H. (2003). *Coercing Virtue: The Worldwide Rule of Judges*, AEI Press, Washington.
- Bromfield, Louis (1997). *Pleasant Valley*, Wooster Book Company, Wooster, Ohio.
- Carlson, Allan (2007). 'Chesterbelloc' and the Fairy Tale of Distributism, *Third Ways*, ISI Books, Wilmington, Delaware.
- Carlson, Allan (2008). Introduction, *Distributist Perspectives*, vol. II, IHS Press, Norfolk.
- Cooney, Anthony (1994). *Distributism*, Third Way Publications, Edinburgh.
- Deavel, David (2013a). What's Right with Distributism, *Intercollegiate Review*, 29. 7. 2013. <http://www.intercollegiatereview.com/index.php/2013/07/29/whats-right-with-distributism/>

- Deavel, David (2013). What's Wrong with Distributism, *Intercollegiate Review*, 5. 8. 2013. <http://www.intercollegiatereview.com/index.php/2013/08/05/whats-wrong-with-distributism/>
- Directors of IHS Press (2012). Introduction, Belloc, Hilaire, *An Essay on the Restoration of Property*, IHS Press, Norfolk.
- Đurković, Miša (2006). *Politička misao Džona Stjuarta Mila*, Službeni glasnik, Beograd.
- Enciklika o stanju radnika – Rerum novarum* (b.g.). Centar za promicanje socijalnog nauka Crkve, Zagreb, bez izdanja (prvi put objavljena 1891), http://www.zupa-svanastazija.com/images/dokumenti/Rerum_novarum.pdf
- From, Erik (1964). *Bekstvo od slobode*, Nolit, Beograd.
- Fuko, Mišel (2005). *Rađanje biopolitike*, Svetovi, Novi Sad.
- Goodman, Donald, P. (2006). *Distributism: a Catholic System of Economics*, Goretti Publications, Martinsville.
- Medaille, John C. (2009). The Economics of Distributism V: The Practice of Distributism, *Front Porch Republic*, 9. 6. 2009. <http://www.frontporchrepublic.com/2009/06/the-economics-of-distributism-v-the-practice-of-distributism/>
- Medaille, John, C. (2010). *Toward a Truly Free Market: A Distributist Perspective on the Role of Government, Taxes, Health Care, Deficit and More*, ISI Books, Wilmington, Delaware.
- Nisbet, Robert (1977). Introduction, in: Belloc, Hilaire, *The Servile State*, Liberty Fund, Indianapolis.
- Polanji, Karl (2003). *Velika transformacija*, Filip Višnjić, Beograd.
- Stojanović, Božo (2009). *Osnove austrijske teorije*, Ekonomski fakultet, Beograd.
- Uelbek, Mišel (2015). *Pokoravanje*, Booka, Beograd.
- Wizorek, Nicole, M. (2012). *Austrian Economics and Distributism: Comparison in Light of Catholic Social Teaching*, 2012, <http://www2.gcc.edu/dept/econ/ASSC/Papers2013/ASSC20-13-WizorekNicole.pdf>
- Woods, Thomas (2003). The Fallacies of Distributism, *Ideas on Liberty*, November.

ORIGINAL SCIENTIFIC PAPER

ECONOMIC THEORY OF DISTRIBUTISM

by

MIŠA ĐURKOVIĆ

Institute of European Studies,
11 Nikola Pašić Square, Belgrade, Serbia
mdjurkov@gmail.com

SUMMARY: In this paper, the economic theory of distributism has been analyzed. In the first place, the author explains that the distributism is a social thought which emerged in the Anglo-American world as the development of social teachings in the Roman Catholic Church. Although it has not received the status the main schools in modern economic thought have, distributism persists as a specific direction of socio-economic thinking. The paper particularly investigates the ideas of classical distributism. The author focuses on two basic books by Gilbert Chesterton and two most important economic books by Hilaire Belloc. These authors have insisted on the problem of society moving towards the so-called servile state in which a small number of capitalists rule over mass of proletarians who are gradually coming under slavery status, which is sanctioned by the law. For the purpose of remedying this tendency and collectivism, they proposed a series

of measures for a repeated broad distribution of ownership over the means of production. Finally, there is an overview of this idea and its development throughout the twentieth century, finishing with contemporary distributists like John Medaille and Alan Carlson.

KEYWORDS: distributism, economics, ownership, Chesterton, Belloc, servile state

ДРУШТВЕНИ ЗНАЧАЈ СРПСКЕ ГИМНАЗИЈЕ „ДОМ НАУКЕ” У СОЛУНУ (1894–1910)

АЛЕКСАНДРА НОВАКОВ

Матица српска,
Матице српске 1, Нови Сад, Србија
aleksandranovakovpz@gmail.com

САЖЕТАК: Српска гимназија „Дом науке” у Солуну била је седморазредна школа која је дала неколико генерација матураната. Међу ученицима било је оних који су своје универзитетско образовање стекли у Београду, Цариграду, Солуну и другим градовима Европе а касније су се својим животним делом показали као репрезентативни део Срба. Били су професори српских гимназија у Османском царству, инжењери, лекари, адвокати, писци, публицисти, након балканских ратова народни посланици и политичари. Ова гимназија је на неки начин била истурено одељење српског конзулата. Краљевина Србија преко Српске гимназије у Солуну остварила је велики утицај међу становништвом у истоименом вилајету. Као образовна а национална институција успела је да допре до свих Словена који су се осећали као Срби. Један од важних резултата њеног рада је и отварање великог броја српских основних школа у Солунском вилајету.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Српска гимназија, „Дом науке”, школство, конзулат, Срби, Солунски вилајет

Крајем 19. века Срби у Османском царству, помогнути матицом Србијом, започели су интензивну борбу за духовно ослобођење. Отварање школа, основних и средњих, оснивање књижара и штампање уџбеника, као и рад црквено-школских општина био је најбољи пут да српски народ очува свој национални идентитет. Краљевина Србија је кроз културно-просветну делатност успела својим сународницима да олакша и омогући опстанак и дочекају ослобођење.

Међу најважнијим достигнућима Срба у Османском царству могу се сматрати оснивање и рад српских нижих и виших гимназија. Као претходница гимназија основана је Богословија у Призрену која је у Османском царству, уз мање прекиде, успешно радила од 1871. до 1912.

године. Српска гимназија у Цариграду отворена је 1893. године, Српска гимназија „Дом науке” у Солуну и Српска мушка гимназија у Скопљу 1894. године, Српска мушка гимназија у Битољу 1897. и Српска гимназија у Пљевљима 1901. године. Оне су територијално биле добро распоређене: три школе налазиле су се у Косовском вилајету, где је било и највише Срба, по једна у Битољском и Солунском вилајету, и једна у Цариграду, престоници Османског царства. И рад српских женских школа широм Царства говорио је о степену еманципованости српског народа тог времена. Поред њих не треба заборавити занатске, трговачке и грађанске школе, као и више од 200 српских основних школа широм Османског царства.

Солун је био центар Солунског вилајета али и трговинско средиште Косовског и Битољског вилајета и најважнија приморска варош целог Полуострва. „Солун је лепа и жива трговачка варош, која из године у годину бива све лепша...” био је утисак његових житеља. Крајем 19. века Солун је био осветљен гасном расветом, имао је водовод, трамвај, кеј, позориште, читаонице, штампарије, књижаре, клубове, удружења, банке. Од верских објеката имао је 56 џамија, 230 текија, 14 православних (грчких) цркава и шест параклиса, две римокатоличке цркве, 28 синагога, једну српску и једну бугарску цркву и један параклис [Иванић 1906: 198–200].

У Солуну је било мноштво народа а међу њима и Срба. Најбројнија заједница била је јеврејска (сефардска), знатно мање грчка и турска. Било је и Бугара, Италијана, Јермена, Цинцара и Арбанаса¹. У периоду када је довршена железничка пруга Солун – Косовска Митровица, доселио се велики број Срба из Македоније и из Старе Србије. У Солуну је 1894. године живело око 130.000 становника. Од тог броја било је око 12.000 Словена, 20.000 Грка, 26.000 Турака, 3.300 Француза, 1.700 Цинцара и 61.600 Јевреја од којих су 5.000 били Дунме (посебна секта потурчених Јевреја, економски веома моћна, најобразованија и најбогатија).

Солун је био центар грчке и бугарске пропаганде. И једни и други су истицали своје претензије на овај град. Многе европске, и не само европске силе, биле су мотивисане економским али и политичким разлозима да отворе своје конзулате у Солуну (Русија, Енглеска, Аустроугарска, Немачка, Италија, Србија, Румунија, Грчка, Белгија, Француска, Шпанија, Персија, Шведска, Норвешка, САД и Холандија). Отварањем конзулата Краљевине Србије, 1887. године, у Солуну је учињен велики и значајан корак. Србија је поред политичких, отворила конзулат и из економских разлога јер је у великој мери користила пристаниште у Солуну. Српска дипломатија била је задужена за политички рад и културно-просветну активност. Радило се на оснивању српске црквено-школске општине, отварању српских школа и књижара на простору целог Солунског вилајета. Први српски конзул био је Петар Кара-Стојановић, трговац из Београда (1887). Конзули и заступници генералног конзулата били су: Коста Н. Христић (1889–1890), Владимир Љотић (1890–1892, 1894), (1905–1909), Ђорђе Генчић (1893), Иван Павловић (1896), Бранислав Нушић

¹ Почетком 20. века Солунски вилајет имао је око 1.127.000 становника.

(1896), Димитрије Боди (1897), Павле Денић (1898–1899), Јован Ф. Христић (1900), Ђорђе Ненадовић (1901–1903), Ђорђе Николић (1904) и Живојин Балугић (1909–1912). Позитивна околност за српску дипломатију била је постављење Ивана Степановича Јастребова за генералног конзула Руске царевине у Солуну, марта 1886. године.

Иницијативом српског конзула Љотића и подршком руског конзула Јастребова, Срби у Солуну 1891. године отворили су књижару и то је била прва српска књижара у Османском царству. Конзул Љотић интензивније је започео културно-политички рад, али је простор његовог деловања био врло сужен. Наиме, солунски Срби верски су припадали патријаршистима или егзархистима. Први задатак конзула био је да упозна српске прилике и потребе у Солуну и околини, да упозна Србе и да им улије веру у Краљевину Србију и у њега као српског представника. Било је неопходно да код Срба пробуди свест о својој цркви и потреби за школом на свом језику. Срби у Солуну нису имали своју цркву и своје верске потребе задовољавали су одласком у грчку Цркву Свете Тројице. Како је у Солуну постојао метох Хиландара у овој цркви отворена је српска капела. У то време Хиландар је био у рукама бугарских монаха те је дозвола за градњу капеле, уз потешкоће ипак добијена. Преговарало се и с грчким митрополитом Атанасијем² па му је упућена молба да благослови и заштити идеју да се на метоху отвори параклис на шта је и пристао. Османске власти су јула 1895. године издале дозволу за зидање цркве [*Цариградски гласник* 1895]. Српска влада је инвестирала, установљен је параклис, направљен је иконостас а саграђени су и конаци. Параклис је био посвећен Светом Сави³. Конзул Иван Павловић, јула 1896, иницирао је оснивање Српске црквене општине у Солуну. Задатак општине био је да се стара о црквеном и школском напретку.

Срби нису имали право да отварају своје школе у Солунском вилајету јер су турске власти сматрале да их у том вилајету и нема. Упорним и систематским радом српски конзулат је успео да придобије потписе солунских Срба за отварање српске школе и то је био само почетак борбе за остваривање српских просветно-културних циљева. Конзулату су биле потребне личности од поверења те је за почетак рада ово поверење нашло у двојници браћа: Темка⁴ и Димитрија⁵ Поповића, пореклом из

² Митрополит Атанасије врло је заслужан за отварање српске цркве. На предлог конзула Павловића краљ Александар Обреновић одликовао га је Орденом Светог Саве првог реда [АС, МИД ППО, 1896, ред 591].

³ У центру Солуна, код Галеријеве тријумфалне капије, у сутерену једне вишеспратнице, налази се Црква Светог Саве – метох манастира Хиландара. Црква је од 1896. године служила као парохијска црква српској колонији у Солуну. Српска влада је манастиру Хиландару финансирала плаћање кирије. При цркви је постојао Фонд цркве Светог Саве.

⁴ Темко Поповић, политичар (Охрид, 1855 – Охрид, 1929). Завршио је грчку гимназију у Атини. Радио је као учитељ у Једрену и Битољу. Боравио је у Бугарској и био један од оснивача тајног Македонског друштва. Бугарске власти су га прогнале из Софије 1886. Исте године отишао је у Београд и постао српски агент. Радио је у Солуну, Цариграду и Атини (од 1888 до 1913). Био је посланик (1908–1909), сенатор у Османском царству, на служби у српском конзулату у Атини и номинални власник *Цариградског листа*. После Првог светског рата био је председник општине у Охриду [АС, МИД ППО, 1893, ред 622].

⁵ Димитрије Поповић, учитељ (Охрид, ? – Солун, 5. II 1894). Завршио је шест разреда грчке гимназије. Као српски питамац ванредно је студирао Велику школу у Београду коју

Охрида. За отварање школе на српском језику неопходна је била сагласност Васељенске патријаршије, што није било нимало лако а још теже је било задобити Порту. Више писама за отварање српске школе, у форми молбе, послато је како Порти тако и Васељенској патријаршији, али се на позитиван одговор дуго чекало [Костић 1934: 208–209]. Васељенска патријаршија имала је искључиво право да отвара школе за православно хришћанско становништво у Османском царству. Отварала је, међутим, само грчке школе. Била је велики противник отварања српских школа у Солунском вилајету. То је било очигледно када су почетком 1892. године Срби из Солуна послали писмо Цариградској патријаршији с молбом да отворе школу. Патријаршија је послала следећи одговор солунском митрополиту: „одбити енергично претензије Срба, јер у Солуну никада није било српске школе и не треба да је буде” [АС, МИД ППО, 1892, ред 642; Балкански 1899: 93].

Како Срби нису одустајали од ове намере, 18. децембра 1892. године на Светог Николу на основу члана 129, Закона о јавној настави, у улици Светог Николе отворена је српска основна школа названа „Дом науке”. Истог дана школа је освештана и отпочела је свој рад. Била је приватног карактера а за власника и управитеља постављен је Димитрије Поповић. На почетку рада школе уписало се 16 а затим 32 ученика, од чега је било шест девојчица. Постојала су три разреда, у првом је било 17 ученика, у другом четири и трећем три ученика. Због ученика из околине управа је отворила интернат [Веселиновић 1895: 7; Костић 1934: 210–211].

Идеја о оснивању гимназије дуго је била присутна. Имајући у виду рад основне школе, чиновник конзулата Миливоје Васиљевић предложио је министру: „Да се ова школа подигне на потпуну гимназију и то што пре, са пансионом. Када ученици заврше ту школу, неће падати са стране турске власти она сумња која је до сада постојала”. У то време било је тешко наћи погодног управитеља школе и зато је Васиљевић предложио Петра Костића, наставника и бившег управника Призренске богословије. Половином 1894. године српска делегација из Солуна званично се обратила Српској влади тражећи од ње да се у Солуну отвори гимназија. Српска влада са тим се сложила и 18. септембра Костић је из Призрена дошао у Солун да отвори гимназију [Зафировић 1934: 28–30]. Идеалнијег човека за ту прилику Солуњани нису могли добити. Говорио је турски језик и имао огромно искуство како на просветном тако и на национално-пропагандном плану. Председник просветног вилајетског органа у Солуну био је Рашид бег⁶, интелигентан и поштен човек. Када је Костић дошао код њега да тражи дозволу за рад школе он му је рекао: „можете, слободно, отворити онолико разреда гимназије за колико имате спремних ђака, на моју одговорност, докле добијем дозволу од Министарства просвете у Цариграду, на ваше име.” Српска гимназија под истим именом

није завршио. Вешто је извештавао конзула Љотића о стању на терену (о црквено-школским приликама). Био је први учитељ српске основне школе у Солуну (1892–1894).

⁶ Рашид је био наклоњен Србима. Због тога је добио Орден таковског крста III степена [АС, МИД ПО, 1897, ролна 196].

као и основна школа „Дом науке” (Дарул–тахсиљ) отворена је 2. октобра 1894. године у истој згради где је била и основна школа у Куфаловској махали. Постојало је велико интересовање ученика за гимназију „Дом науке” а њен задатак био је да припрема службенике за национално-просветне потребе на првом месту за наставнике средњих школа. Гимназију је финансирала Краљевина Србија, иако је школа имала и сопствене приходе од школарина и добијала донације. Сваке наредне године отварао је по један разред више [АС, МИД ППО, 1895, ред 226; 1896, 53]. Почетком 1896. године Костић је од председника Просветне комисије добио и писмену ноту дозволу за рад четвороразредне гимназије.

На челу гимназије били су директори и заступници директора. Током рада гимназија је имала више заступника и пет директора који су се за све послове обраћали српском конзулату као посреднику између Министарства иностраних дела и школе. На почетку рада гимназије 1894/5. радили су наставници који нису били довољно школовани јер у том тренутку министарство није имало на располагању боље кадрове. Одласком Петра Костића 1897. године и доласком Василија Димића за директора школе, као и наставника Јанковића, Обрадовића, Лалевића и Вукчевића, створен је погодан терен да та гимназија постане један од најбољих завода, не само у Солуну него у целом Српству. Томе су допринели сви директори школа: Петар Костић⁷ (1894–1897), Василије Димић⁸ (1897 – фебруар 1899), Богдан Јанковић⁹ (1899–1901), Коста Ковачевић¹⁰ (1901–1903) и посебно Драгомир Обрадовић¹¹ (1903–1910) који је и као заступник директора заменио болесног професора Косту Ковачевића.

На првој конференцији директора 1898. донета је одлука да Српска гимназија постане потпуна и да се оснује пети разред гимназије. На овој конференцији одлучено је да се у Солуну отвори петоразредна женска школа где ће се ученице припремати за учитељски позив [Николова 2011: 133–134]. Иако је школске 1898/9. године отворен пети разред гимназије, Српска влада се колебала да ли да у Солуну отвори шести разред али је већ јула месеца 1899. године донела одлуку да то не чини. Заступник директора и наставнички колегијум били су веома незадовољни овом одлуком. Сматрали су да је пети разред непотребан уколико се не планира отварање шестог, а у том случају то би остала нижа гимназија. Наставници су констатовали да би у Солуну имало смисла постојање само више гимназије. Школовала би се само одабрана деца из Македоније и Старе Србије, која би наставила школовање на факултету, а као турски поданици могла би да раде у средњим школама у Османском царству. Српске власти су ипак биле непопустљиве и те године гимназија у Солуну је

⁷ Петар Костић, професор, ректор богословије, национални радник (Призрен, 24. VI 1852 – Скопље, 12. VII 1934).

⁸ Василије Димић, професор, политичар (Јагодина, 24. XII 1854 – Београд, 17. XII 1940).

⁹ Богдан Јанковић, професор, народни посланик (Ваљево, 8. V 1868 – Ница, Француска, 24. VII 1918).

¹⁰ Коста Ф. Ковачевић, географ, професор (Београд, 27. IV 1862 – Београд, 24. VIII 1903).

¹¹ Драгомир Обрадовић, професор, министар (Забрдица, код Ваљева, 24. I 1872 – Београд, 19. XI 1931).

остала петоразредна [АС, МИД ППО, 1899, ред 665, 1900 ред 141]. Већ следеће, 1900. године, одлучено је да се отвори шести разред гимназије јер су финансијери солунске гимназије схватили да се морају школовати будући наставници, турски поданици. Разлог за страх била је информација објављена у *Цариградском гласнику* за 1900. годину: „Висока порта је донела одлуку, по којој страни поданици не могу бити професори у немухамеданским школама у царству”. Због тога је министар, маја 1900, одобрио отварање шестог разреда али под условом да тај разред финансијски не оптерећује државу Србију. Највећи број ученика је тада плаћао школарину и пансион а донета је и одлука да се не држе годишњи испити. Ученици би након шестог разреда гимназије могли да упишу било који жељени факултет [АС, МИД ППО, 1900, ред 141].

Школске 1901. године седми разред није отворен како из финансијских разлога тако и због малог броја ученика који су завршили шести разред. Отворен је следеће, 1902. године. Те школске године, што је куриозитет, настава је у сваком погледу протекла у најбољем реду: наставници се нису смењивали и сви су били присутни. Гимназија је по први пут те године организовала виши течајни испит [АС, МИД ППО, 1903, И 15].

Све до Младотурске револуције настава је извођена у релативно нормалним околностима. Директор Драгомир Обрадовић је већ 1908. предлагао да се измени наставни план и програм и да се часовима турског језика да још већи простор него што је до тада имао. Пре свега, требало је спремати омладину за турске универзитете а не за београдске и европске, јер је за то било довољно кандидата и у самој Србији. Зато је те године поклоњена већа пажња часовима турског језика и сви разреди добили су један час турског језика више него претходне године. Поред тога, за васпитача у интернату постављен је Мирко Шуљевић који је у Цариграду завршио факултет и који је с ученицима разговарао на турском језику да би га они што боље научили. Иако је директор Обрадовић припремио школу за новонастале политичке околности, српска влада је размишљала о смањењу материјалних трошкова као и о концентрацији српског рада и постепеном укидању гимназије у Солуну. На конзулској конференцији одржаној септембра 1908, након Младотурске револуције, одлучено је: „Скопље да постане центар свега културнога и пропагандскога рада” а „из Солунског санцака повући цео пропагандни рад, нешто одмах а нешто у току те године”. Суштина овог плана била је ограничити акциону територију „онолико колико је најпотребније да послужи циљевима нашега рада у Турској” [Вучетић 2014: 185–186].

Директор Обрадовић упозоравао је да не би било добро да се одједном укине школа у Солуну јер би то значило повлачење из целог Солунског вилајета које би остало без залеђа. Сматрао је и исказивао бојазан да би српски противници то знали да искористе. Констатовао је да и други народи, мање заинтересовани за те крајеве, имају школе у Солуну, па би и Срби требали да имају трговачку школу. Обрадовић је упозоравао: „не треба сметнути са ума да је он каптол Старе Србије и Македоније и да је

важан трговачки град уопште и за извозну трговину Србије. Важан политички центар као колевка новог режима Турске царевине и да у њему и мање заинтересоване небалканске народности имају своје средње и стручне трговачке школе, те не би требало ни ми као народ са извесним претензијама, да буде без добре средње школе у Солуну.” [АС, МИД ППО, 1910, ред 540]. Школска 1909/10. година није почела на време. Управа школе била је у великој неизвесности по питању који ће разреди остати у Солуну а који ће бити премештени у Скопље. Тек 16. октобра стигла је наредба да се сви виши разреди (ученици петог, шестог и седмог разреда) преместе у Скопље а да у Солуну остану нижи разреди и да она формално постаје нижа гимназија.

Реакције Турака, Бугара и Грка на постепено укидање Српске гимназије у Солуну биле су веома бурне и изазвале су велику пажњу. Младотурци су захтевали и објашњење зашто се Српска гимназија укида. Конзул Балугџић предложио је да у писменој форми састави објашњење које би било објављено у солунском листу *Progres de Salonique*. Министар иностраних дела с тим се сложио а ово објашњење је објављено и у скопском *Вардару*, где се у подужем тексту објашњавају разлози укидања ове школе. Суштина одговора била је да гимназија није укинута „никаквим спољашњим утицајима, дакле, већ просто измењеним приликама у данашњој Турској, треба објаснити решење које је донесено о школама у Турској. То решење може да буде само корисно по напредак отаџбине исто тако као и по народности српског живља у њој.” Даље се објашњава да није било довољно финансијских средстава и да се број ученика смањио. Дискретно је најављена могућност отварање трговачке школе [АС, МИД ППО, 1910, ред 1205].

Професор гимназије Ђорђе Пејановића у својој аутобиографији констатује да је разлог укидања школе српско-бугарски споразум којим су разграничене зоне интереса на Османској територији у Македонији. Према том споразуму Солун је припао бугарској интересној сфери а Скопље српској. Због тога је одлучено да се гимназија у Солуну укине а да њени ученици наставе школовање у Скопљу, где је гимназија подигнута на виши ранг и постала је седморазредна¹². Српска историјска наука о овом наводном споразуму нема података. Међутим, грчки лист *Кери* донео је вест да је затварање Српске гимназије у Солуну последица српско-бугарског споразума по којем су Срби пристали да у Солуну затворе гимназију док су се Бугари обавезали да затворе гимназију у Скопљу. Као одговор на писање грчког листа, бугарске новине *Весџи* из Цариграда пишу: „нема никаквог бугарско–српског споразума на основу кога би Егзархија своје школе за љубав Срба затворила. Зар још то коме није јасно” [Вардар

¹² Пејановић се у својој аутобиографији сећао: „По том уговору Солунски вилајет је спао у сферу бугарских а Скопски вилајет (мисли на Косовски вилајет, *тј. прим. аутор.*) у сферу српских интереса. Тада је Србија затворила Српску гимназију у Солуну, најпре старије а послије ниже разrede, у Скопљу отворила вишу гимназију са 7 разреда... Бугари нису тада имали у Скопљу вишу гимназију, само прогимназију са 3 нижа разреда. Направљен је и аранжман са основним школама, па су Срби затворили неке своје основне школе у Солунском а Бугари неке своје у Скопском вилајету у корист једних и других”. [Максимовић, 2007: 54].

1910]. Вероватно су, притом, мислили на сталне сукобе између Бугара и Срба и константно бугарско непријатељско држање према Србима¹³.

Наредбом Министарства иностраних дела Краљевине Србије, од 28. маја 1910, гимназија „Дом науке” је укинута, након 16 година рада. Планирано је да ученици гимназије буду премештени у Скопље. Међутим, српски конзул у Скопљу Јовановић био је против тога и сматрао је да би то довело до реалне опасности да власти због великог броја ученика затворе школу у Скопљу [АС, МИД ППО, 1909, ред 1205]. Ипак, један део ученика упућен је у Скопље, други у Битољ, трећи у Пљевље.

Директор Обрадовић провео је 13 година у тој школи и српској влади послао је извештај. Сматрао је да разлози због којих је школа била премештена у Скопље нису били довољно аргументовани и да је сеоба „Дома науке” у ствари била штетна. Центар Румелијског вилајета на тај начин остављен је без икакве важније школе, пошто је постојала реална опасност од затварања школе у Скопљу. Школа у Солуну је много мање, или пак минорно, била изложена контроли државе. Озбиљној школи је био потребан мир. Поновио је да је у Солуну било неопходно отворити бар трговачку школу. Из Солуна су наставници Јован Вељић, Милан Чемерићић, Стеван Симић, Ђорђе Пејановић били упућени у Српску гимназију или Учитељску школу у Скопљу, као и економ Ташко Михаиловић. Обрадовић је постављен за директора Скопске гимназије.

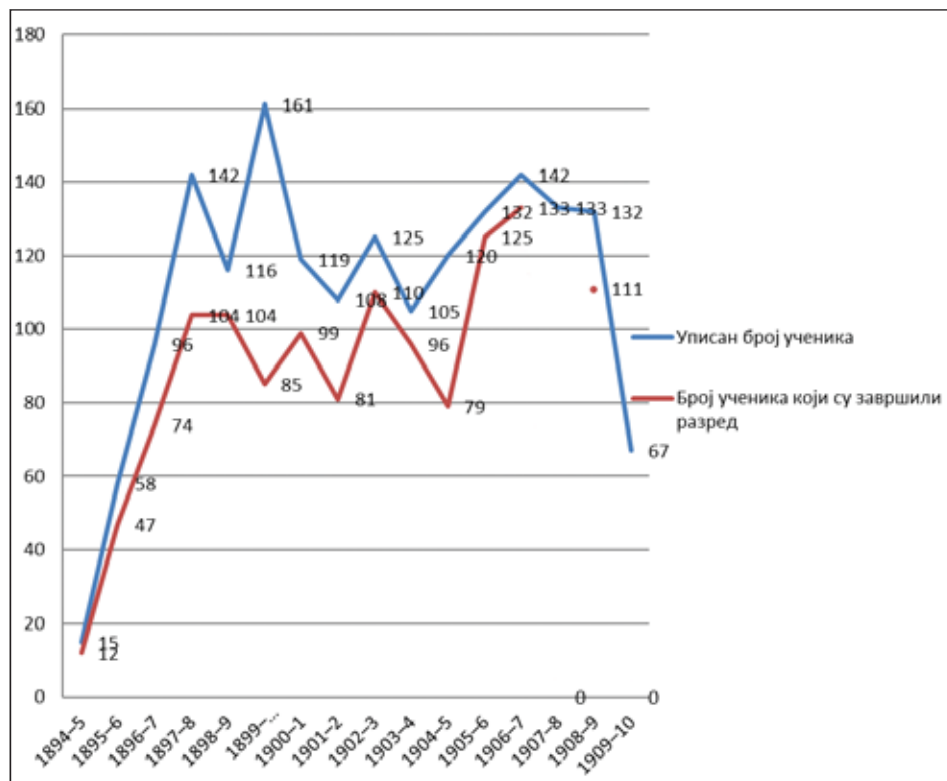
ЖИВОТ УНУТАР ЗИДИНА „ДОМА НАУКЕ”

Ученици су Српску гимназију „Дом науке” уписивали након завршене основне школе. На почетку рада у ову гимназију долазили су и из основних школа других балканских народа. Сви ученици морали су да полажу пријемни испит из српског језика и рачуна. По социјалном пореклу највише је било ученика из земљорадничких и занатлијских породица, значајније мање из трговачких, свештеничких и учитељских а најмање је било из чиновничких породица, што је и разумљиво јер је тог сталежа и било најмање. У највећем броју, ученици су долазили из Солунског, Битољског и Косовског вилајета. Било је у мањем броју и ученика из Краљевине Србије, Кнежевине Црне Горе и Босне и Херцеговине. После завршеног четвртог разреда полагали су нижи течајни испит, по завршеном седмом разреду Виши течајни испит, односно испит зрелости. На Нижем течајном испиту полагали су писмени и усмени из српског језика а само усмени из турског, француског, историје Срба с географијом српских земаља и математике. За виши течајни испит полагао се писмени и усме-

¹³ Историчарка Љиљана Алексић Пејковић у раду *Преглед српско-бугарских односа 1904–1909. године* детаљно анализира преглед рада српске владе на споразуму с Бугарском. О споразуму по питању школа у Солуну и Скопљу нема ни помена. Интегрално објављује и елаборат из 1909. године у којем је дат сажет преглед односа између две земље. Писац елабората на крају закључује: „Из до сад изложених факата излази, да не само што наш рад на српско-бугарском споразуму не налази потребна одзива код бугарских меродавних чинилаца, него да су све старе тешкоће, на које је тај споразум наилазио код бугарске владе, и данас на снази.” [Вардарски зборник 10, 2015: 61–83].

ни из српског, турског, француског и математике а само усмени из историје Срба и латинског језика. Испит зрелости који се полагао од школске 1902/3. до 1908/9. положило је укупно 104 ученика. Из Косовског вилајета било је 49 ученика, из Битољског 20, Солунског 13, из Црне Горе 11, Србије седам, Босне и Херцеговине два, Баната један и из других крајева два ученика. Број ученика је сасвим очекивано растао с порастом броја гимназијских разреда. Највећи број ученика било је школске 1899/1900. године, када је разреде похађао 161 ученик.

Графикон 1. Приказ броја ученика¹⁴

Највећи проценат ученика после завршене гимназије постављен је за учитеље у српским школама у Османском царству. Било је и оних који су завршили факултете у Краљевини Србији или у иностранству и на турским факултетима. Као дугогодишњи професор и директор школе

¹⁴ Бројчани подаци који су изложени, марљиво су прикупљани на основу извештаја директора или наставника школе. За школску 1907/8. и 1909/10. нисмо пронашли податак колико је ученика завршило ту годину, зато је та празнина означена нулом. Постоје статистички подаци објављени у *Просвејном гласнику* (1906) који се не подударају са овим бројевима и они су значајно већи. Њих нисмо узели као релевантне бројеве.

Драгомир Обадовић је констатовао: „Деца из ових крајева наслеђују карактерне црте својих родитеља – практичност и вредноћу те с тога и постижу леп успех”. [Зафировић 1934: 120]. Међу ученицима било је оних који су се својим животним делом показали као репрезентативни део Срба. Играли су важну улогу у свим доменима људског стваралаштва [Николова 2011: 124–26]. Међу значајним личностима налазе се: Ђорђе Константиновић из Дојрана, Стојан Зафировић из Приштине, Тома Парлић из Тетова, Коста Чохацић из Ђевђелије, Михаило Ђорђевић из Новог Пазара, Петар Марковић из Лабуништа, Риста Михаиловић из Битоља, Јован Спасић из Сјенице, Јосиф Михаиловић и Томо Смиљанић из Тресонче, Риста Спасић из Тополчана, Милош Костић из Призрена, Ристо Јојић из Црне Горе, Радислав Вешовић из Црне Горе, Сава Вучковић из Скадра, Трипко Жугић из Црне Горе, Павле Чубровић из Берана. Међу ученицима било је и девојака: Данка Митрановић и Стака Тошић из Пљевља, Марија Кускуновић из Баранде (Банат). Сви они били су истакнути професори, национални радници, председници општина, народни посланици, српска елита након балканских и Првог светског рата. Међу њима је био и Димитрије Љотић, вођа и идеолог покрета „Збор”.

Осим образовања, циљ рада школе био је формирање српског националног идентитета међу ученицима а интернатски живот је за то био идеална замисао. Сви сиромашни ученици имали су бесплатно школовање јер су били питомци Српске владе. Деца имућних родитеља плаћали су своје школовање. Ученици су живели у интернату који је био опасан високим зидовима. Сваки ученик је имао кревет, сламарицу, сламнати јастук, чаршав и ћебе. У интернату је владао прописани ред. Коришћено је звоно и за све послове је оно давало знак. На спавање су ишли у 22 или 23 часа а устајали у 5 или 6 часова. Два ученика дежурала би у свакој спаваоници и мењала се на два сата. Собе за спавање биле су без грејања и хладне. Ученике је будило звоно, након чега су намештали кревете, чистили обућу, умивали се и ишли на доручак. После доручка у седам часова, имали су мали одмор а затим су ишли на наставу која је почињала у осам часова. Ручали су у подне, након тога су се одмарали па опет пратили наставу (од два до четири), и хорско певање. Вечерали су у 19 часова. Суботом су се ученици купали, крпили своја одела и играли се у дворишту. Недељом и празником спавали су сат времена дуже и обавезно ишли у цркву на литургију. У цркву су ишли упарађени, у колони с наставницима и васпитачем. После службе ученици су се занимали својим играма а после ручка певали патриотске песме. Добијали су два одела и два пара обуће: зимско и летње. Имали су блузу, панталоне (тамноплаве боје), шињел и фес. О набавци одеће и обуће бринули су конзул и директор школе. Зимска одела и обућа за 140 ученика коштали су преко 3.000 динара а шила се око Нове године. Пансион се морао плаћати шест месеци унапред, а укупни трошкови школе за годину дана били су око 30.000 динара [АС, МИД ППО, 1897, ред 565]. Исхрана је била скромна, за доручак су имали чај и хлеб, за ручак супу и јела од поврћа или пиринча, за вечеру су добијали једно јело а за празник печење и тесто. О здрављу ученика бринули су лекари

Маргарит и Радивоје Вукадиновић. Током летњег распуста одлазили су својим кућама. Управа је велику пажњу поклањала српским обичајима и по прописима су славили све светковине. Ученици су у посебно одређеној собици за ту прилику славили своје славе. Дисциплина у школи и интернату била је строга, а ученици су били кажњавани за најмању непослушност [АС, МИД ППО, 1904, ред 546].

У гимназији „Дом науке” новембра 1900. године основана је Ђачка литерарна дружина „Дојчин”, по имену солунског јунака из српске народне поезије „боланог Дојчина” чији је култ негован међу ученицима. Председник је био један од ученика а наставник је само присуствовао њиховим окупљањима. Дружина је основана с циљем, „пре свега међусобног материјалног помагања, али и личног усавршавања и развијања самосталног мишљења, умног рада и стваралаштва”. Окупљали су се на састанцима на којима су читали припремљене радове (забележене народне песме, приповетке, казивања о народним обичајима, а неки ученици су читали и преводили дела на стране језике). Чланови дружине оцењивали су и критиковали радове. Дружина је издавала литографски часопис. Радови ученика штампани су у *Босанској вили* и *Цариградском гласнику*, *Бранковом колу* и *Делу*. На почетку рада „Дојчин” је имао 55 чланова а у последњој години рада, пре одласка у Скопље, 141 члана¹⁵. Члански улог био је скроман и служио је за набавку књига. Ђачки фонд је основан 1902. године. Средства су била намењена сиромашним ученицима. Када су виши гимназијски разреди октобра 1909. пресељени у Скопље са њима је пресељена и Ђачка дружина „Дојчин”, која је тамо продужила свој рад [Николова 2011: 123, 126].

Из графикана и табеле може се закључити да је гимназију похађало око 700 ученика из готово свих српских крајева, из 210 различитих насеља. Из Црне Горе пореклом је било 65 ученика, мањи број из Босне и Херцеговине а најмање из Краљевине Србије [Пејовић 2000]. Старост ученика приликом уписа гимназије била је од 11 до 14 година, а седми разред су завршавали ученици који су имали 18 или 19 година.

Професори, супленти, предавачи и учитељи углавном су се школовали у Србији али било је и оних који су се школовали у иностранству. Поједини предавачи завршили су прво Српску гимназију у Цариграду (Глигорије Елезовић, Лазар Јанкуловић, Јован Продановић, Самуило Пандиловић и Стеван Симић), а касније су завршили Велику школу у Београду. Бирани су углавном образовани стручњаци чији је задатак био (поред преношења знања) да код ученика формирају националну свест. Наставници су били дужни и да се супротстављају бугарској и грчкој пропаганди. С наставницима из бугарских школа нису имали никаквих контаката али с наставницима школа других народа јесу. Наставници „Дома науке” били су ревизори у основним школама широм Солунског вилајета. Приликом писања извештаја велику пажњу посвећивали су и стању народа – како његовој националној оријентацији тако и његовој економској моћи и стремљењима.

¹⁵ У АСАНУ, у Историјској збирци бр. 15050/II/36-34 налази се део грађе настале у раду Ђачке литерарне дружине „Дојчин” [Живковић Христић 2012: 141–187].

Табела 1. Приказ ученика из места одакле су долазили¹⁶

Место	Број ђака	Место	Број ђака	Место	Број ђака	Место	Број ђака
Алексинач	1	Доморовци	1	Моравци	9	Смедерево	4
Амбарће, Кукуш	1	Доња Ржаница, Беране	2	Мујине, Ђевђелија	1	Сограпо	1
Андријевица	1	Доња Џумаја	1	Мутулово, Кукуш	2	Солун	18
Апостолово	1	Драјчиће	1	Неготин	3	Софија	1
Бања Лука	1	Драч	1	Никшић	4	Слич	1
Бараклиџен	1	Дробњак	3	Ниш	10	Средње Куфалово	1
Баранда, Банат	1	Ђевђелија	29	Нова Варош	12	Срез	1
Башино Село, Велес	2	Ђеновићи	1	Новаковићи, Црна Гора	1	Стажаково, Солун	1
Бело Поље	3	Ђулаћи, Црна Гора	2	Нови Пазар	5	Стара Паланка	1
Београд	19	Елшани	1	Ново Село	1	Старошево	2
Беране	9	Загреб	1	Обреновац	1	Стијена, Црна Гора	1
Беранци	1	Задар	1	Ораовац, Велес	1	Стојаково	7
Берковица, Бугарска	1	Земун	1	Орахово	1	Страњани, Сеница	1
Берово, Малеш	1	Зрае, Прилеп	1	Охрид	3	Струмица	10
Битољ	10	Зуква, Црна Гора	1	Параћин	1	Сушица, Косово	1
Богданци, Ђевђелија	4	Ивање, Нови Пазар	1	Патарос, Дојран	3	Тетово	13
Богородица, Ђевђелија	2	Јагодина	2	Пели, Јенице, Вардар	1	Техово, Воден	1
Божиче, Солун	1	Јенице Вардар	27	Пећ	7	Тиквеш	1
Бока Которска	1	Кавадарци	1	Пипери, Црна Гора	2	Тодораћево	3
Боровац	1	Клокут	1	Пирот	2	Томино Село	2
Босанска Градишка	2	Књажевац	2	Пљевље	16	Тополчане	1
Босанска Дубица	1	Кобиља Глава, Митровица	1	Подгорица	1	Тресонча	2
Бостановац, Гилане	1	Колашин	1	Подгорац, Охрид	2	Трнавац, Босна	1
Брчани, Црна Гора	1	Кормињану	1	Пожаревац	1	Ћуприја	1
Брчеш, Црна Гора	1	Косовска Митровица	6	Поповљан, Кичево	1	Урошевац	1
Будимље, Беране	1	Костур	1	Порој, Демир Хисар	1	Цариград	5
Буче	4	Котор	2	Почек, Воден	1	Џетиње	5
Валево	2	Крагујевац	7	Пошћењ	1	Џеџуни, Црна Гора	1
Васојевићи	1	Кратово	4	Прешево	2	Црквице, Воден	1
Велес	2	Крива Паланка	2	Прибој	1	Црмница, Црна Гора	1
Велика, Црна Гора	1	Крива, Јенице, Вардар	1	Призрен	26	Црна Гора	1
Велико Орашје	1	Крушевац	1	Приједор	1	Црна Трава, Пирот	1
Висока (Солун)	1	Крушево	7	Пријеполје	5	Чачак	2
Владово, Воден	1	Кукуш	14	Прилеп	4	Чајнич, Босна	1
Воден	38	Кулешово	1	Присоје, Црна Гора	1	Чемерско, Тиквеш	2
Војница	1	Куманово	5	Приштина	10	Чучер, Скопска Ц. Г.	1
Врање	7	Куретиште, Гилане	1	Прокупље	2	Џумаја	1
Вучитрн	6	Кусатк	1	Радомир, Улцињ	1	Шабач	1
Галачник	5	Куфало, Солунски вилајет	11	Рашка	1	Швеник	2
Гњилане	13	Лабуниште	3	Ресан	3	Штранци, Црна Гора	1
Горња, Црна Гора	1	Лазаревац	1	Ресно	1	Шареник, Чачак	1
Горње Куфалово	1	Лазарпоље	2	Ржаница, Беране	1	Шип	1
Горње Тодораћево	1	Лесковац	1	Рудник, Велес	1	Непозн. место рођ.	16
Градешка	1	Липљан	1	Сански Мост	1		
Грац, Црна Гора	1	Ломпаланка	1	Сарајево	2		
Грачаница	1	Луг, Беране	1	Св. Богородица, Дојран	2		
Грчиште	3	Лушац, Беране	1	Себиште	1		
Гуменца	2	Љубушко	1	Сев. Заостар, Кос. в	1		
Гусиње	1	Мачуково	3	Сенац, Црна Гора	1		
Гуштерица	2	Медун, Црна Гора	1	Сјеница	9		
Далсић	1	Маште, Беране	1	Серез	2		
Дебар	1	Мелник	1	Сехово, Ђевђелија	8		
Добротин	1	Мисилар, Воден	3	Скадар	4		
Довезенци, Куманово	1	Младеновац	1	Скопље	11		
Дојран	38			Скрижево	2		
Докумир, Валеовски окр.	1			Слатина код Битоља	1		
Долац, Беране	1						

¹⁶ Списак је написан на основу годишњих извештаја (сигнатуре се налазе у тексту) и у: [Зафировић 1934: 175–275].

Сви наставници из Краљевине Србије сматрани су професорима на одсуству. Редовне плате су примали из школа одакле су долазили а додаток су преко српског конзулата добијали из касе Министарства иностраних дела. Висина плате је зависила од стручне спреме, положеног стручног испита и година службе и периодично се повећавала. Укупан број наставника који су предавали био је 62. Многи наставници су касније били значајне личности српског друштва: Аранђел Јотић, директор школе и преводилац; Богдан Јанковић, професор, народи посланик; Владимир К. Петковић, геолог, ректор универзитета; Глигорије Елезовић, признати филолог и дописни члан САНУ; Григорије Хаџи-Ташковић, књижевник; Драгомир С. Обрадовић, министар; Ђорђе Пејановић, национални радник и дописни члан САНУ; Илија Лалевић, књижевник и директор; Јеротије Топаловић, директор и национални радник; Милан Чемерићић, публициста и политичар; Миливоје Добросављевић, директор и писац; Милош Перовић, доктор филозофије и писац; Мирко Шуњевић, адвокат; Михаило Вукчевић, књижевник; Петар Јанковић, геолог и професор Велике школе; Петар Лешњаревић, директор; Радослав Агатоновић, историчар и политичар; Риста Карликовић, математичар; Риста Ковачић, члан СКА и књижевник; Светозар Томић, антрополог; Стеван Симић, национални радник; Тодор Боровњак, писац, и др.

СЕМЕ НАЦИОНАЛНОГ БУЂЕЊА

Да би се брже формирала српска интелигенција и будући наставни кадар за Стару Србију и Македонију школовање у Српској гимназији „Дом науке” трајало је седам а не осам година као у Краљевини Србији. План рада био је исти као и у Србији с тим да су се уместо немачког учили француски и турски језик. У петом и шестом разреду учио се старословенски језик а у оквиру турског језика у старијим разредима учила се турска историја. Као и у другим српским средњим школама у Царству осим образовања нагласак је посебно стављан на формирање националне свести. То није било лако постићи с обзиром на то да за то нису постојали адекватна литература и уџбеници. Турска цензура била је неумољива али су наставници живом речју често успевали да формирају национално свесне ученике. Отварањем гимназије семе националног буђења је клијало и полако давало плодове.

На почетку рада школа није имала довољно наставних средстава. Гимназија је имала приход од ђака који су плаћали школарину али и од разних прилога и тај новац се користио за потребе саме школе. Школске 1896/7. имала је седам земљописних карата разног формата, један глобус на руском језику и једну рачунаљку. Петар Павловић, палеонтолог из Београда поклатио је гимназији 660 фосила разних формација, 33 разна минерала и 16 стена; Јован Марковић поклатио је 15 комада разних руда. За наставу биологије имали су скелет човека и 10 разних препарата. За математику ђаци су сами израдили 15 примерака различитих геометријских тела. Радован Пекић, наставник музике, добио је „на послугу” један

Табела 2. Распоред часова седмогодишње Српске гимназије „Дом науке“

Разреди	Наука хришћанска са словенским језиком	Српски језик	Старословенски језик	Турски језик	Француски језик	Латински	Земљопис	Историја Срба	Историја општа	Јестаственица	Физика	Хемија	Минералогија са геологијом	Математика	Краснопис	Цртање	Италијански	свега часова
I	3	5	—	4	3	—	3	—	—	2	—	—	—	4	2	2	—	28
II	2	5	—	4	4	—	3	—	—	2	—	—	—	5	2	2	—	29
III	2	4	—	4	4	—	2	3	—	—	3	—	—	5	—	2	2	29
IV	2	4	—	4	4	—	3	3	—	—	—	3	—	5	—	2		30
V	—	3	2	4	4	4	—	—	4	3	—	—	—	5	—	2	2	31
VI	—	3	2	4	4	4	—	—	4	3	3	—	—	5	—	—		32
VII	—	4	—	4	4	4	—	—	4	—	4	—	2	5	—	—		31
Свега часова	9	28	4	28	27	12	11	6	12	10	10	3	2	34	4	10	4	210

хармонијум од београдске Више женске школе. Временом су се кабинети обогаћивали наставним средствима. Током 1900. године набављена су наставна средства за све области. Директор Обрадовић сматрао је да је школске 1904/5. гимназија била релативно добро снабдевана наставним средствима. Постојали су кабинети: физички, хемијски, минералошко-геолошки, јестаственички, географски (било је пет карата различитих делова света), математичко-цртачки (десет скица за цртање) и музички (концертна виолина, шест гудала за виолину, два гудала за виолу, бајер, мноштво књига...). Запажа се да није било довољно музичких инструмената али су те године они набављени за износ од 1.000 динара и формиран је ђачки оркестар. Изасланик на испитима 1906. године констатовао је да су учила и збирке за наставу цртања, географије и свирања врло добро комплетиране.

Школске 1908/9. директор Обрадовић је констатовао: „Ова гимназија располаже добрим кабинетима и збиркама за географију, историју, биологију, цртање, математику и за музику” али да кабинети за физику и хемију нису ни потпуни ни довољно савремени. Те године школа је имала:

- за антропологију: девет модела, један природан костур човека, шест слика разних органа,
- за анатомију: осам слика у боји, микроскоп с препаратима,
- за зоологију: 80 животињских препарата: две потпуне колекције Шрајберових слика, слике бескичмењака,
- за ботанику: 40 слика на којима су представљени главни представници цветноша, шест Шрајберових слика, хербаријум околине Београда, хербаријум околине Цариграда, хербаријум главних представника из околине Солуна,

- за минералологију: 60 модела за кристалографију, Мосова скала, 81 врста минерала,

- за палентологију: 155 примерака разних фосила,

- за хемију око 100 елемената киселина и база,

- физичка збирка је поседовала: апарат за механику чврстих, течних и гасовитих тела (46 комада), апарат за електрику и магнетизам (44 комада), апарат за оптику (17 комада), апарат за акустику (шест комада), апарат за топлоту (11 комада),

- историјско–географска збирка имала је разне политичке, етнографске и топографске карте (27), атласе (3), рељефну карту Краљевине Србије, разне глобусе (5), планетаријум (1), телуријум (1), један сандук с песком за географска вежбања, слику с разним облицима земљишне површине, пантограф,

- математичка збирка имала је: квадратни и обичан метар, коцку подељену на кубне центиметре; шупље мере $\frac{1}{16}$, $\frac{1}{8}$, $\frac{1}{2}$, 1 литар, мере за тежине, зидну карту метарских мера, 30 модела геометријских тела, 13 модела за стереометријске теореме, један ланац дужине 1 dm, два шестара, два врстара и два троугаоника,

- за цртање: велики перспективни апарат, шест малих перспективних апарата, статив, три модела од жица за перспективно цртање, 13 модела од дрвета за перспективно цртање и сенчење 24 колорисана орнамента, литографисане снимке: цвећа, предела, глава и фигура, акварелних слика у бојама цвећа и предела [АС, МИД ППО, 1898, ред 139, 1899, ред 665, 1905, ред 797; Зафировић 1934: 106].

Гимназија је поседовала три библиотеке: професорску (стручна литература и друге корисне књиге), ђачку (књиге светских писаца на српском и француском језику) и библиотеку забрањених књига које су се чувале у тајности у Српском конзулату (због своје садржине која не би могла да прође турску цензуру, то су била дела националних писаца и српске народне песме). Управа гимназије је искористила период Младотурске револуције и, док се режим још није учврстио, наставничку и ученичку библиотеку снабдела већим бројем књига а забрањене књиге из конзулата пренела у гимназију. Тада је библиотека била снабдевена стручном литературом и страном забавном лектиром. Сва важнија дела српских писаца налазила су се у ђачкој библиотеци. Школске 1908/9. наставничка библиотека имала је 1.223 књиге а ученичка 570 књига. Те године су се књиге много више читале него до тада. Дружина „Дојчин” такође је имала своју библиотеку [Зафировић 1934: 104–105].

УТИЦАЈИ И НАЦИОНАЛНИ РЕЗУЛТАТИ

Држава Србија је преко Српске гимназије у Солуну остварила велики утицај међу становништвом у истоименом вилајету. Као образована и национална институција успела је да допре до свих Словена који су се осећали као Срби. Један од важних резултата њеног рада је и отварање великог броја српских основних школа у Солунском вилајету.

По подацима Ивана Иванића у Солунском вилајету је пре 1878. године било девет српских основних школа. Прва српска школа у Солуну отворена је 1892. године, на основу члана 129 турског Закона о јавној настави. Наредне године, 1893, отворена је школа у селу Полипоросу а учитељ је био Аристид Џивановић [АС, МИД ППО, 1894, ред 710]. Након отварања Српске гимназије „Дом науке” број основних школа у Солунском вилајету непрестано се увећавао. Чињеница да постоји школа на српском језику где ученици после основне школе могу да наставе школовање, позитивно је утицала на одлуку родитеља да своју децу шаљу у српску основну школу. На томе су агилно радили како српски конзули тако и управа гимназије. Велике сметње приликом отварања а и самог рада школе чиниле су бугарска и грчка пропаганда. Учители а и родитељи ученика били су често изложени нападима и физичким насртајима, понекад су посустајали и престајали да одлазе у српске школе. Због тога се примећује, да школе немају сталност и да једне године раде а да друге већ не постоје, односно, да се у истим школским зградама учи на другом језику. На којем ће се језику предавати у појединим селима зависило је како од агитације тако и од материјалних могућности појединих националних пропаганда. Након више молби за отварање српских школа широм Солунског вилајета тек је 1897. године, највишом ирадом (указом) то и дозвољено [АС, МИД ППО, 1896, ред 497; *Цариградски гласник* 1897].

Гимназија „Дом науке” од оснивања имала је важан национални значај и то не само на просветном плану. На неки начин била је истурено одељење конзулата јер су на школу турске власти биле мање подозриве и школа је могла да посредује у многим ситуацијама у вези са школским питањима у целом вилајету као и по питању вере и међусобних српских односа. Директори школе, као и наставници, били су својеврсни национални радници. Свако у свом домену, играли су важну улогу међу Србима у Солуну и много више у Солунском вилајету. Солун је био специфичан град. Србима није био приоритет да у будућој подели територије Солун припадне Краљевини Србији. Њен интерес био је да се Срби који су живели у Солуну, много више у околини, под притиском туђих пропаганда не однароде од Срба. Према томе, улога гимназије и њених наставника била је да Србе на неки начин окупе и учине их значајним културним фактором у овом вилајету. Нису морали да брину о њиховој егзистенцији јер нису били физички угрожени. Нису представљали значајан политички фактор у смислу бројности и самим тим пропаганде других балканских народа нису имале за циљ да они нестану с тог подручја, као што је био случај у Призрену, Битољу, Скопљу. Солун је ипак, налик на Цариград, био космополитски град и није било великих проблема, што се безбедносне ситуације тиче. Србима је било важно да се пред другим народима и страним конзулатима покажу „моћним”. Због тога су се наставници гимназије безгранично трудили око Светосавске прославе, доводили су музичка уметничка друштва из Београда, цео догађај је био помпезан и остављао је утисак на друге, што је и био циљ.

Табела 3. Табеларни приказ рада српских основних школа у Солунском вилајету

	1892	1895/96	1897/98	март 1898	1900	1901	1904/05	1905/06.	1906/07	1909/10	1910/11
Аларе		+	+								
Богданци			+	+	+	+		+	+		
Богомил		+									
Богородица		+	+	+	+	+		+	+		
Воден		+	+	+	+	+	+	+	+		+
Горње Тодораћево		+	+	+	+	+					
Грчиште					+	+		+	+		
Дојран				+	+	+		+	+		
Доње Тодораћево		+	+	+		+					
Ђевђелија			+	+	+	+	+	+	+	+	+
Јацилар		+	+								
Јенице Вардар			+	+	+	+	+	+	+	+	
Криви					+	+					
Кукуш				+	+	+	+	+	+		
Луковица			+	+							
Мачуково			+	+	+	+		+	+		
Мрзелци					+						
Нежилево		+									
Острво					+	+	+	+	+		
Павазар			+								
Патарос		+									
Сер				+	+	+					
Сехово		+	+	+	+	+		+	+	+	
Солун	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
Солун			+	+	+	+	+	+	+	+	+
Стојаково		+	+	+	+	+		+	+		
Тодорово		+									
Тресина				+	+	+					
Церковљани		+									
Црковени		+	+	+							

Дугогодишњи и веома заслужни директор Драгомир Обрадовић резимирао је рад гимназије: „Она је дала неколико генерација матураната који су довршили или ће ускоро довршити универзитетско образовање било у Београду било на неком универзитету на јевропском западу: у Француској, Швајцарској, Белгији и др. нешто је пласирано и по турским факултетима у Цариграду и Солуну. Данас се већ налазе и лекари и инжињери и професори и апотекари, да и не ређам друге професије које су изашле из ове гимназије. Они, са онима који имају тек да буду а налазе се још на универзитетима, задовољиће потребе у разноврсној интелигенцији

за наш просветно-пропагандски рад.” Сматрао је да будуће генерације ученика никако не би смеле да студирају у Београду и по Европи. Залагао се да сви ученици који требају да студирају то чине на факултетима у Солуну и Цариграду. Ти младићи запошљавали би се у турској служби. Његово размишљање било је врло логично јер се на интелектуалце који су се школовали у Царству гледало другим очима а не с подозрењем какво су имали према интелектуалцима који су факултете завршавали у Србији.

Српске средње школе у Османском царству имале су двојак циљ: спремале су српску интелигенцију (учитеље, свештенике, професоре, лекаре, адвокате и привреднике) који би требали да постану окосница око којих се окупљао народ. С друге стране, средње школе биле су ослонац четничке акције, а ученици и наставници били су њене путовође и извештачи четничких одреда. Поред тога преговарали су са османским властима, борили се против грчке и бугарске пропаганде. Ученици су одлазили у народ одмах након завршене гимназије или након завршених студија и сви су се, сем ретких изузетака, враћали у Стару Србију и Македонију.

Све српске средње школе у Османском царству имале су веома важну улогу у припремању српског народа за ослобођење од турске власти. Захваљујући смишљеној и добро организованој акцији српске државе и њихових делатника, српску војску је велики део народа Старе Србије и Македоније дочекао као ослободиоце а не као завојеваче. Школе су на тај начин испуниле очекивања, огромна материјална средства нису узалуд потрошена, као ни моралне ни људске жртве којих је било доста. Тако је изгледало 1912. године у тренутку ослобођења Старе Србије и Македоније.

Табела 3. Списак наставника Српске гимназије „Дом науке” у Солуну

Ред. број	Наставник	Школска година
1	Али Кемал	1906/1907.
2	Антоније Поп Христић	1899/1900–1900/1901.
3	Аранђел Јотић	1902/3–1906/1907.
4	Атанасије Петровић	1908–1909/10.
5	Богдан Јанковић	1897/98–1900/1901.
6	Бождар Валовић	1904/5–1908/9.
7	Василије Димић	1897/8–фебруар 1899.
8	Владимир Петковић	1901/2–1902/3.
9	Глигорије Елезовић	1906/7–март 1908.
10	Глигорије Хаџи Ташковић	1900/01–1901/2, 1904/5.
11	Димитрије Велимировић (од окт. до нов.)	1894.
12	Димитрије Дохчевић	1906/7–1908/9.
13	Драгомир Обрадовић	1897/8–1909/10.
14	Душан Поповић	1896/7–1897/8.
15	Ђорђе Пејановић	1908/9–1909/10.
16	Ђорђе Стајић	1902/3–1903/4.
17	Ђузепе Бармилео	1906–1908/9.
18	Иван (Јован) Бјеловучић	1894/5–1897/8.

19	Илија Лалевић	1897/8–1902/3.
20	Исмаил Едип	1894/5–1909/10.
21	Јеротије Топаловић	1901/2–1904/5.
22	Јован Вељић	1896/7–1897/8, 1899–1904, 1906–1909/10.
23	Јован С. Поповић	1898/1899–1899/1900.
24	Јован Продановић	1907/8.
25	Јован Чолић	1903/04–1906/7.
26	Јован Шантрић	1902/3–1905/6.
27	Коста Ковачевић	1901/02 – 1902/3
28	Лазар Јанкуловић	1907/8.
29	Љубиша Валић	1909/10
30	Милан Боројевић	1899/1900–1908/9.
31	Милан Добросављевић	1899/1900–1905/6.
32	Милан Чемерицић	1909/1910.
33	Миливој Добросављевић	1899/1900–1905/6.
34	Милорад Ђукановић	1894/5–1896/7.
35	Милош Јулиус Брож	1903/4–1908/9.
36	Милош Перовић	март 1908–1909/10.
37	Михаило Вукчевић	1897/8–1898/99.
38	Михаило Ђорђевић	1908/9.
39	Михаило Лукић	1906/7.
40	Михаило Питовић	април 1904–1909/10.
41	Михаило Стојанчевић	1903/4–1904/5.
42	Никола Ђурђевић	1895/6–1898 до марта 1899.
43	Периша Лакићевић	1908/9–1909/10.
44	Петар Банђејевић	1894/5–до марта 1897.
45	Петар Јанковић	почетак 1899–до марта 1903.
46	Петар Костић, директор	1894/5–1896/7.
47	Петар Лешњаревић	1907/8–1908/9.
48	Радован Пекић	јануар 1897–новембар 1898.
49	Радослав Агатоновић	март 1899–септембар 1899.
50	Риста Карликовић	1906/7.
51	Риста Ковачић	1896/7–1897/8.
52	Риста Огњановић	1908/9–до јануара 1910.
53	Самуило Пандиловић	1906/7–1908/9.
54	Светозар Павић	1899/1900–1905/6.
55	Светозар Томић	1905/6.
56	Светолик Марковић	1898/9–1902/3.
57	Станоје Рашић	1903/4–до јануара 1908.
58	Стеван Симић	1908/9–1909/10.
59	Стојан Дамјановић	1896/7–1897/8.
60	Тодор Боровњак	1905/6.
61	Фридрих Брунети	1900/1–1901/2.
62	Хусеин Авни	1899/1900–1904/5.

ЦИТИРАНИ ИЗВОРИ

Архив Србије: Министарство иностраних дела, Просветно-пропагандно одељење (1890–1914); Министарство иностраних дела, Политичко одељење (1890–1912).
 Зафировић, С. (1929). *Мушка гимназија у Скопљу, Извештај за године 1894–1929*, Скопље.
 Зафировић, С. *Споменица четрдесетогодишњице Мушке гимназије у Скопљу 1894–1934*, Скопље 1934.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

А. (1909). Петар Јанковић, *Наставник*, 166.
 А. (1909). Српска гимназија „Дом науке” у Солуну, *Наставник*, 135–137.
 А. (1932). Драгомир Обрадовић, *Брасиво*, 244–247.
 Алексић Пејковић, Љиљана (2015). Преглед српско-бугарских односа 1904–1909. године, *Вардарски зборник* 10: 61–83.
 Балкански П. (Михаило Ристић) (1899). *Српски народ у скопљанској епархији и његове школе у 1896–1897 години*, Београд: Парна радикална штампарија, 93.
 Благојевић, Гордана (2007). Српске школе и настава српског језика Грчкој у 20. веку, *Гласник Етнографског института САНУ*, LIV, 1: 233–244.
 Вучетић, Биљана (2014). Просветни рад Србије у Турској од 1820. до 1912. године, *Мешовита зраћа*, 35: 167–205.
 Д. М. (1932). Смрт Драгомира Обрадовића, *Српски књижевни гласник*, 559–560.
 Димитријевић, Јелена (2008). *Писма из Солуна*, Лозница: Карпос.
 Иванић, Иван (1906). *Македонија и Македонци, њујорисне белешке*, књ. 1, Београд: Савић и комп.
 Костић, Петар (1934). Почетак нашег просветног-националног рада у бившем Солунском вилајету и његови резултати, *Јужни преглед*, 5: 207–228.
 Љотић, Љубица (1973). *Мемоари*, Минхен: Ј. В. Љотић.
 Николова, Маја (2011). *Рад на нацим народним задацима: Српск ешколе у Османском царству – Цариграф и Солун*, Београд: Педагошки музеј.

ORIGINAL SCIENTIFIC PAPER

SOCIAL SIGNIFICANCE OF THE SERBIAN GRAMMAR SCHOOL
 “THE HOME OF SCIENCE” IN THESSALONIKI (1894–1910)

by

ALEKSANDRA NOVAKOV
 Matica Srpska
 1 Matica Srpska Street, Novi Sad, Serbia
 anovakov@maticasrpska.org.rs

SUMMARY: Serbian grammar school “The home of science” in Thessaloniki was a seven-year school that gave several generations of matriculated students. Some of those students had earned their university degrees in Belgrade, Constantinople, Thessaloniki and other European cities. With their lifetime achievements, they proved to be representative Serbs and had an important role in the area of human creativeness. They were Serbian grammar school teachers in the Ottoman Empire, engineers, doctors, lawyers, writers,

publicists, and after the Balkan Wars, also national deputies and politicians. This grammar school was in a way a special department of the Serbian consulate. Using Serbian grammar school in Thessaloniki, the Kingdom of Serbia had largely influenced the people living in this vilayet. As both educational *and* national institution, it had managed to reach each and every Slav that had felt like Serb. One of the important results of its work was the establishment of a large number of Serbian primary schools in the vilayet of Salonika.

KEYWORDS: Serbian grammar school, "The home of science", school system, consulate, Serbs, Vilayet of Salonika

СВЕТСКА КРИЗА И СВЕТСКА ДРЖАВА У КОНЦЕПЦИЈИ ЖАКА АТАЛИЈА

АЛЕКСАНДАР М. ГАЈИЋ

Институт за европске студије,
Трг Николе Пашића 11, Београд, Србија
romero@eunet.rs

САЖЕТАК: Све до избијања светске економске кризе, савремене концепције стварања светске државе почивале су на политичким и војно-безбедносним разлозима глобалних интеграција и извирале из мировних планова о (кон)федералном повезивању прво у мировну, а потом у надржавну асоцијацију. Сви модерни планови о светској држави произлазили су из мировне политике модерне епохе, почивали на политичким и безбедносним аргументима те нудили политичко-институционална решења, док су њихови савремени следбеници само теоријски разрађивали ове идеје у измењеним, актуелним условима. Тек са избијањем кризе јављају се нове идеје и концептуализације заговорника светске федералне државе у ношењу с кризним последицама, који су у неспособностима појединих држава нашли нове разлоге за „нужну” глобалну институционалну надградњу. Најзначајније међу овим промишљањима до сада је дао Жак Атали, познати француски економиста, писац и високи јавни службеник. У раду се даје његов филозофско-историјски поглед на светску кризу као прву финансијску кризу мондијализације и његово објашњавање неминовног историјског тока до којег је довела анархична мондијализација која, сматра Атали, изискује да се на светској лествици успостави оно што је једно време било урађено на нивоу нација. Надаље се даје Аталијев опис могуће светске државе као резултанте равнотеже тржишних и демократских сила која ће успоставити нове институције на основу ранијих, већ постојећих планетарних међународних организација. Ово се, у завршном делу рада, излаже критичким разматрањима¹.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: динамика капитализма, Жак Атали, модернизација, светска држава, светска економска криза

¹ Рад је настао у оквиру пројекта 179014 којег финансира Министарство за просвету и науку Републике Србије.

Модерне концепције стварања светске државе – најчешће кроз поступно прерастање међународног система суверених држава у лабавији или чвршћи облик светске федеративне државе – углавном су почивале на политичким и војно-безбедносним разлозима глобалних интеграција те извирале из мировних планова о (кон)федералном повезивању прво у мировну, а потом у надржавну асоцијацију. Ране претече ових мировних, политичко-безбедносних планова наука проналази још у памфлету Пјера Дибоа (Pierre Dubois), надареног правника из 14. века, под именом *О њоновоном ослобађању Свејне земље* (De recuperatione terrae Sanctae) који је предвиђао стварање сабора свих хришћанских држава којем би председавао папа, те оснивање његових арбитражних тела [Heater 1992]. Следили су га пројекти Јиржија Подјебрадског (Jiří z Poděbrad) [Шмале 2004: 83–84] и Енеје Силвија Пиколоминија (Enea Silvio Piccolomini, половина 15. века) *Велики њлан* војводе Силија [Шмале 2004: 88] за Анрија IV, 17. век), а затим, у 18. веку, планови Вилијема Пена (Villiam Penn) (*Према садашњем и будућем миру у Европи* [Penn, приступљено 3. 12. 2014], опата де Сен Пјера *Пројект за савремени мир* [Watts 1714] кога је дорађивао и Жан Жак Русо, и познати трактат *О вечијом миру* Имануела Канта [Кант 1995]. Сви ови нацрти и планови извирали су из мировне политике модерне епохе; почивали су на политичким и безбедносним аргументима и нудили политичко-институционална решења. Готово сви каснији планови модерног светског федерализма, а има их мноштво (на, пример, они које су предлагали Трублад, Лоример, Вулф, Хобсон, Корцијер, Харис, Мајнор, Стрејт, Кларк, Ривс (Truebood, Lorrimer, Woolf, Hobson, Krozier, Harris, Minor, Streit, Clark, Reves) углавном су били разраде поменутих планова из 18. века, гледаних у измењеним условима, током 19. и 20. века. Иако се у претежно политиколошким образлагањима у изради и заговарању светских федералистичких планова спорадично прибегавало и економским, па и еколошким аргументима, тежиште је увек било на мировно-безбедносној димензији (која је посебно ојачала с појачаним страховима од избијања нуклеарног рата после 1945), или, пак, на афирмацији индивидуалних слобода у глобалним размерама, ширењу глобалне етике и решавању глобалних проблема.

Свакако, било је изузетака, од заговарања Митранија (Mitrany) или Хаса (Haas) које су функционистички приказ поступног супранационалног повезивања у специфичним међудржавним пословима или у ужим привредним гранама узимали за модел изградње светске државе. Било је и оних поборника светског федерализма који су, попут Мекгроа [Кембел 2009: 75], анализирајући економске димензије захуктале глобализације после 1990. године, сматрали да се сви проблеми који се овде јављају могу решити помоћу проширења надлежности међународних либералних институција (СТО, Светска банка, систем УН) које би, на дужи рок, водиле пут стварања светске федералне државе. Један други економиста, Џејмс Јункер (James Junker), у књизи *Свејска унија на хоризонту* [Junker 1993] која је издата у раном постхладноратовском периоду, питање светске интеграције посматрао је пре свега као економско, а тек потом, и као

политичко питање. Јункер је тадашње интегративне процесе у међународној заједници описивао као постепену конвергенцију два дотадашња глобална друштвено-економска система, социјализма и планске привреде с капитализмом и тржишном привредом, која ће, сматрао је, неминовно довести до значајне трансформације међународних институција. „Његов предлог иде у правцу формирања лабаве федералне уније демократских народа, и има четири главна циља: одржавања безбедности спрам спољних опасности, у смислу самоочувања; мирно решавање унутрашњих конфликта између друштвених група и грађана; обезбеђивања доступности јавних добара и услуга и регулација економских односа; заштита социјалних и политичких права грађана” [Гајић 2012: 166]. Заговарањем практичних економско-политичких стратегија за отклањање отпора у међународној заједници, пре свега кроз отклањање економских провалија између развијених и сиромашних региона света, Јункер је дошао до формулисања једноставног, па и прилично наивног предлога светско-федералистичког институционалног система у виду бикамералне легислатуре и двојног гласања. „У једном представничком дому седели би посланици као репрезенти светске популације, у складу са сопственим регионалним уделом у укупној популацији. У другом дому били би представници земаља чија је снага пропорционална учешћу у предложеном глобалном федералном буџету” [Гајић 2012: 166].

Овакви економски приступи светско-федералистичком пројекту остали су усамљени у целом постхладноратовском периоду све до избијања и драматичног испољавања светске економске кризе 2008. године. Тек након избијања кризе дошло је до поступног (и само делимичног) увиђања како велика већина проблема немају претежно етатистички карактер. Напротив: узроци драстичних социоекономских проблема леже примарно у сфери делатности међународних организација и транснационалних корпорација у захуктали глобализационим, слободнотржишним процесима које су класичне, „вестфалске” модерне државе углавном посматрале и пасивно толерисале. Уобличена по принципу асиметрије, а не симетрије – глобализација је, у виду либерализације робне и финансијске размене, повећала неједнакост у глобалним размерама. „Међународна конкуренција свуда је ишла наруку стагнацији зарада и порасту – боље речено експлозији – профита” [Тод 2006: 56].

Светску економску кризу изазвао је врх шпекулативног, глобалног финансијског капитала, а не (од светских федералиста за све модерне недаће пословично сумњичене) суверене државе. Шпекулативни капитал је процесе на светском тржишту ослобођеном „политичких уплива” хранио виртуелизацијом, тј. „напумпавањем” светских финансија у односу на реалну економију, чиме је створен велики дисбаланс. „Ова диспропорција, створена емисијом новца без покрића и финансијских деривата, покривала се дислокацијом производње у процесима глобализације на просторе где је надница била вишеструко нижа, као и убрзавањем новчаних трансакција савременим информатичким средствима” [Гајић 2011: 22]. Када су „пукли” шпекулативни финансијски балони, они који су били

„сувише велики да би пропали” затражили су помоћ управо од суверене, националне државе.

Већина савремених заговорника светске федералне државе у ношењу с кризним последицама и неспособностима појединих држава нашли су нове разлоге за нужну глобалну институционалну надградњу. „Зато се светски федералисти све гласније залажу за то да се у условима светске кризе приступи претварању постојећих светских финансијских институција у неки вид ‘глобалног министарства финансија’; такво министарство могло би да планира и глобалне финансијске активности, попут активности којом се изискује увођење нове ‘светске резервне валуте’, било путем ‘права вучења’, било на друге начине” [Гајић 2012: 239]. Поједини међу њима, ову новонасталу „кризну ситуацију” искористили су за преиспитивање дотадашњег глобалистичког вредносног усмерења и реконцептуализацију овог погледа на свет – његових вредности и историјске перспективе – сматрајући да је криза неизоставни део најширег социо-економског процеса који отвара нове могућности које ће, напослетку, довести до остварења светске државе. Најзначајније међу овим промишљањима до сада дао је Жак Атали.

АТАЛИЈЕВ ФИЛОЗОФСКО-ИСТОРИЈСКИ ПОГЛЕД НА СВЕТСКУ КРИЗУ

Један од медијски најекспониранијих мислилаца садашњице свакако је Жак Атали (Алжир, 1943), француски економиста, писац и високи јавни службеник. Аталијева утицајност превазилази његове списатељске активности. Иако је аутор великог броја веома читаних књига чији број прелази педесет наслова, познатији је по својим јавним делатностима међу које спада функција истакнутог саветника бившег председника Француске Ф. Митерана или, пак, место првог председника Европске банке за обнову и развој чији је идејни зачетник био још 1989. године, а са циљем инвестирања ради обнове источноевропских постсоцијалистичких земаља. У младости Атали је био предавач на Дофиновом универзитету у Паризу (1968), кооснивач европског истраживачког програма ЕУРЕКА и оснивач међународне невладине организације АЦФ (*Action contre la Faim*). Након повлачења са јавних функција наставио је да оснива нове или да учествује у многим већ постојећим невладиним организацијама: оснивач је непрофитне организације „*PlaNet Finance*” и председник Комисије за либерализацију француског економског раста коју је 2007. оформио тадашњи француски председник Н. Саркози; такође, оснивач је и председник у фирми за економски консалтинг „*A&A*”. Због његових способности, интересовања и активности, Жака Аталија пословично сматрају и једним од најзначајнијих интелектуалаца – идеолога глобализма (према часопису *Foreign Policy*, мај–јун 2008, убраја се у сâм врх 100 светских јавних интелектуалаца) који се, мимо банкарских експертиза, неретко одважује да се бави и комплексним темама друштвене теорије и прогностике, где примењује своје широко образовање и исказује способности укрштања

различитих знања – од економије и историје, преко питагорејства и музикологије, до социологије и филозофије.

Узроци и размере светске економске кризе за Жака Аталија нимало нису непознаница. Атали сматра да је у питању „прва финансијска криза мондијализације која се нашироко објашњава неспособношћу америчког друштва да обезбеди пристојне зараде за средњу класу; оно их гура у задуживање да би финансирало куповину станова и тако подстакли раст вредности некретнина и производње; финансијске институције и „упућени” који се њима баве додељују сами себи, без икакве контроле централних банака, влада и међународних институција, главнину тако произведеног богатства, без и најмање ризика, а захваљујући колатерализованој дужничкој облигацији (CDO) и једном псеудоосигурању (CDS) што заузврат омогућава пораст задуживања које најзад постаје неприхватљиво, доводи до панике, губитка поверења и избегавања сваког задуживања.” [Атали 2010: 6]. Ова, у почетку финансијска криза, претвара се у економску, а потом и друштвену и политичку кризу која ће, кроз економске промене, драстично преобликовати постојећа друштва и њихове политичке системе. „Читава идеологија наших безбрижних друштава биће подвргнута преиспитивању: тражиће се жртвени јарци, уместо да се траже узроци и решења. Сама демократија може бити у опасности” [Атали 2010: 92]. Као ургентно решење за горуће економске проблеме, Атали, попут многих савремених глобалиста, предлаже изградњу и јачање глобалних институција и њихових регулатива на економском подручју. „Требало би почети, према свакој логици, успостављањем захтевнијег управљања финансијским системом, да би се ту поново створило поверење и транспарентност. Многи ће у томе видети опасност од још једне врсте бирократије. Нису у праву: свака људска организација – била она предузеће или још више банка – јесте једна врста ‘бирократије’. Питање гласи: за кога она ради да ли је довољно контролисана да би на најефикаснији начин испунила своју функцију” [Атали 2010: 126]. Како врх финансијског капитала нити је моралан нити подложен контроли и строгом придржавању глобалних правила игре, Атали сматра неопходним „надзор финансијских послова који је функција од општег интереса која се чак ни делимично не сме дати у руке приватном сектору... планетарна регулација, исцрпна и непрестано проверавана, морала би омогућити да се предвиде неуравнотежености а посебно да се избегне да јавни се фондови употребљавају за рекапитализацију банака” [Атали 2010: 127].

Мада сматра сва ова тактичка решења за горуће финансијско-економске проблеме нужним, у широј перспективи Атали посматра кризу као део неминовног историјског тока који је истовремено и изазов и шанса за свет, и опомена пред катастрофу до које је довела анархична мондијализација која изискује да се на светској лествици успостави оно што је једно време било урађено на нивоу нација. „Може ли се створити светска држава (односно наднационална администрација, полиција и судство) полазећи ни од чега? Треба ли на светском нивоу створити државу по моделу Кејнса?” [Атали 2010: 127].

У каквим ширим филозофско-историјским оквирима Жак Атали сагледава актуелну кризу и перспективе које она отвара? Атали историју човечанства посматра као незаустављиви ход ка остварењу слободе појединца, тј. афирмације његовог субјективитета која се одвија кроз одбацивање свих облика служења, те еманципацијом морала, политичких система, уметности и идеологија, који је поштеђен свих ограничења, осим да поштује права других на исте те слободе. Он верује да историјом (виђеном као „освајање слободе“) „владају закони помоћу којих можемо да је предвидимо и усмеримо“ [Атали 2010б: 7], односно да силе тржишта освајају планету и креативном, дијалектичком деструкцијом, напослетку доводе до неминовног тријумфа индивидуализма. Зато се и свеобухватни поглед на историју људских друштава, кризне ескалације садашњице и неминовне катастрофе сутрашњице саображавају његовом модернистичком историјско-дијалектичком конструкту који тврди: „тријумф новца“ је кризом из 2007. године само незнатно успорен; сукоби и разарања сутрашњице само су нужна неминовност, степенник на путу ка светлој будућности, ка утопији оствареног „трансхуманистичког“ идеала.

Цела Аталијева историјска дијалектика веома је налик хегелијанској и марксистичкој, с том разликом што тржишне силе и предузетници овде преузимају централну улогу „креативне авангарде“, субјеката – носилаца најважнијих промена у историјском развоју који се, кроз развијање противуречности и њихово превладавање, одиграва у правцу свог пуног смисаоног остварења, циља. Историја човека смена је историја друштвених поредака: праисторијског, „ритуалног поретка“ (где је власт религиозне природе); „империјалног поретка“ (где је власт војно-политичке природе) и „трговинског поретка“ (где је власт привредне, капиталистичке природе). У „трговинском поретку“, по Аталију, остварује се жељена еманципација човечанства док он пролази кроз девет сукцесивних форми са својим седиштима (Бриж, Венеција, Антверпен, Ђенова, Амстердам, Лондон, Бостон, Њујорк, Лос Анђелес) и различитим технолошко-иновативним структурама. „Трговински поредак“ је до сада успевао да замени сировине које ишчезавају (нестанак плодне земље у Фландрији, каменог угља у Енглеској, убијање китова као извора китовог уља, смањење резерви угља у Европи итд), да помери трговинска седишта и начини технолошки скок. Савремена криза, према Аталију, криза је краја „девете форме“ те унутрашњих контрадикција „трговинског поретка“ које су надвладале и претходне форме: безбедност је опала, креативна класа изгубила је лојалност, изостају техничке иновације а шпекулација је све неиздрживија. Са суровом тачношћу Атали описује јавности добро познате актуелне тенденције: старење популације, глобалну урбанизацију човечанства, непремостивост несташица и технолошки умор који, по инерцији, експлоатише задња два савремена открића – микропроцесор и литијумску батерију, док нова открића изостају. Он прогнозира радикално оваплоћење онога што је већ заживело у глобалном „класном раслојавању“: постојање „хиперномадске“ глобалне наткласе, затим угрожене

„виртуелне номаде” – остатке средњих слојева, те губитнике глобалне транзиције – „инфраномаде”. Сви они коегзистирају у хаотичном одразу псеудоплатонистичког трипартитног друштва што у крајњем исходу доприноси историјској дијалектики (транс)хуманизма.

Жак Атали сматра да ће у процесу преласка у „десету форму” капитализма силе тржишта и новца постепено уништити државе, укључујући и САД (до 2035), и одиграти улогу варвара на рушевина бивших империја. Уследиће фаза расподеле моћи на више регионалних сила. „Појавиће се нових једанаест економско-политичких система: Јапан, Кина, Индија, Русија, Индонезија, Кореја, Аустралија, Канада, Јужна Африка, Бразил и Мексико... Све оне ће за двадесет до двадесет и пет година бити тржишне демократије или на путу да то постану” [Атали 2010б: 143]. Међутим, силе тржишта ће се извући изнад њих, на *глобални* ниво, и образovati ентитет који ће се звати *хиперимперијом* што ће створити „нове тржишне вредности и нова отуђења, екстремно богатство и сиромаштво” [Атали 2010б: 7]. „Можемо, дакле, поделити историју следећих педесет година у пет фаза: пре 2035. ће се окончати доминација америчке империје, која ће бити привремена, као што је случај са свим империјама; након тога ће наступити деоба моћи између једанаест народа и тржишта; потом ће један за другим, наићи три велика таласа будућности; хиперимперија, хиперконфликт и хипердемократија” [Атали 2010б: 8]. *Хиперимперија* ће укинути демократију и, манипулишући ривалствима регионалних сила, изазвати *хиперконфликт* – сукоб регресивних варварстава и разорних ратова где ће заратити државе, религиозне групе, терористи, пирати, противници и поборници „трговинског поретка”. „Почетак хиперимперије ће довести до тога да свако свакоме постане ривал. Избиће сукоби око нафте, воде, очувања територије, око напуштања територије; сукоби са циљем наметања вере, борбе против друге вере, уништавања Запада, легитимизације сопствених вредности.” [Атали 2010б: 15]. Након што доведе човечанство до руба пропасти, из *хиперконфликта* ће настати *хипердемократија*, једна футуристичка варијанта модерне замисли светске државе која наликује бесконфликтном друштву – оствареној утопији. „Нове силе алтруистичког и универзалистичког опредељења, које су већ сада присутне, доћи ће на власт на светском нивоу, као империја еколошке, етичке, економске, културне и политичке извесности. Постепено ће довести до нове равнотеже на планетарном нивоу између тржишта и демократије: хипердемократија” [Атали 2010б: 15]. „Хипердемократија ће допринети стварању демократске владе на светском нивоу, као и оснивању низа локалних и регионалних институција. Она ће обновљеном употребом огромних потенцијала будућих технологија омогућити свима да достигну бесплатност и изобиље, да једнако користе добробити тржишне маште, да се ослободе сопствених ексцеса и непријатеља, да препусте будућим генерацијама боље заштићену околину, да осмисле нове начине живота на основу светских мудрости, и да заједно стварају” [Атали 2010б: 8].

АТАЛИЈЕВО ВИЂЕЊЕ СВЕТСКЕ ДРЖАВЕ

Будуће остварење светске државе Атали, дакле, антиципира као резултанту равнотеже тржишних и демократских сила коју ће успоставити нове институције на основу ранијих, већ постојећих планетарних међународних организација, то јест – трансформисаће их и надоградити. Као и многи светски федералисти из 20. века Хофман [Гајић 2012: 150], Кларки и Зон [Clark and Sohn 1958], Карлсон и Рампал [Гајић 2012: 148], Шварцберг [Schwartzberg 2004], Атали сматра да ће основна међународна организација из које ће нићи будућа светска држава бити Уједињене нације – постојећа светска мировна организација. Ово ће се извести поступним изменама постојеће међународноправне регулативе: „Устав Планете ће проширити актуелну Повелу Уједињених нација. Мораће зато да узме наднационалну димензију, а не само мултилатералну. Његова преамбула ће груписати сва права и обавезе сваког човека према природи, другим људима и животу; укључиће нова права која нису предвиђена актуелном повељом; предвидеће ново, основно, суштинско право на детињство, што ће подразумевати заштиту родитељства. Остала права и обавезе намеће заштиту живота, природе, диверзитета и одредиће непремостиве границе за тржиште” [Атали 2010б: 234].

Уследиће трансформација органа УН где ће, као прво, Генералној скупштини УН, бити придодат још један представнички дом на основу општег, планетарног гласања с пропорционалним системом представљања, а потом и трећи дом кога ће сачињавати привредни субјекти – трговинска и релациона предузећа. „Тај планетарни парламент ће наметати планетарне порезе, чија ће база бити сачињена од БДП сваке земље, њених трошкова на оружје и емитовања гасова Ефекта стаклене баште” [Атали 2010б: 234].

Надаље, Атали предвиђа спајање постојећег Савета безбедности УН с „Групом 8” и још неким од земаља из блока будућих Једанаест сила – Индије, Бразила и Индонезије, који ће постепено еволуирати у тело где ће седети представници континенталних унија. Овакав реформисани Савет безбедности ће постати надзорни орган планетарне владе, која ће израсти око генералног секретара УН и његове администрације. „Планетарна влада ће посветити заштити човечанства много више ресурса него што то данас раде све владе планете. Диктатура социјалне норме, као принцип најбољег светског социјалног режима ће се постепено наметнути на светском нивоу свим предузећима” [Атали 2010б: 234].

Постојеће међународне институције, попут Светске трговинске организације или Међународне организације рада, биће подвргнуте пуном надзору СБ УН, а не само најутицајнијих и најбогатијих земаља које данас понајвише учествују у њиховом финансирању. Глобална влада ће руководити и финансирати борбу против криминала, ропства, климатских промена, еколошког загађења. „Постепено, да би се дала подршка овој светској влади, биће осмишљене нове надлежности за контролу, одбрану и регулацију, на основу надлежности хиперимперија и релационих предузећа: планетарни казнени суд ће обезбедити компатибилност

закона сваког континента и судиће најопаснијим пиратима; светска агенција за воду бринуће о њеној доступности; универзална надлежност за тржишта контролисаће монополе и поштовање права на рад” [Атали 2010б: 235]. Сличне институције ће контролистати рад осигуравајућих друштава, стратешких предузећа, штитиће материјалну и интелектуалну својину. Централна банка ће обезбеђивати стабилност преосталих валута, а потом извршити њихову замену за јединствену валуту. „Банка за планетарни развој ће финансирати велике градске инфраструктуре и земље које буду поштовале планетарни Устав. Једна посебна институција ће помагати структурирање релационалних предузећа и проверавање да не служе као маске за пиратске или терористичке организације. Једна друга планетарна институција ће нарочито помагати развој микрофинансија” [Атали 2010б: 235].

На основу оваког глобалног надржавног система управљања, Атали сматра да ће бити могуће постигнути равнотежу тржишта и демократије. „С једне стране, институције хипердемократије ће омогућити тржишту да функционише ефикасно и да избегава недовољно коришћење производних капацитета тако што ће покретати велике светске радове на урбаној инфраструктури, енергији и информатици. С друге стране, тржиште, регулисано и мондијализовано, неће више покушавати да продре у светилиште демократије. Чак ће пронаћи и интерес да развије оруђа која ће служити демократију, да ствара урбане инфраструктуре, производе против загађења, гојазности и за најсиромашније” [Атали 2010б: 236]. Атали описује овај „готово остварени рај” глобалистичке демократије – с више локалних и регионалних нивоа, бесплатношћу и изобиљем плодова „тржишне маште”, здраве животне средине и колективне хиперинтелигенције „свега живог” где је човек само централна компонента – са жаром социјалутопистичког верника. Све постојеће и надолазеће патње биће оправдане крајњим оствареним циљем, а све просуте сузе потрпе непорецивом срећом будућих далеких поколења.

ЗАКЉУЧНА РАЗМАТРАЊА

Визија будуће светске државе, начина њеног уобличења и њених институција у Аталијевој *Крајњој историји будућности* није оригинална: изузев појединих решења везаних за вишedomност трансформисане Генералне скупштине УН (увођење трећег дома скупштине за представнике привредних корпорација) сва остала тела будуће светске државе и њихове функције – од претварања секретаријата у председнички кабинет, тј. извршну власт, преко трансформација Савета безбедности у континентални надзорни орган, па до стварања судског и банкарског глобалног система – општа су места у светско-федералистичким нацртима још од половине 20. века. Разлика је само у детаљима (Атали, наиме, потпуно прећуткује војно-полицијски апарат будућег глобалног здања, око којег су се, нарочито у вези с његовом контролом, водиле жучне расправе међу самим светским федералистима), као и у значајнијем потенцирању држав-

но-регулативних механизма у односу на слободнотржишне активности, чега се либерални светски федералисти најчеће либе, као и посебној аргументацији коју Жак Атали наводи у прилог уравнотежујућег глобалног државног интервенционизма у правцу уређења и ограничења финансијских и привредних делатности на слободном тржишту. При томе Атали подједнако потенцира и најактуелније изазове који се могу решити овим мерама (пиратерија, загађење, демографске неравнотеже, глобално отопљавање) као и хуманистичке и трансхуманистичке идеале.

Ни Аталијево објашњавање узрока те размера кризе и „кризне историјске динамике” није одвећ оригинално: оно је вешта компилација хегелијанско-марксистичке дијалектике, броделовске социо-историјске школе анализе динамике капитализма [Бродел 1989], мешавине неолиберализма, неокејнзовства и светског федерализма. Оно што је посебно у *Крајњој историји будућности* је начин на који актуелне размере кризе Атали ставља у шири духовно-историјски концепт, и с којим дубоким убеђењем у њих пројектује већ постојеће идеале светског федерализма и њихова поједина институционална виђења и предлоге. Атали је убеђени заговорник, готово верник, модернистичког прогресивизма, и то у пост-модерним временима када овакви модернистички метанаративи [Лиотар 1988] неумитно одумиру и имају све мање поборника. Чак ни размере светске кризе и њени широки деструктивни потенцијали, којих је Жак Атали потпуно свестан, нису у стању да угрозе ово његово најдубље уверење у модерну, антропоцентричну и (транс)хуманистичку визију смислене историјске дијалектике, која у свом финалном изразу поприма несумњиве утопистичке размере оствареног секуларног раја на земљи.

Аталијева концептуализација – смештање реалне актуелне светске економске кризе у његов сопствени филозофско-историјски и идеолошко-утопистички развојни ток што води неумитном циљу, међутим, садржи бројне недостатке и унутрашње противуречности. Наиме, након што детаљно опише стварне димензије постојеће, актуелне кризе као кризе „девете фазе” „трговинског поретка” капитализма, уз објашњење како су претходних осам биле превладане – иновацијама, новим сировинама и тржиштима, Атали не објашњава којим начинима ће постојећа криза бити превладана да би се ушло у „десету фазу”, завршну фазу капитализма. На којим иновацијама ће ова „десета фаза” бити заснована, уз помоћ којих сировина и ресурса, на којим тржиштима? Где ће бити смештен центар овог „десетог поретка” а где периферија? Атали о томе или нагађа, без јаким аргумената, или напосто – ћути. Такође, Жак Атали нам ни у назнакама не указује ни како ће функционисати прогнозирана *хиперимперија*. Какве су гаранције за остварења тог далеког, „будућег добра” насупрот свему реално лошем кога ће у скорој будућности донети свету? Атали нам, штавише, не даје ни један озбиљан показатељ зашто и на којим основама може, кроз историјску еволуцију, опстати измењени „трговински поредак”, а не бити претворен у нешто друго.

Понуђена Аталијева визија развојем дијалектике, где нови носилац историјског субјективитета у пуној мери треба да постане банкарско-при-

вредна елита, отвара бројна питања и наводи на бројне међусобно, често противуречне закључке. На пример, зашто би у својој еволуцији „трговински поредак” прво тежио да укине постојеће државе и противуречно демократији, да би, на крају, зарад идиличног „хеппиенда”, повратио глобалну демократију „утопијског типа” и подвргнуо се регулативама прилично чврсте светске државе? Ако носиоце овог поретка кроз историју воде слепи интереси, како ће над њима, напослетку, надвладати утопијски, (транс)хумани идеали? Да ли се ово може објаснити пуким механизмом детерминистичког одвијања историје, или, напротив, слободном вољом и сазревањем свести идеализованог субјективитета људи постисторије? И како ће се у том контексту задовољавати њихови пословични интереси? У каквим размерама; на каквом тржишту? Уз помоћ какве привреде, с каквим ресурсима? За чију корист у крајњем исходу? Такође, није јасно зашто ће појединац, ако је историја хуманистичког развоја у својој суштини идентична његовој индивидуалистичкој еманципацији, након свих недаћа вредних „еманципаторског одвајања” изван друштвеног поретка и државе, на крају опет бити „утопљен” у некакву, „колективну интелигенцију”, у трансхуманистички колектив над којим бди глобална држава? На сва ова изузетно важна питања Аталијева концепција светске државе и кризног пута ка њој, не дају ни један јасан и валидан аргумент.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

- Атали, Жак (2010). *Криза, а после?* Београд: Хедоне.
 Атали Жак (2010б). *Крајња историја будућности*. Београд: Архипелаг.
 Бродел Фернад (1989). *Динамика капитализма*. Сремски Карловци: Књижница Зорана Стојановића.
 Гајић, Александар (2012). *Идеја свейске државе*. Београд: Правни факултет.
 Гајић, Александар (2011). *Духовне основе свейске кризе*. Београд.
 Кант Имануел (1995). *О вечијом миру*. Ваљево: Гутенбергова галаксија.
 Крејг Кембел (2009). „Оживљавање идеје светске државе”, у: *Свейска власћ* (ут. Јован Бабић, П. Бојанић). Београд: Службени гласник.
 Лиотар, Жан Франсоа (1988). *Посмодерно сћање*. Нови Сад: Братство-јединство.
 Шмале, Волфганг (2004). *Историја европске идеје*. Београд: Клио.
 Junker, James (1993). *World Union on Horizon*. New York: University Press of America, Lanham.
 Schwartzberg, George (2004). *Revitalizing UN: Reform through Weighted Voting*. New York: Institute for Global Policy.
 Heater Derreck (1992). *The Idea of European Union*. London: Routledge.
 Clark Grenville and Sohn Louis. (1958). *World Peace through World Law*. University of Harvard, Cambridge MA.

ЕЛЕКТРОНСКИ ИЗВОРИ

- Abbe de St. Pierre, A Project for setting an everlasting peace in Europe, J. Watts, London, 1714, <http://link.springer.com/referenceworkentry/10.1007%2F978-1-4020-9160-5_687>
 Penn William, Towards the Present and Future Peace of Europe, <<https://archive.org/details/anessaytowardsp00penngooq>>

WORLD CRISIS AND WORLD STATE IN JACQUES ATTALI'S CONCEPTION

by

ALEKSANDAR M. GAJIĆ
Institute of European studies,
11 Nikola Pašić Square, Belgrade, Serbia
romero@eunet.rs

SUMMARY: Before the arise of the world economic crisis, contemporary concepts of World State creation had been based mainly on political and military-security reasons of global integration. They all emerged from "Peace plans" of confederate consociation of national states primarily into the peace, and, then, supranational political organizations. All of the modern plans of World State that had originated in the "Peace politics" of modern era were based on political and security arguments and offered political and institutional solutions, while their contemporary followers operated these ideas theoretically only in much different current circumstances. Only after the crisis had erupted, did new ideas and new concepts of the World State supporters emerge, suggesting how to handle the consequences of the crisis. As some national states have demonstrated incapacity to deal with it, new reasons for "necessary" global institutional superstructure have appeared. The most important opinion on this matter was given by Jacques Attali, well known French economist, writer and high public official. This paper gives Attali's philosophical and historical overview on world crisis as the first financial crisis of mondialization. Attali explains the inevitable historical pattern that anarchic mondialization has led to, which, he presumes, requires establishment on global level, what was previously done on the national level. Furthermore, he gives the description of a possible World State as a presumed result of balance between market and democratic forces that will lead into the establishment of new institutions on the basis of those already existing, global international organizations. All of these presumptions are exposed to criticism in the final section of the paper.

KEYWORDS: dynamics of capitalism, Jacques Attali, modernization, world economy crisis, World State

UDC 008:271.2(497.11)
UDC 322(497.11)
UDC 316.7(497.11)
DOI: 10.2298/ZMSDN1553711D
ПРЕГЛЕДНИ НАУЧНИ РАД

ПРАВОСЛАВНА КУЛТУРА У СЕКУЛАРНОЈ ДРЖАВИ: ПРАВНО-ПОЛИТИЧКИ ИНСТРУМЕНТИ ПРОСВЕТНЕ И КУЛТУРНЕ ПОЛИТИКЕ У СРБИЈИ

ВЕСНА ЂУКИЋ

Универзитет уметности, Факултет драмских уметности
Булевар уметности 20, Нови Београд, Србија
djukic.vesna@gmail.com

БИЉАНА ЂУКИЋ

„ХИП-Петрохемија”
Спољностарчевачка 82, Панчево, Србија
biljadjuk@gmail.com

САЖЕТАК: Предмет рада је однос секуларне државе према православној култури у Србији током 20. и 21. века. Основни истраживачки проблем је употребљивост и могућност коришћења културних вредности православља у савременој Србији након периода антирелигиозне пропаганде у Југославији после Другог светског рата. Стога је истраживање усредсређено на питање: да ли секуларна држава правно-политичким инструментима подстиче или ограничава заштиту, очување и укључивање православне културе у културни живот већинског, српског народа на територији Србије? Основни метод емпиријског истраживања је медијска археологија примењена с циљем да се установи колико су подаци о односу државе према културним вредностима православља од комунизма до данас on-line доступни јавности. Резултати истраживања показују недостатак партиципативног модела одлучивања о кључним питањима културног живота и културног развоја који је редукован на световну димензију културе. Због тога се савремена културна политика претежно односи на заштиту и очување православног културног наслеђа, док у области савременог стваралаштва не постоје системска решења која би подстицала генерички потенцијал православне културе да утиче на развој људских способности кроз уметност, креативност и иновацију.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: секуларна држава, православна култура, правно-политички инструменти, културна политика, партиципативни механизми одлучивања, Србија

ОДВАЈАЊЕ ЦРКВЕ ОД ДРЖАВЕ У СРБИЈИ

Уставним одредбама о световности државе, Република Србија уређена је као световна држава у којој су цркве и верске заједнице одвојене од државе и „ниједна религија не може се успоставити као државна или обавезна” (члан 11). За разлику од одредби важећег Устава РС, Устав Краљевине Србије из 1901. дефинисао је источну православну веру као државну (члан 3). Између доношења ова два устава прошло је 105 година. У том периоду донето је још осам устава и уставних повеља којима је заједничко то што су државу одвојили од цркве¹. Први устав који је ту политичку одлуку експлицитно правно формулисао донет је по завршетку Другог светског рата (члан 25 Устава ФНРЈ донетог 1946). У њему се изричито наводи да је црква одвојена од државе [Чавошки 2011: 243] чиме је дошло до историјске промене у односима државе и цркве, не само у Србији, као републици у саставу ФНРЈ, већ и у читавој тадашњој држави Југославији.

У Југославији пре Другог светског рата уставом је био уређен положај цркве тако да је држава водила надзор над црквама које су биле признате и није се мешала у њихов рад. Држава је пружала помоћ признатим црквама према њиховим потребама и према броју верника. У таквом, тзв. режиму признатих цркава, све вероисповести су слободне али су само извесне признате и као такве стоје у одређеном односу с државом, при чему држава има право надзора, пружања материјалне помоћи и слично. У другом познатом режиму, тзв. режиму државне цркве, само једна црква је проглашена државном, и само она ужива све привилегије; при томе остале цркве нису забрањене, али не добијају од државе никакве олакшице за свој рад, нити материјалну помоћ. Овај режим постоји у појединим римокатоличким (Шпанија, државе Латинске Америке) и муслиманским земљама, Енглеској [Pravna enciklopedija 1979: 264], а од православних земаља – у Грчкој, у којој је источноправославна религија проглашена државном религијом [Pravna enciklopedija 1979: 380]. У трећем познатом режиму, тзв. режиму одвојености државе и цркве, цркве се сматрају приватним установама, у чији рад се држава не меша, већ га само својим законима регулише. С друге стране, држава не дозвољава црквама да се мешају у државне послове, при чему све цркве имају у потпуности равноправан положај. Режим одвојености државе и цркве прво је увела Француска 1905, а после ње и многе друге земље [Pravna enciklopedija 1979: 264].

У Југославији је после Другог светског рата комунистичком револуцијом дошло до промене система власти. Партизанска борба се, како наводи Јован Стефановић: „убрзо претворила у општи народни устанак. Али крајњи циљ те борбе и тога устанка није био само ослобођење југословенских земаља од окупатора, него и завођење нових начела и нових система у нашем друштвеном и државном уређењу, који ће свим појединцима и свим народима Југославије осигурати боље увјете за њихов живот

¹ Анализа направљена према подацима Комитета правника за људска права YUCOM који је у оквиру пројекта „Мој устав” креирао интернет презентацију www.mojustav.rs на којој грађани могу да коментаришу уставна решења од првог устава до данас.

и напредак, и за њихову једнакост и слободу. Тако се ту није радило само о устанку против окупатора, него и о народној револуцији против дотадашњег друштвеног и државног уређења.” [Слијепчевић 1991: 139], а једна од битних новина новог система било је одвајање цркве од државе. Како је дошло до тога да се новим уставом донетим после рата прокламује сасвим другачији режим у односима државе и цркве у односу на предратни? Одговор на ово питање може се дати полазећи од поступка доношења и главног обележја првог послератног устава чија је најважнија својства унапред утврдио Едвард Кардељ 15. новембра 1945. на Првој седници Комисије за Устав када је Кардељ, тадашњи министар за конституанту и партијски идеолог, у уводном говору дао смернице за израду нацрта Устава. Током Другог светског рата, по његовом мишљењу, извршене су крупне револуционарне промене. „Власт у држави променила се у суштини и вањским формама (...)”. Промена је извршена и на подручју културног живота народа [Чавошки 2011: 8] због чега, према Кардељу: „Уставом је требало легитимизовати већ извршено одвајање цркве од државе без намере да буде фронтално против ње, пошто се црква не може издвојити из живота народа” али се управо због тога мора дозволити антирелигиозна пропаганда [Чавошки 2011: 9]. Чланови Комисије за израду новог устава су као узор узели тзв. Стаљинов устав из 1936, који је требало прилагодити домаћој стварности према националном саставу становништва Југославије. Такође се „очекивало да нови југословенски Устав буде ‘својеврстан украсни излог за иностранство и уверљива обмана за лаковерну унутрашњу јавност’” [Чавошки 2011: 42]. Предлог новог Устава упућен је на јавну расправу, током које је примљен велики број писаних предлога – на стотине телеграма, порука и писама. Прегледом писаних предлога примећено је да су само неки од њих прочитани тако што је неко подвлачио или на други начин обележавао поједине реченице [Чавошки 2011: 89]. Стога би на питање зашто је широка јавна расправа уопште вођена, одговор био – да је то било из разлога да се оствари привид постојања политичке слободе, да се створи утисак најшире и неподељене подршке не само новој власти него и Уставу којим се та власт учвршћује. При томе је представљена намера да ће предлози из народа битно побољшати текст нацрта Устава, али је то била обична илузија, да се не каже превара, с обзиром да ниједан поднети предлог није упућен уставотворним одборима Уставотворне скупштине, него су сви остали у архиви Министарства за конституанту [Чавошки 2011: 89–90].

Новим Уставом положај свих до тада признатих цркава у предратној Југославији, па и Српске православне цркве, није побољшан, већ насупрот томе, погоршан. У стварности се дешавало да зајемчена слобода вероисповести није поштована. У новом друштвеном систему брак, вођење матичних књига и васпитање деце стављени су у надлежност државе, што је довело до битног смањења друштвене активности цркве. Значајна новост била је слобода ширења антирелигиозног мишљења: „Владајући комунисти су брзо схватили, ако то већ од самог почетка нису знали, да им није потребно уставно овлашћење за спровођење антирелигиозне пропаганде,

наметање марксистичког погледа на свет и осујећивање јавног исповедања вере и веронауке за децу и омладину, него да се то може чинити и *via facti*, мимо, па и против устава” [Чавошки 2011: 87–88].

Променом система власти у послератној Југославији дошло је и до битне промене односа према уставу који је до тада представљао ограничење властодржачке самовоље, а сада је постао средство неограничене власти. Како Чавошки истиче: „Савремени устави, да би то уистину били, морају имати бар два својства. Најпре треба да ограничавају политичку власт и обезбеде одговарајућа јемства да се те границе не могу прекорачити а да се не почини одговарајуће кажњиво дело. И што је још важније, тим границама морају обезбедити неприкосновену сферу слободе и људских права, у коју власт не сме да задре а да одговарајућим јемствима не буде у томе спречена или кажњена ако се дрзне да то учини” [Чавошки 2011: 101].

Устав из 1946. године није имао ниједно од два важна својства савремених устава. У животу се није поштовала прокламована слобода вероисповести и било је неважно шта пише у уставу, јер је владајућа партија била изнад устава и за њу изричите уставне забране и ограничења нису важила. Због тога што се тадашњи устав примењивао у условима стварног монопола комунистичке странке, сâм устав је био пропагандно средство и шарена лажа [Чавошки 2011: 108]. Због тога је Устав ФНРЈ био устав само по имену (тзв. семантички устав) и коришћен је за прикривање постојећег политичког поретка и његовог лажног представљања као уставног и демократског. Главно обележје семантичког устава је то што је он сачињен и усвојен да би остао на нивоу неделотворног, с основном претпоставком да неће обавезивати нити ограничавати центар политичке моћи у држави [Чавошки 2011: 101].

Упоредо с променом односа према уставу, као највишем правном акту једне државе, дошло је и до промене у односу између цркве и државе, а самим тим и до прекида континуитета у дотадашњем њиховом односу. То је имало значајне последице и у погледу односа државе према православној култури. Он је нешто ублажен 70-тих година увођењем система самоуправљања, а потом и 90-тих када је успостављен нови правни оквир деловања државе у области културе. У том периоду донет је и посебан Закон о културним добрима којим се уређује степен заштите и коришћења културних добара и утврђују услови за обављање делатности заштите културних добара схваћених као „ствари и творевине материјалне и духовне културе од општег интереса које уживају посебну заштиту” утврђену овим Законом (члан 2)².

Законска регулатива у савременој Србији заснива се на Уставом предвиђеној надлежности РС да уређује и обезбеђује систем у области културе и заштите културних добара (члан 97, тачка 10). У том смислу, сви потврђени међународни уговори, укључујући и конвенције у области

² Нацрт Закона о изменама и допунама Закона о култури предвиђа да се појам „културно добро” замени појмом „културно наслеђе”, али је у тренутку писања овог рада Нацрт још увек био у процедури јавне расправе.

заштите културног наслеђа, део су правног поретка Републике Србије (члан 194, став 4).

ПОСЛЕДИЦЕ КОМУНИСТИЧКЕ АНТИРЕЛИГИОЗНЕ ПРОПАГАНДЕ

Формално-правно гледано, у области просветне и културне политике је, после Другог светског рата, дошло до суштинских промена и структурних реформи просветног и културног система. Оне су биле последица политичке одлуке државне власти и управе о одвајању цркве од државе и секуларизације и атеизације друштва које су опредмећене уставима, законима и подзаконским документима као правно-политичким инструментима јавних практичних политика, а нарочито културних и просветних политика.

Према подацима пројекта „Мој устав” доступног on-line, у области просвете Уставом ФНРЈ донетим 1946. предвиђено је да школе могу бити искључиво државне и као такве одвојене од цркве (члан 38), а Уставом СФРЈ донетим 1963. додатно је прецизирано да верске заједнице, одвојене од државе, могу оснивати само верске школе за припрему свештеника (члан 174)³. Тиме је успостављен правни оквир за искључивање веронауке из наставног програма, а нестале су и некадашње *йофшорне школе* у којима се недељом и верским празницима настава одвијала у православним црквама и храмовима.

Иако у уставним одредбама није било „фронталног напада” на цркву и православље, управо зато што – како и Чавошки истиче – у условима монопола Комунистичке партије, ове експлицитно формулисане уставне одредбе нису обавезивале и ограничавале центар политичке моћи у држави. Тако успостављен тоталитарни режим није само водио антирелигиозну кампању већ је бројним рестриктивним и репресивним средствима прогонио свештенство и монаштво, затварао манастире и цркве, те православље готово потиснуо из јавног живота. Правни оквир такве новосупостављене државе није обезбедио „неприкосновену сферу слободе и људских права, у коју власт не сме да задре а да одговарајућим јемствима не буде у томе спречена или кажњена ако се дрзне да то учини” [Чавошки 2011: 101]. Овај феномен имплицитне јавне практичне политике је са становишта односа државе према Српској православној цркви, а нарочито са становишта културне и просветне политике, проучавао историчар Љубодрог Димић. У својој књизи *Срби и Југославија: йросшор, друштво, йолишка* (Београд 1998) анализира узроке и наводи статистичке податке о последицама такве политике: „Подршка државном удару од 27. марта 1941. и одлучан став да приступање Тројном пакту „вређа част, славу и традицију нашег народа, и то онда када је народ готов да иде до краја” значили су почетак страдања које је Српску православну цркву

³ <http://mojustav.rs/wp-content/uploads/2013/04/Ustav-SFRJ-iz-1974.pdf> (приступљено 2. 1. 2015).

задесило у XX веку. 'Заслугом' окупатора и њихових помагача (Немци, Италијани, Бугари, Мађари, Арбанаси, Хрвати-усташе, римокатоличка црква) целина СПЦ је разбијена на осам делова, од којих је сваки доживео особено али темељно страдање. Велике размере имао је и терор партизанског покрета, посебно у последњим годинама грађанског рата. У ратним годинама 1941–1945. с огњишта је протерано око 600.000 Срба, убијено зато што је православне вере најмање 500.000, прекрштено преко 250.000, из парохија протерано преко 600 а убијено 650 свештеника и монаха, опљачкано, запаљено и срушено преко 1.000 цркава и манастира. Материјална и културно-историјска штета је непроцењива. Српско православље је готово сатрто. Сатирање свештеника, пастве и црквених објеката настављено је и након Другог светског рата. О притиску који је Српска православна црква трпела у петнаест година дугом периоду након рата (1945–1960) сведочи и податак о годишњем кажњавању, по разним основама, око 25% свештеника. У том периоду број православних епископа је смањен за 33%, свештеника за 50% (има их свега 1.800), богословија за 60%, број ђака који похађају православна училишта за 75%, црквени земљишни посед је износио 12% некадашњег. Процес атеизације захватио је и верски традиционално оријентисано село. Подаци партијских комисија откривају да се на православном селу само 5–10% новорођене деце крсти, 10% умрлих сахрањује по православним обредима, 25% слави славу и Божић, и то већина без религиозних садржаја. Смањивање и свођење на минимум духовног и моралног утицаја Српске православне цркве значило је за српски народ вишедеценијски губитак битне духовне оријентације" [Димић, 1998: 86–88].

Према сведочењу Јустина Поповића [Јустин Ћелијски 1960]⁴, који је прогнан с Богословског факултета па и сâм био жртва репресивне политике послератне Југославије, на томе се радило плански и систематски: „постепено се разара Црква изнутра и споља, идеолошки и организационо". Крајњи циљ такве политике било је лишавање цркве и православних верника њихових основних права: „И сваки се хришћанин у чуду пита: Јесмо ли ми православни хришћани пуноправни грађани ове земље? Уставом је 'зајамчена слобода савести и вере', исто тако и Законом о правном положају верских заједница; а где је та слобода за нас православне? Слобода је дати могућности да се права остваре. Без тога, слобода је скаска, слобода је бајка, слобода је сува апстракција и злочиначка утопија". Наводећи бројне податке о угроженим правима, Поповић, поред осталог, каже да се против цркве и вере пишу памфлети „али се Цркви не допушта да се брани ни путем штампе, ни путем јавних предавања, ни путем слободне дискусије". Црквене књиге нису се могле штампати већ су се преписивале руком, према црквеној књижевности цензура је била „непо-

⁴ Сведочење је писано 1960. а допуњено 1969. Објављено је под називом „Истина о Српској Православној Цркви у комунистичкој Југославији и однос Цркве према властима" у интернет издању часописа *Светосавље* 1. августа 2007.

http://www.svetosavlje.org/biblioteka/Istorija/Lat_istina_o_SPC_u_komunistickoj_Jugoslaviji.htm (приступљено 3. 1. 2015).

штерна”, на Богословском факултету је „наметнут вето при избору наставника, мада је Уставом Црква одвојена од Државе (...) употребљавају се сва средства застрашивања и родитеља и ђака, да ђаци не похађају верску наставу” иако је она била слободна према тадашњем Закону о правном положају верских заједница.

О овоме сведочи, поред осталих, и податак да је Православни богословски факултет на основу решења Владе Србије донетог фебруара 1952. укинут као државна установа, издвојен из Београдског универзитета и припојен Српској православној цркви те је од 1. јула 1952. био у оквиру ње. Одлуком Владе Републике Србије којом је решење о ликвидацији Православног богословског факултета проглашено нелегитимним и анулирано, од 1. јануара 2004. факултет је поново враћен у састав Београдског универзитета, иако је остао у духовном и канонском окриљу Српске православне цркве⁵.

Какве су биле последице такве рестриктивне политике државе према СПЦ и њеним вишевековним тековинама које имају немерљив утицај на духовну културу и идентитет српског народа, нарочито илуструје судбина манастира у Србији. Они се као „вековни чувари српског народа (...) живе светиње народне вере (...) живи храмови Живоме Богу, свети домови молитве” претварају у „културне споменике” и у музеје мртвих старина (...): улазиш у Свете Сопоћане и плаћаш четрдесет динара, музејску улазницу! Јер Сопоћани су већ музеј; и тамо нема „светих богослужења [Јустин Ћелијски 1960]”.

Такав однос према нематеријалним духовним вредностима српског народа не само што сведочи о непостојању слободе православних хришћана да исповедају своју веру које није санкционисано уставом и законима, већ и о одлучујућем утицају комунистичке идеологије на музеологију и херитологију, музејску етику и друга стручна питања заштите православних споменика културе. Он се огледа у томе што није успостављен различит однос према културном наслеђу које је изгубило своју првобитну функцију (археолошки локалитети, утврђења, етнолошки, индустријски и други предмети који су услед развоја нових технологија изгубили своју практичну примену и сл.) и православном културном наслеђу које кроз богослужења и друге верске обреде у црквама и манастирима активно учествује у културном животу. Ако у манастиру Сопоћани, као и у бројним другим манастирима у Србији који су били затворени, нема богослужења, тиме је изгубљена њихова основна вредност за културу друштва у настајању, а тиме и сама сврха музеја као установе која чува културно наслеђе. Та вредност не лежи у истицању стилских карактеристика, историјском, уметничком и научном значају манастира, већ пре свега у његовој духовној мисији која се остварује кроз молитву и богослужења и из које произилазе све друге вредности за друштво. Ако се она изгуби, губи се генерички потенцијал културе и друге вредности се не могу створити, те „музеј” Сопоћани и други манастири-музеји (на пример,

⁵ <http://www.bfspc.bg.ac.rs/fakultet?page=0,3> (приступљено 17. 12. 2014).

Војловица, Ковиљ и многи други) постају витрина прашњавих и „мртвих старина” које немају употребљивост и не могу се практично користити. Тиме је држава спречила утицај православља на изградњу вредносних образаца припадника православне заједнице, и то је, очигледно, била једина сврха анкултурне политике вођене у том периоду. Да је то уистину била антикултурна политика сведочи универзална сврха културне политике да подстиче културни живот и културни развој друштва [Ђукић 2012: 30], због чега под појмом културна политика не бисмо могли схватити ону политику у култури или према култури, која је усмерена на потискивање или негирање њених основних вредности. Другим речима, свака она политика која је у супротности с аутентичним функцијама културе, која спутава и ограничава културни живот и уметничко стваралаштво, не би се могла назвати истинском културном политиком. Према Прњату, такву праксу ваљало би квалификовати као посебан вид политичке делатности, тј. политичког притиска у односу на слободан културни развој. Иако свака културна политика нужно у себи носи парцијалне интересе, што је израз уских идеолошких, политичких и економских циљева владајуће класе [Prnjat 1986], она, ради афирмације и реализације интереса владајуће класе, не би смела уништавати идеолошки „непожељно” културно наслеђе (на пример, православље), нити угрожавати опстанак културних модела неких друштвених (сељаштво, дисиденти итд.), националних и етничких (већинских и мањинских) група [Ђукић 2012: 35]. Културни антрополог Едвард Сапир истог је мишљења: „свако свесно настојање да се једна култура наметне непосредно и на брзину, ма колико да је подупрta добром вољом, јесте насртај на дух. Када се још не поткрепљује добром вољом већ вољном бездушносту, такав покушај је највећи могући злочин против људског духа – наиме, он је тада само порицање културе” [Sapir 1974: 96].

Да политичка репресија није инхерентна култури, говори и низ догађаја који су до краја 20. века водили ка успостављању праведнијег, ефикаснијег и ефективнијег система сагледавања културних вредности православља. Најпре је 1973. Југославија ратификовала Конвенцију о мерама за забрану и спречавање недозвољеног увоза, извоза и преноса својине културних добара, усвојене у Паризу 1970. године. Поставши део правног поретка, она је допринела да се под појмом „културна добра” подједнако сматрају добра религиозног и световног карактера које свака држава значи као значајна за археологију, праисторију, историју, књижевност, уметност или науку [Ђукић 2000: 764]. Потом је 1979. двадесет година након престанка богослужења и претварања у музеј, УНЕСКО уврстио манастир Сопоћане, заједно са Старим Расом, на листу светске културне баштине, чиме је овај комплекс постао прво верско културно-историјско наслеђе Србије које се нашло на овој листи. Затим је 1996. такође након 20 година, манастир доживео велику духовну обнову када је десет монаха и искушеника прешло из манастира Црна Река и обновило богослужења у Сопоћанима [Сопоћани 2011: 62]. Чињеница да од тада до данас коегзистира духовна и световна функција ове православне све-

тиње и светске културне баштине само је још један непобитан доказ антикултурне политике послератне Југославије. Тај след догађаја сведочи о размерама последица антирелигиозне пропаганде с обзиром на то да је у овом случају било потребно 40 година да се поново успостави основна вредност православља која садржи потенцијал да генерише нове културне вредности.

Да је политика атеистичког тоталитарног режима ублажена крајем седамдесетих година 20. века, говори и низ стручних активности у области заштите културне баштине. Поред припрема за номинацију комплекса Стари Рас, започет је и процес заштите најстаријег српског илустрованог ћириличног рукописа написаног у престоници српске средњовековне државе. Јеванђеље хумског кнеза Мирослава, брата рашког великог жупана Стефана Немање, познато као *Мирослављево јеванђеље*, актом Народне скупштине 1979. године проглашено је за културно добро од изузетног значаја, а затим 2005. уписано у регистар Унесковог пројекта „Памћење света” на листи светске културне баштине.

УПОТРЕБЉИВОСТ И КОРИШЋЕЊЕ ПРАВОСЛАВНОГ КУЛТУРНОГ НАСЛЕЂА У САВРЕМЕНОЈ СРБИЈИ

Стављања ван снаге пређашњих политичких одлука везаних за статус Богословског факултета, након демократских избора у Србији 2000, дошло је и до низа других политичких одлука које су омогућиле да се православна култура укључи у културни живот и утиче на обликовање идентитета већинског српског народа у Србији. Ради систематичности и прегледности, оне ће бити разврстане у две групе. Прва група обухвата одлуке које се односе на културу схваћену у ширем антрополошком смислу као начин живота одређене људске заједнице „који се учи, а не наслеђује просто биолошки” [Голубовић и Јарић 2010: 13] због чега је начин живота селективан а не универзалан, и укључује језик и писмо, државне и друге празнике и слично. Друга група одлука односи се на просветне, културне и економске политике као јавне практичне политике, схваћене као активност коју спроводи неко владино тело које има законска, политичка и финансијска овлашћења да то чини [Jang i Oin 2004: 5] с циљем да држава пружи задовољавајући одговор на потребе и проблеме друштва и одређених друштвених група у области културе и уметности [Ђукић 2012: 31].

У том смислу, од посебног значаја за начин живота већинског српског народа у Србији су одредбе Закона о државним и другим празницима. Овим правно-политичким инструментом највећи православни верски празници су: Божић и Ускрс, одређени као нерадни дани⁶ чиме се омогућава припадницима православне верске заједнице већинског српског

⁶ Према Закону о државним и другим празницима РС у Републици Србији празнују се верски празници: 1) први дан Божића (7. јануар), 2) Васкршњи празници почев од Великог петка закључно с другим даном Васкрса (члан 2).

народа у Србији да прослављају верске празнике а да их не санкционише послодавац и држава.

У области просветне политике, поред прикључења Богословског факултета Универзитету у Београду 2004. године одлуком Владе Републике Србије, донете су још две значајне одлуке. Једна се односи на увођење изборног наставног предмета Веронаука у наставне планове и програме основних и средњих школа⁷ за оне ђаке који у понуди два алтернативна предмета желе да изаберу тај предмет. Иако је одмах изазвала бројне јавне дебате *pro et contra*, током 15 година наставе показало се да све већи број ђака и њихових родитеља, односно старатеља бира овај предмет, па се 2014, према изјави Његове светости патријарха српског господина Иринеја, 600.000 деце и њихових родитеља изјаснило да жели наставу веронауке у школама, што је знак да се наш народ враћа традицији⁸. Друга одлука подразумева учешће два представника из реда Српске православне цркве и других традиционалних цркава и верских заједница у Србији у раду Националног просветног савета⁹ што има утицаја на процес одлучивања у области васпитања и образовања. Слично системско решење постоји и у области медијске политике где у раду Савета Републичке радиодифузне агенције учествује и представник СПЦ на предлог овлашћеног предлагача из редова традиционалних цркава и верских заједница¹⁰.

У области културне политике нема сличних системских решења која имају генерички потенцијал, будући да међу члановима Националног савета за културу нема представника СПЦ. Међутим, у области заштите културног наслеђа је ипак дошло до низа повезаних и осмишљених активности које су допринеле да се православни манастири и цркве у Србији прогласе светском културном баштином. Поред споменичког комплекса Стари Рас који обухвата манастире: Ђурђеви Ступови и Сопоћани, као и цркву Светих апостола Петра и Павла, уписаних 1979. и манастира Студенице 1986, на листи УНЕСКО-а налазе се и манастири Високи Дечани (2004) и Грачаница (2006) као и цркве: Пећка патријаршија (2006) и Богородица Љевишка (2006). У том периоду је у светски регистар културне и документационе баштине уписано и *Мирослављево јеванђеље* (2005) које је постало и део препознатљивог идентитета Народног музеја, посебно због употребе минијатуре са две сучељене птице за логотип музеја. Истовремено с припремом документације за номинацију ове најстарије сачуване богослужбене књиге писане ћирилицом, због „катастрофалних микроклиматских и безбедносних разлога”, 2003. донета је одлука да се повуче стална поставка након чега је наредних десет година простор стал-

⁷ Текст Уредбе о организовању и остваривању верске наставе и наставе алтернативног предмета у основној и средњој школи којом се уређује верска настава за традиционалне цркве и верске заједнице, а не само за Српску православну цркву налази се на локацији <http://www.ver.gov.rs/KSCVZ/uploads/dokumenti/001%20skola%20uredba.pdf> (прист. 5. 1. 2015).

⁸ Изјаву су пренеле бројне телевизијске станице 19. децембра 2014, а међу њима Пинк, Б92 и друге.

⁹ <http://www.nps.gov.rs/nps/clanovi/> (приступљено 10. 1. 2015).

¹⁰ <http://www.rra.org.rs/latinica/o-nama> (приступљено 10. 1. 2015).

не изложбене поставке био затворен за јавност. Поново је отворен изложбом „Завети и поруке, Стефан Немања – девет векова”, октобра 2013. када се обележавало девет векова од рођења Стефана Немање – родоначелника свете лозе Немањића и утемељивача српске средњовековне државе¹¹.

У периоду од 2006. до 2013, изузетак у погледу вредновања значења и значаја православног културног наслеђа чине српске породичне крсне славе као обичај који се развио у српској средњовековној држави и преноси кроз генерације све до данас. Управо та употребљивост и коришћење, како на индивидуалном, тако и на општедруштвеном плану, омогућила је да 2014. славе буду укључене у Унескову Репрезентативну листу нематеријалног културног наслеђа човечанства. То је први упис из Србије на ову листу након што је 2010. Народна скупштина РС ратификовала УНЕСКО Конвенцију о заштити и очувању нематеријалног наслеђа¹² под којим се подразумевају: праксе, прикази, изрази, знања, вештине, инструменти, предмети, артефакти и културни простори с њима повезани, а који заједнице, групе и појединци препознају као део свог културног наслеђа. За овакво наслеђе је карактеристично да се преноси с генерације на генерацију и да га заједнице и групе изнова стварају, зависно од њиховог окружења, њихове интеракције с природом и њихове историје. При томе, оно пружа осећај идентитета и континуитета, те се тако промовише поштовање према културној разноликости и креативности људи. Даље се у члану 2, тачка 2 дају примери у којим се у областима ово наслеђе нарочито испољава. То су области усмених традиција и израза, укључујући и језик, извођачке уметности, друштвени обичаји, ритуали и свечани догађаји и вештине везане за традиционалне занате. Затим, тачком 3, чланом 2 Конвенције дефинише се термин: „очување” тако што означава мере које настоје да обезбеде употребљивост овог наслеђа, што укључује идентификацију, документацију, истраживање, очување, заштиту, промоцију, вредновање, преношење кроз формално и неформално образовање и ревитализацију различитих аспеката таквог наслеђа.

Стога, може се закључити да је на основу успостављеног правног поретка Републике Србије, у области заштите од 2000. до 2006. значајна пажња усмерена на међународну препознатљивост материјалног, а од 2013. и нематеријалног православног наслеђа. Могућност даљег унапређења односи се на мере које настоје да обезбеде коришћење и употребљивост наслеђа кроз неформално образовање и ревитализацију различитих аспеката православног културног наслеђа.

¹¹ <http://www.narodnimuzej.rs/event/zaveti-i-poruke-stefan-nemanja-devet-vekova/> (приступљено 27. 11. 2014).

¹² <http://www.blic.rs/Kultura/Vesti/514794/Srpska-slava-uvrstena-na-Uneskovu-listu-kulturnog-nasledja> (приступљено 10. 12. 2014).

ОДНОС САВРЕМЕНЕ КУЛТУРНЕ ПОЛИТИКЕ У СРБИЈИ ПРЕМА ПРАВОСЛАВНОЈ КУЛТУРИ

Емпиријски подаци прикупљени методом медијске археологије показују да су информације о односу световне државе према православној култури доступне јавности захваљујући новим технологијама и интернету. Осим што представља основну претпоставку њене употребљивости и коришћења, доступност такође омогућава да се уоче разлике у односу секуларне државе према православној култури у Србији. Оне се огледају у томе што су световне државе Југославије, почев од Краљевине СХС све до СФРЈ, позивајући се на секуларизацију државе као политички феномен који се развија од Француске револуције, рестриктивном и репресивном културном и просветном политиком настојале да умање генеричку вредност православља третирајући га као наслеђе које нема употребну функцију те га треба изложити у музејима, а не као вредност која се одржала 20 векова и која активно генерише нове културне вредности. С друге стране, може се уочити настојање секуларне државе успостављене након 2000. да се успостави нови правни оквир који ће бити подстицајан уместо рестриктиван и репресиван, те православљу повратити могућност да учествује у процесу стварања културних образаца и вредности савременог друштва. Стога се може закључити да употребљивост и коришћење културних тековина православља у секуларној држави, пре свега зависи од тоталитарне или демократске природе власти, тј. од просветне и културне политике које се воде на основу идеологије и политичких одлука. У том смислу, за будућа истраживања односа секуларне државе према православној култури, кључно је питање да ли је успостављен однос кооперативне конструктивне сарадње и како се она може унапредити. Да такав однос у пуној мери још није успостављен говори чињеница да се културна политика искључиво односи на заштиту православног културног наслеђа, па за разлику од просветне и медијске политике, још увек не показује спремност да подстиче генерички потенцијал православне културе. Основни узрок лежи у слабостима механизма партиципативног одлучивања који је сведен на политичку функцију ресорног министра културе, док Национални савет за културу, као стручно тело, има искључиво саветодавну функцију. Она се, притом, исцрпљује у световној димензији културе због чињенице да Закон о култури није предвидео могућност да представници СПЦ учествују у процесу формулисања мишљења о стању у култури. На тај начин културна политика не остварује своју основну сврху да пружи задовољавајући одговор на потребе и проблеме друштва и посебних друштвених група – у овом случају православне хришћанске заједнице већинског српског народа у Србији.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

- Голубовић, Загорка и Исидора Јарић (2010). *Култура и преображај Србије, вредносна усмерења зраћана у променама после 2000*. Београд: Службени гласник, Res publica.
- Димић, Љубодраг (1998). *Срби у Југославији*. Београд: Стубови културе.
- Ђукић, Биљана (2000). Право на тековине културе, *Правни животи*. Београд: Савез удружења правника Србије, 11: 763–770.
- Ђукић, Весна (2012). *Држава и култура, студије савремене културне историје*. Београд: Институт за позориште, филм, радио и телевизију Факултета драмских уметности.
- Закон о државним и другим празницима, *Службени гласник РС*, 43/2001; 101/2007 и 92/2011.
- Закон о културним добрима, *Службени гласник РС*, 71/94.
- Манасић Сокоћани (2011). Цетиње: Светигора.
- Слијепчевић, Ђоко (1991). *Историја Српске православне цркве – за време Другог светског рата и после њега*, III. Београд: БИГЗ.
- Међународни уговори, *Службени гласник РС*, 1/2010.
- Пијановић, Петар (2014). *Српска култура 1900–1950*. Београд: Службени гласник.
- Устав Републике Србије, *Службени гласник РС*, 98/2006 од 10. 11. 2006.
- Чавошки, Коста (2011). *Устави као средство асимилације и пројазанде: Устав Федеративне Народне Републике Југославије од 31. јануара 1946*. Београд: Институт за савремену историју и Службени гласник.
- Jang, Oin i Lisa Kvin (2004). *Pisanje delotvornih predloga za javnu praktičnu politiku: vodič za savetnike za praktičnu politiku u zemljama Srednje i Istočne Evrope*. Београд: Београдска отворена школа.
- Правна енциклопедија* (1979). Београд: Савремена администрација.
- Прњат, Бранко (1986). *Културна политика и културни развој*. Београд: Савремена администрација.
- Сапир, Едвард (1974). *Огледи из културне антропологије*. Београд: БИГЗ.

ИНТЕРНЕТ ИЗВОРИ

- Завети и поруке, Народни музеј у Београду, интернет презентација <http://www.narodni-muzej.rs/event/zaveti-i-poruke-stefan-nemanja-devet-veкова/>
- Мој устав (2013). Београд: YUCOM www.mojustav.rs
- Национални просветни савет, Београд: интернет презентација, <http://www.nps.gov.rs/nps/clanovi/>
- Николић, А. (2014). Српска слава уврштена на Унескову листу културног наслеђа, *Blic online*, 27. 11. 2014. <http://www.blic.rs/Kultura/Vesti/514794/Srpska-slava-uvrstena-na-Uneskovu-listu-kulturnog-nasledja>
- Поповић, Јустин преподобни Ћелијски (2007). Истина о Српској православној цркви у комунистичкој Југославији, *Светосавље*, интернет издање http://www.svetosavlje.org/biblioteka/Istorija/Lat_istina_o_SPC_u_komunistickoj_Jugoslaviji.htm
- Православни богословски факултет, Београд: интернет презентација <http://www.bfspc.bg.ac.rs/fakultet?page=0.3>
- Републичка радиодифузна агенција, Београд: интернет презентација <http://www.rra.org.rs/latinica/o-nama>
- Уредба о организовању и остваривању верске наставе и наставе алтернативног предмета у основној и средњој школи (2001) Влада републике Србије. <http://www.ver.gov.rs/KSCVZ/uploads/dokumenti/001%20skola%20uredba.pdf>

ORTHODOX CULTURE IN A SECULAR STATE:
LEGAL AND POLITICAL INSTRUMENTS OF EDUCATIONAL
AND CULTURAL POLICIES IN SERBIA

by

VESNA ĐUKIĆ

University of Arts, Faculty of Drama Arts
20 Bulevar umetnosti Street, New Belgrade, Serbia
djukic.vesna@gmail.com

BILJANA ĐUKIĆ

“HIP-Petrohemija”

82 Spoljnostarčevačka Street, Pančevo, Serbia
biljadjuk@gmail.com

SUMMARY: The topic of the paper is the relationship of the secular state towards the Orthodox culture in Serbia during the 20th and 21st centuries. Basic research problem is a usability of cultural values of Orthodoxy in contemporary Serbia after a period of antireligious propaganda in Yugoslavia. Therefore, the research is focused on the question of whether secular state legal and political instruments encourage or limit the protection, preservation, and the inclusion of Orthodox culture in the cultural life of the majority of the Serbian people on the territory of Serbia. Basic methods of empirical research is the media archeology applied in order to establish how much relevant data are available on-line. The survey results show a lack of participatory mechanisms of decision making on key issues of cultural life and cultural development, which is reduced to the secular dimension of culture. Therefore, the contemporary cultural policy mainly relates to the protection and preservation of the Orthodox cultural heritage, while in the arts, creativity and innovation, there are no systemic solutions that encourage generic potential of Orthodox culture and influence the development of human capabilities in accordance with the Orthodox Christian values.

KEYWORDS: secular state, the Orthodox culture, legal and political instruments, cultural policy, participatory mechanisms of decision making, Serbia

ВОЈВОДИНА И УСТАВ ИЗ 1974. ГОДИНЕ: ОД АУТОНОМИЈЕ УНУТАР РЕПУБЛИКЕ СРБИЈЕ ДО КОНСТИТУЕНСА ЈУГОСЛОВЕНСКЕ ФЕДЕРАЦИЈЕ

СЛОБОДАН БЈЕЛИЦА

Универзитет у Новом Саду, Филозофски факултет
Зорана Ђинђића 2, Нови Сад, Србија
sbjelica@EUnet.rs

САЖЕТАК: Дефинитивно опредељење југословенског руководства за Кардељеву концепцију решавања уставног питања, које је постало очигледно после Брионског пленума, условило је преиспитивање постојећих уставних решења – усвојених непуне четири године раније. Читаву уставну реформу, која је обухватала три групе амандмана (1967, 1968. и 1971. године), те нови Устав из 1974. године, обележила је тенденција осамостаљивања република у односу на федерацију, односно аутономних покрајина у односу на Социјалистичку Републику Србију. Већ од краја 1966. године и из Новог Сада и из Приштине све гласније су се могли чути захтеви за редеофинисањем уставних позиција аутономних покрајина. Тадашње руководство Савеза комуниста Србије није се супротстављало оваквим захтевима за дезинтеграцију Републике, што је оставило трајне последице по карактер југословенског федерализма и утицало на судбину српског народа током деведесетих година 20. века.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: аутономија, Војводина, Србија, Устав

Након доласка комуниста на власт после Другог светског рата и доношења Устава из 1946. године, југословенска држава била је организована као федерација састављена од шест јединица, од којих је једна, Србија, била сложена – тј. на њеној територији су постојале Аутономна Покрајина Војводина и Аутономна Косовско-метохијска Област [Ницовић 2007: 317–324]. Даљим уставним развојем социјалистичке Југославије, доношењем Уставног закона из 1953. године и Устава из 1963. године, није битније промењена уставно-правна концепција југословенског федерализма. Међутим, након пада Александра Ранковића, нестало је главног противника снагама које су се залагале за политику „деетатизације” (коју је персонификовао Едвард Кардељ), односно радикално одузимање над-

лежности савезној држави у корист република, односно највећој републици у корист њених покрајина. Такве снаге су, врло брзо након Брионског пленума, јавно затражиле ревизију уставних решења.

Половином фебруара 1967. године, на седници Скупштине Србије, војвођански функционер Радован Влајковић је указао на „одређене односе Социјалистичке Републике и аутономних покрајина”, односно на „недовољну адекватност” актуелних уставних решења (од 1963. године) која су их дефинисала. Навео је да су права и дужности републике и покрајина тако конципирана „да не представљају увек сигуран критеријум да се утврди који су то послови од интереса за републику као целину, а које послове треба да врше аутономне покрајине у складу са својим посебностима”, што је „доводило и доводи до међусобних неспоразума”. Стога је, по Влајковићевом мишљењу, неминовно било „даље преношење” права у корист аутономних покрајина [*Дневник*, 19. 2. 1967].

Марта 1967. године питање проширења покрајинске аутономије покренуто је и на седници Скупштине Војводине. Потпредседник покрајинског Извршног већа Фрања Нађ оценио је да је у актуелном републичком Уставу начин утврђивања права аутономних покрајина био „веома уопштен и недовољно одређен у односу на одговарајућа права СР Србије”. Као примере „неодређеног уставног положаја аутономних покрајина” навео је нормативна овлашћења, материјалну основу и чињеницу да „већина права аутономних јединица представљају истовремено саставни део општих функција Социјалистичке Републике”. Истовремено, покрајински функционер Стипан Марушић је на седници Покрајинске конференције Социјалистичког савеза радног народа најавио да предстоји „преиспитивање уставних решења – утврђених у републичком уставу – која се односе на права и дужности аутономних покрајина”, како би се промениле неке „превазиђене одредбе” [*Дневник*, 23. 3. 1967].

На заједничкој седници Председништва и Извршног комитета ПК СКВ, одржаној крајем марта 1968. године, разматрана је информација о току дискусија о уставним питањима „с посебним освртом на уставно регулисање статуса покрајине”. Мирко Чанадановић, први човек Покрајинског комитета, упознао је присутне с радом покрајинске комисије, као и с њеном сарадњом с републичком, и предочио усаглашене ставове те две комисије: да су аутономије самосталне самоуправне друштено-политичке заједнице у оквиру самоуправног и федеративног уређења Југославије; да би аутономије требало да имају економску самосталност с тим да непосредно учествују у трошковима заједничких функција Републике, и посредно у трошковима југословенске федерације; да заслужују да имају право на самоорганизовање које мора бити у складу с „потребама грађана, нација и народности на њиховом подручју и са интересима које имају комуне у аутономним покрајинама”.

Чанадановић је најавио да ће у будућим дискусијама бити речи о томе да ли да се аутономије у савезном Уставу искажу у облику посебне уставне категорије или у оном делу где је реч о републикама, потом „ко треба да утврђује изворе и висину прихода за одговарајуће друштвено-

-политичке заједнице уопште па онда и за аутономије”, те у којем случају покрајине могу да имају могућност самоорганизовања на основу савезне, а у којем случају на основу републичке регулативе, као и још нека „мање важна” питања (статуса покрајинске делегације у Већу народа, статуса Уставног суда, статуса Врховног суда, да ли да се нормативна акта у покрајинама зову одлуке или закони итд.) Напоменуо је да ће аутономне покрајине по свој прилици добити своје Врховне судове, али не и Уставни, „и да вероватно не треба Уставни суд”.

Војвођански партијски врх је том приликом обавештен да „постоје извесне разлике у односу према статусу аутономије између Космета и Војводине”, и то зато што се питање косовско-метохијске аутономије „у већој мери поставља као национално-политичко питање због одговарајуће националне структуре и због политичког стања на том подручју док се у случају Војводине у то питање у далеко озбиљнијој мери и примарније убацују друштвено-економски елементи”. Чанадановић је још рекао да су војвођански преговарачи у Београду отворено предочили да своју платформу сматрају „политички и историјски реалном, да немамо резервна становишта и да не приступамо разговорима са уверењем да ми износимо нешто скромније захтеве да не би изазвали недоумице рачунајући при томе потајно да ће неко изнети максималније програме па да се по природи тражења средњег решења ми добијемо више”. Изнео је и непријатно искуство из разговора који су вођени – суочавање с два екстремна политичка становишта: прво, „да ли јачање аутономије значи слабљење републике па чак и цепање практично на три аутономне јединице: Космет, Војводину и Ужу Србију, односно да ли аутономији треба практично дати статус републике, и са другим које замера да садашњу демократизовану политичку ситуацију недовољно користимо за обезбеђење веће самосталности Војводине као аутономије” [Архив Војводине, фонд 334, Записник са седнице Председништва и ИК ПК СКВ од 26. 3. 1968].

Већ у тој раној фази уставне реформе, из изјава републичких и покрајинских челника, могло се наслутити да постоје концепцијске разлике не толико између партијских руководства Војводине и Србије, колико унутар њих самих. Ако је у Београду, насупрот либералског врха стајала струја блиска централистичким идејама, а коју је персонификовао Драгослав Марковић – стално истичући потребу да се „очува јединство републике” [Чкребић 2008: 190], онда је у Новом Саду умереном покрајинском руководству опозицију предводио шеф новосадске партијске организације Душан Поповић. Правдајући даље јачање аутономије Војводине „развојем самоуправљања” и „процесом деетатизације”, Поповић је упозоравао на чињеницу „да су политички односи у Републици Србији у протеклом периоду били оптерећени унитаристичким концепцијама и политиком” и да је „етатистички притисак на аутономне покрајине дошао до израза и у уставном систему [Поповић 2008: 8–11]”.

Крајем маја 1968. године одржана је дводневна дебата републичких и покрајинских делегација, на којој је водећи београдски стручњак за уставно право Јован Ђорђевић изјавио да „ни у једној земљи у свету – социјализму

и изван њега – нема развијеније ни гарантованије аутономије него код нас”. [Полиџика, 25. 5. 1968]. Дебата је оцењена као плодотворна, поготово стога што на њој „није било тонова аутономаштва и сепаратизма”. Највиши степен сагласности постигнут је у погледу потреба да се покрајинама обезбеди „потпуно самостални материјални положај и право на утврђивање извора својих прихода”, потом да им се осигура „знатно шира и самосталнија” нормативна делатност, омогући већа самосталност покрајинским делегацијама у Савезној скупштини итд. С друге стране, консензус није био постигнут око више питања: да ли би у свом називу аутономне покрајине требало да имају реч „социјалистичка”, како називати нормативне акте: законима или законским одредбама и др.

Но Комисија за уставна питања Србије ипак је усвојила термин „покрајински закон”, док је одбачен захтев да покрајински Статути постану Устави (као компромисно решење предложен је термин „основни закон Покрајине”). Чланови комисије су се сложили да покрајине морају имати самосталне изворе прихода и њима самостално располагати, да се границе аутономних покрајина могу мењати само уз сагласност покрајинских органа, те да се Врховни судови оснују у обе покрајине. Предложено је и да се у Савезном уставу, поред навода да се Југославија састоји од шест република, дода и став који би прецизирао да се у саставу Србије налазе и две покрајине – Војводина и Косово и Метохија.

Почетком јула Комисија за питања Статута Аутономне Покрајине Војводине обавестила је покрајинске посланике да је у дотадашњим дискусијама постигнута начелна сагласност око најважнијих питања, а Јован Веселинов је на активу војвођанских комуниста за успешан завршетак договора око уставног питања заслуге приписао „интензивној комуникацији” покрајинске и републичке комисије, односно политичких функционера. Ипак, да је у Војводини било незадовољних предложеним уставним решењима види се из иступа Десанке Ромић, која је тврдила да је у предлогу текста новог Устава „заборављено да се каже шта је аутономија” [Дневник, 4. 9. 1968]. Такође, из покрајинске администрације, али и новосадског Друштва правника у привреди, односно Друштва економиста, затражено је да Војводина поред Врховног, добије и Уставни или Статутарни суд. Захтев Војводине за Уставним судом је правдан чињеницом да ће новим уставним изменама легислативна делатност покрајине порасти, а Адвокатска комора Војводине је сматрала „да уставно-судско одељење при Врховном суду покрајине није најприкладније решење када се ради о заштити уставности и законитости, а то значи да би било логичније да се образује посебан Уставни суд” [Дневник, 19. 12. 1968].

Коначно, крајем децембра 1968. године усвојен је други скуп амандмана на Савезни устав (први је усвојен априла 1967. године, и није се тицао статуса аутономних покрајина). Другим скупом амандмана, поготово 18. амандманом, знатно је ојачан субјективитет аутономних покрајина. Додатим је атрибут „социјалистичка”, наведено да федерација штити Уставом предвиђена права и дужности покрајина, да се територија аутономних покрајина не може мењати без сагласности покрајинских скупштина,

покрајинама је додељена одговорност за вршење задатака и послова федерације на својим територијама, добиле су право на самосталну делегацију у Савезној скупштини од двадесет посланика. У образложењу амандмана дато је и ново тумачење настанка аутономних покрајина, односно потврђена је теорија да су оне аутохтоне – настале у НОР-у и на основу своје слободне воље се укључиле у састав Србије.

У Скупштини Србије су крајем јануара 1969. године усвојени предлози уставних амандмана за измену републичког устава, а председник Скупштине Драгослав Марковић је изјавио да се најзначајније промене у Уставу Србије односе на положај аутономних покрајина које су, „као специфичан елемент југословенског федерализма”, добиле пуно право на самоорганизовање, судску самосталност а законодавна права су им знатно увећана. С друге стране, Марковић је нагласио да предлози да се посебно дефинише положај тзв. уже Србије нису могли бити прихваћени „јер јединство Републике Србије не би било до краја поштовано, ако би се тежило једном специфичном политичком и уставно-правном конституисању ужег подручја Републике” [Дневник, 30. 1. 1969]. Марковић је алудирао на амандман посланика Ратка Митића и Раденка Брочића, који је гласио: „О пословима из надлежности Републичке скупштине, који се не односе на аутономне покрајине, одлучују надлежна већа у ужем саставу, односно без посланика изабраних на територији аутономне покрајине. У истом саставу Републичка скупштина бира делегацију у Веће народа Савезне скупштине”.

Посланици који су поднели овај амандман су у образложењу навели да је неопходно омогућити Републици да у области буџетске политике, судства и управљања материјалним средствима одлуке доносе само посланици ужег подручја, исто онако самостално као што су то радиле и покрајине. Иако је овај амандман наишао на ширу подршку посланика, повучен је на инсистирање Драгослава Марковића, који је изнео своју бојазан да би таква подела на „ужу” и „ширу” Србију могла водити уставно-правном формирању „трећег подручја”. Одбацујући коментаре да би њихов амандман могао да води дезинтеграцији Србије, његови подносиоци су га повукли. Претходно им је било обећано да ће се за проблем надлежности и функција Републике, које се нису односиле на покрајине, решење наћи кроз пословник Скупштине.

Након усвајања амандмана на републички Устав, на седници покрајинске Скупштине, 22. фебруара 1969. године, проглашен је Уставни закон Војводине. Председник републичке скупштине Милош Минић изразио је задовољство завршетком те фазе уставне реформе, констатујући како су аутономне покрајине „по свом положају, функцији и улози и по обиму и по садржини својих права у нашој заједници достигле су већ досад реалан ниво и афирмацију коју је тешко наћи у свету” [Политика, 8. 3. 1969], а Драгослав Марковић је оценио да би извршено разграничење функција било погрешно схваћено као „подизање стварне баријере између Републике и покрајина на плану законодавства или финансијских средстава. Смицао и интенција амандмана није била у раздвајању, већ у што потпунијој

интеграцији на новим самоуправним основама. Због тога не треба очекивати да ће спровођење амандмана коначно резултирати у конституисању три потпуно одвојена правна подручја у Републици, јер то нити је стварно потребно, нити је у духу уставних амандмана” [*Политика*, 30. 4. 1969; 1–2. 5. 1969].

Спровођење новог уставног положаја покрајина у праксу је, према речима Драгослава Марковића, допринело учвршћивању политичког јединства у Републици, а по оценама из Београда и Новог Сада текло је врло успешно. Након што је, још након усвајања уставних амандмана из 1968. године, извршено разграничење између републичких и покрајинских буџета, крајем 1969. године разрешено је питање закона који су регулисали материјалне односе Републике и покрајина. Када је у тој области, по речима Илије Рајачића, „уз доста жустрости, темперамента”, постигнут договор, лакше је постигнута сагласност „о законима о унутрашњим пословима, о народној одбрани, о Пословнику Скупштине, затим о односима Радија и Телевизије итд” [*Политика*, 13. 7. 1970].

У Материјалу за седницу ПК СКВ која је одржана крајем марта 1971. године и која је била посвећена анализи „у којој мери и на који начин се остварује нови уставно-правни и друштвено-политички концепт у Покрајини”, између осталог пише, да је у области друштвених служби, Војводина преузела „значајна права, обавезе и одговорности” и да су створене организационе и материјалне основе за самосталнији и самоуправни развој ових делатности. Донет је велики број закона који су имали функцију да „организационо учврсте и остваре нови уставни положај Покрајине”. На том пољу су примећене и извесне слабости. Тако, на пример, „због краткоће времена није увек било могуће обезбедити пуну јавну дискусију о свим законима”, што је изазвало „одређене нежељене последице” на односе између општина и Покрајине. Новостворене интересне заједнице и покрајински фондови, односно њихова расподела и усмеравање средстава, били су предмет „бројних критика које долазе из општина”.

Стога је за наступајући период било предвиђено шире укључивање општина у процесе одлучивања у покрајинским органима, док је на примедбе да је нови уставни положај покрајина „елемент слабљења јединства Републике” одговарано да „искуство показује да одређени проблеми који су се јављали у међусобним односима у СР Србији нису резултат већих овлашћења покрајина, већ пре свега несхватање суштине аутономије и одређених слабости појединих уставних решења која је неопходно мењати”. Она уставна решења „која нису до краја обезбедила чисте и јасне односе на релацији република–покрајина и обрнуто” и која су у пракси доводила „до извесних политичких и правних проблема и неспоразума”, морала су бити промењена у правцу „адекватнијег изражавања постојања социјалистичких аутономних покрајина као самосталних и самоуправних друштвено-политичких заједница у СР Србији”.

Иако је признато да су након усвајања сета амандмана из 1968. године „постигнути одређени резултати” у погледу већег учешћа покрајине на одлуке и политику федерације (што се вероватно односило на употребу

права вета), као и да је било приметно веће присуство Војвођана у кадровској структури федерације, ипак је затражено да се у Уставу Југославије покрајине „потпуније дефинишу”, те да се њихова улога у остваривању функција и одређивању политике федерације „потпуније и одређеније” уставно одреде, што „претпоставља и одговарајуће представљање покрајине у органима власти и самоуправљања Федерације које мора бити у складу са местом и положајем покрајине у Федерацији” [Архив Војводине, фонд 334, Записник са седнице ПК СКВ од 23. 3. 1971]. Потреба за променом уставних одредби које су одређивале односе између Републике и покрајина аргументована је и наводом да је пракса показала да је низ решења у области материјалних односа и законодавства неодржив.

На захтеве за поновну промену положаја аутономних покрајина, одговорено је јануара 1971. године, на седници Комисије за уставна питања Скупштине Србије, где је у погледу положаја покрајина изражено мишљење „да се у садашњој фази уставних промена не поставља питање измене уставно-правног положаја аутономних покрајина у савезном Уставу, али да ће бити неопходно, на бази социјалистичких аутономних покрајина у оквиру СР Србије” [Полиџика, 6. 1. 1971]. С друге стране, у елаборату радне групе за седницу Секције за друштвено-политички систем ССРН Војводине изнет је став да би у Уставу СФРЈ требало дефинисати опште функције Покрајине као израз њеног положаја и активне улоге у самоуправном друштву, те изразити права и дужности, као ближе одређење њених функција и као основ и критеријум за даљу уставну разраду места Покрајине у Уставу Србије и уставним документима покрајине. Затражено је да се односи федерације с покрајинама, нарочито у области законодавства, тако дефинишу да „изразе покрајину као конститутивни део федерације”. У елаборату је посебно подвучена потреба да покрајина буде „са целокупном својом структуром и особеностима адекватно представљена у структури федерације”, укључујући и Председништво СФРЈ [Дневник, 7. 1. 1971].

Одбацујући приговоре, који су стизали из Београда, да би изједначавање статуса покрајина и република Србију претворило у неку врсту федерације, покрајински функционер Илија Рајачић одговарао је да у Војводини нема „никаких тенденција за уставно-правним изједначавањем република и покрајина, али аутономне покрајине, извршавајући одређене функције суверених права радних људи извршавају део суверених права републике, а по свом историјском настанку и као заједнице равноправних народа и народности чине и део федеративне заједнице исказан кроз аутономност покрајине”. У истом тону иступао је и Мирко Чанадновић, подвлачећи да „не постоји СР Србија без покрајина, нити бисмо пристали – кад би то неко понудио – да расправљамо о томе шта је СР Србија, како треба да се организује, како да се односи у њој регулишу без грађана, радних људи, народа и народности, без Војводине као социјалистичке друштвено-политичке заједнице. По тим критеријумима ми сматрамо да је непотребно и за нас неприхватљиво да за гаранцију положаја аутономије идемо преко ‘шалтера’ федерације” [Дневник, 8. 1. 1971].

Тих јануарских дана 1971. године мишљења представника Републике и обе покрајине сучелила су се на седници Председништва Републичке конференције ССРН Србије. Драгослав Марковић је упозорио да је јачање улоге покрајина „индиректно довело до извесне недовољности у економском и политичком дефинисању оног подручја које се данас назива територијом Републике ван аутономних покрајина”. Врло радикално против изражавања покрајина као елемента федерализма иступио је Миодраг Зечевић, тврдећи да је то неприхватљиво и да би то Србију довело у неравноправан положај према осталим републикама. Аргументацију да је такво решење неопходно због обезбеђивања равноправности народности Зечевић је одбацио наводећи пример Македоније и позвао да се и у другим републикама омогући формирање аутономних јединица.

Док су представници јужне покрајине одбацили тезу да се о покрајинама може разговарати само у Србији, Војвођани су били умеренији [Димић 2001: 393–394]. Илија Рајачић је залагање Војвођана да се уставним променама „адекватније истакне и положај аутономних изједначавање покрајина и република” правдао жељом Војводине да снажније „утиче на политику развоја, како у савезном тако и републичком центру”. Мађаш Келемен нагласио је да се мора наћи место аутономних покрајина у федералном систему, али да односи између републике и покрајина не би требало да буду регулисани савезним Уставом „него ствар договора унутар Србије. А они морају бити потпуније регулисани”. Мирко Чанадановић је као беспредметну одбацио потребу дискусије о томе да ли „Војводина жели да се испише из социјалистичке Србије, из њене средине и суверености и државности која се њоме оличава и изражава и која је у њој гарантована да би се дефинисала само као федерална јединица” [*Политика*, 9. 1. 1971].

Полемике поводом уставног питања настављене су током фебруара 1971. године. Из уставне комисије Србије чули су се гласови негодовања због дела садржаја уставних амандмана, који су по оцени Драгослава Марковића „ишли линијом чистог аутоматизма да свуда где се помињу републике помињу и аутономне покрајине” [*Политика*, 1. 3. 1971]. Као пример навео је одредбу која је у себи садржавала директно учешће покрајина у пословима федерације, што је Марковић окарактерисао као задирање у јединство Републике. Чланови републичке уставне комисије, уз одређене резерве Јована Ђорђевића, у начелу су прихватили дефиницију покрајина као елемената федерализма, али су изражавали и бојазан да поједине формулације у амандманима прејудуцирају решења која су тек морала да се осмисле у Уставу Србије. С друге стране, Косово и Војводина су прихватили амандмане у потпуности. Војвођанске ставове најчешће је бранио Илија Рајачић, одбацујући као неосноване резерве да су у тексту амандмана „пренаглашена” начела о односу Србија и њених покрајина, али и „бојазни да није обезбеђена довољна гаранција за покрајине” [*Дневник*, 7. 3. 1971].

Уставни статус покрајина био је централна тема и Треће конференције Савеза комуниста Србије, одржане почетком марта 1971. године.

Уводничар Предраг Ајтић већ на самом почетку конференције је у вези с положајем покрајина као саставног дела СР Србије и уједно елемента југословенског федерализма и њихово афирмисање као друштвено-политичких заједница истакао: „трајне су компоненте и правци нашег самоуправног и демократског развоја”. Марко Никезић је најавио да ће следећи корак у развоју покрајинских права представљати ликвидација „републичких надлежности у извршним пословима, где их још има”, док је Најдан Пашић упозорио да се због дискусија које се воде „у нервотној атмосфери” у јавности може створити погрешан утисак да постоје принципипјелна неслагања око аутономија.

У име војвођанских комуниста, Мирко Чанадановић је учеснике конференције исцрпно упознао с историјатом и узроцима економског заостајања Војводине, које се могло зауставити већим учешћем Војводине у одлучивању о „битним питањима друштвено-економског система и у оквиру СР Србије и на нивоу федерације”. Наводећи управо ту потребу као суштину војвођанских амбиција у оквиру уставне реформе, а истовремено се осврћући на питање морају ли свуда да се уз републику помињу покрајине, Чанадановић је изразио своје уверење „да ће у Војводини добити подршку, пре свега, оно решење које омогућава боље услове за развој, посебно економски, а не оно које би донело више симбола или чешће спомињање имена покрајине”, као и да за питања која су могла да буду решена републичким Уставом „у Војводини неће бити захтева да се тражи супергаранција у Савезном уставу”.

Иако је ток дискусије протекао у доста мирном тону, а *Закључци* Треће конференције одражавали дух компромиса, да постоји озбиљно незадовољство у партијској организацији Србије показало се на самом крају. Приликом гласања, *Закључци* нису добили потребну већину, па је изјашњавање делегата морало бити поновљено. Тек тада, у мучној атмосфери, изгласана је следећа формулација: „Социјалистичке аутономне покрајине су саставни део СР Србије и битан елеменат њене политичке организације, а истовремено и конститутивни елеменат југословенског социјалистичког федерализма. У том својству, покрајине активно и непосредно учествују у изградњи система политичких и друштвено-економских односа и сnose одговорност за развој СР Србије и југословенске федерације. У предстојећој дебати о уставним променама и даљем развоју политичког система, комунисти Србије треба јединствено да се боре за ставове који су у покрајинама усвојени и да се одлучно супротстављају бирократско-унитаристичким и националистичко-сепаратистичким тенденцијама” [*Полиџика*, 11. 3. 1971].

Међутим, усвајањем *Закључака* Треће конференције нису нестале поделе по питању уставних амандмана, како оне између Републике и покрајина, тако ни оне унутар републичког, односно руководства Војводине. На проширеној седници Председништва и Извршног одбора Покрајинске конференције ССРН Војводине, одржаној непосредно након Треће конференције, Мирко Чанадановић упозорио је да аутономија „није и не треба да буде република, једноставно зато што грађани Војводине имају републику

– социјалистичку Србију. Али, аутономија није, нити може бити, ни провинција у СР Србији и Југославији. Понављамо то због евентуалних аутономаша у Војводини и централиста у Србији, а не зато што мислимо да је то спорно међу радним људима или нејасно у опредељењу водећих друштвено-политичких снага у Покрајини и Републици”. Чанадановићева опаска о две крајности изазвала је реакцију Зоре Крстоношић, која је „аутономаштво 1962. године” оценила као позитивно, „јер се изражавало као борба против централизма, против једне конзервативне струје, која је онемогућавала да дође до измена у нашем уставу на самоуправној основи”.

И други учесници дебате дотакли су се односа републике и покрајина, па је тако војвођански уставно-правни експерт Александар Фира подсетио на чињеницу да афирмација аутономности покрајина иде „ако не истим темпом, истом брзином, истим кораком, али у суштини паралелно са афирмацијом нових односа у југословенском федерализму, или ако хоћете пре свега и са афирмацијом републике као самосталног и конститутивног члана у југословенској федерацији. То је значајно баш зато што она треба и може да скине хипотеку са тога да ли даљи развој аутономности покрајине или даљи развој државности републике, да ли то нису категорије које се сукобљавају”. А Мирко Тепавац, дугогодишњи секретар ПК СКВ, је констатовао да „реално гледајући, покрајина не би могла да постигне више путем гаранција него договором, споразумевањем и удруживањем својих интереса у републици и са републиком. То је стварније и више него што би могло да се постигне супергаранцијама, или, како је то Мирко Чанадановић више пута врло тачно и сликовито рекао: подношењем својих требовања на шалтеру федерације”.

Ток и закључци Треће конференције коментарисани су и у ЦК СКС, на саветовању с руководиоцима општинских и међуопштинских комитета, којима је речено да „наша конференција није имала потребу да доказује да су покрајине историјска тековина. Она је, просто, пошла од те чињенице. Била је веома јасна у томе да су покрајине елемент федерализма због чињенице да оне треба да буду присутне свуда где се одлучује о њиховим економским и укупним интересима, јер преузимају одговорност, а носе и последице политике економског и укупног развоја. У исто време, Конференција је потврдила да су покрајине интегрални део СР Србије, а да у њој имају пуну економску, политичку и нормативну самосталност, да се у утврђивању односа у СР Србији полази од онога што се заједнички утврђује као функција Републике. Нема ни једног документа СКС у коме ова линија према покрајинама није изражена. У СК смо ишли против сваке политике која је тражила мање од овог” [*Политика*, 18. 3. 1971].

Након информације да су представници Републике попустили и у потпуности прихватили Нацрт уставних амандмана, односно, суочени с одлучношћу свих осталих у Уставној комисији, одустали од својих примедби, у београдској јавности се јавио низ негативних коментара (Михајло Ђурић и др.). На то је реаговао Мирко Чанадановић, констатујући да су после Треће конференције СКС питања о уређењу Републике и положају покрајина у њој, као и у федерацији, „политички пречишћена” и

да су постигнути јединствени ставови. „Што неки још мисле да би за СР Србију било боље да аутономије не постоје, то је њихова ствар, и они не могу бити од већег утицаја. Остаје им да се жале историји. Додао бих још: нити Србима у Војводини треба неко са стране да додаје националну самосвест, нити има основе да се неко брине за однос других народности и народа у Војводини према јединству СР Србије, као државне и друштвено-политичке заједнице. Веома је значајно што су се млади људи у неким од ових дискусија оградиле од својих појединих учитеља. У Војводини, такође, немају скоро никаквог утицаја мишљења по којима би 'компликације' требало смањити тиме што би се Војводина 'везала' само за федерацију", изјавио је Чанадановић у интервјуу *Полиџици* [*Полиџика*, 20. 4. 1971].

На „неразумевање" у погледу новог положаја аутономних покрајина указао је, крајем маја 1971. године, и Драги Стаменковић: „На питањима покрајина морали смо се, а мораћемо се још, сукобљавати и обрачунавати са многим несхватањима, конзервативизмом са елементима великосрпског хегемонизма, као и са националистичко-сепаратистичким тенденцијама" [*Полиџика*, 29. 5. 1971]. С друге стране, реакције „грађана и радних људи" у Војводини на предложене уставне амандмане, како се могло чути на седници ПК посвећеној развоју политичког система, маја 1971. године, биле су позитивне. На тој седници Илија Рајачић позвао је да се Војводина и организационо и кадровско припреми за преузимање нових ингеренција које ће јој припасти након усвајања амандмана [Архив Војводине, Записник са седнице ПК СКВ од 12. 5. 1971].

Почетком јуна 1971. године, пред члановима ПК нашао се материјал који је саставила Комисија за политички систем СКВ „Актуелни идејно-политички проблеми развоја самоуправног друштвено-политичког система у САП и активност СКВ." У материјалу је, између осталог, истакнуто како „самосталност и одговорност САП Војводине у укупној развојној политици захтева и даље усавршавање и усклађивање њене законодавне и управне функције". Много конкретније су о проширеним правима Војводине, пре свега на економском плану, чланови Покрајинског комитета разговарали две недеље касније. Војвођански политичар у успону Јон Србован, у уводном излагању, подсетио је да су у претходне две године економске функције покрајине обухватиле подручје расподеледохотка, наговестивши да ће са децентрализацијом економских функција федерације Војводина преузети „одређена права и обавезе из области услова привређивања, са подручја утицаја на стварањедохотка, а не само на његову расподелу". Стога је Србован сматрао да је неопходно „израдити физиономију економске политике Покрајине, која ће бити ефикасна и способна да у оквиру друштвеног договарања у републици и међу републикама, обезбеди нормално функционисање јединственог тржишта" [Архив Војводине, фонд 334, Записник са састанка ПК СКВ од 14. 6. 1971].

Након што су крајем јуна посланици свих пет већа Скупштине Војводине једногласно и у целини прихватили предлог треће скупине савезних уставних амандмана (који су готово потпуно развластили федерацију у

корист република и покрајина), приступило се припремама за промену републичког Устава и покрајинског Уставног закона. Промена највишег правног акта Војводине била је предвиђена да се одвија у две фазе: доношење амандмана који би регулисао положај и функцију Покрајинског извршног већа до краја 1972. године, те доношење новог Уставног закона током 1973. године. За почетак 1973. године било је најављено и доношење новог републичког Устава. О наставку рада на уставним променама разговарано је и на заједничком састанку Секретаријата ЦК СКС и ПК СКВ, септембра 1971. године.

На том састанку Латинка Перовић је упозорила да „не треба потценити могућност обнове централистичких и националистичких теза са којима смо се сретали и у досадашњем раду на уставним променама. Не треба их потценити из простог разлога што су оне идејно и политички потиснуте, али нису престајале да постоје”. Иако је изразила уверење да су односи између Република и покрајина отишли „довољно далеко да се рецидиви национализма и централизма на овом питању не могу више да се појаве у мери која би угрожавала оно што је тековина демократских политичких односа и самоуправљања у Србији”, ипак није желела да потцени „могућност обнове тих тенденција”. Као најефикаснији пут савлађивања „централистичких и националистичких отпора”, а уједно и „примаран интерес демократске оријентације унутар Републике Србије”, навела је што хитније „комплетирање” покрајина као економских, друштвених и политичких целина „у оним оквирима које дају уставни амандмани”.

Истоветно је размишљао и Марко Никезић, који је приметио да „свака конзервативна тенденција ка концентрацији у Републици, заправо би ојачала тенденцију издвајања, одбојности и аутономаштва, не само у двема аутономијама, него и иначе у свакој јачој заједници, укључујући и веће градове и регионе у Републици”. Као неминовне предвидео је захтеве: „на Косову и у неразвијеним општинама Србије да више ствари буде заједничко, а у Војводини и Београду, да што мање ствари буде заједничко”. Спречавање таквог „аутархизма”, односно „реаговања једних против других” саставних делова Републике морало је, по Никезићу, бити у жижи интересовања највиших партијских органа [Архив Војводине, фонд 334, Записник са састанка Секретаријата ЦК СКС и ПК СКВ од 10. 9. 1971].

За разлику од претходне, ова фаза уставне реформе протичала је у доста мирнијем тону и у атмосфери консензуса. Из Београда је јавност уверавана како је „постигнут висок степен сагласности” у погледу новог дефинисања положаја аутономних покрајина у оквиру СР Србије и да би свако враћање дискусије о том питању на начелну расправу било „политички неприхватљиво” док је из Новог Сада изражавано задовољство што су војвођански захтеви у великој мери прихваћени и што, како се изразио Илија Рајачић, покрајине више нису „присутна лица” у федерацији, него „равноправни партнери у свим збивањима и свим одлучивањима” [Полијтика, 12. 11. 1971]. Било је и радикалнијих гледишта, па је тако Боривоје Пупић, представљајући карактер будућег Уставног закона САП Војводине, изјавио да је „положај наших аутономних покрајина нешто

специфично у свету”, будући да иако формално нису федералне јединице, оне имају статус „који је у низу момената изнад статуса чланице у федерацијама”. Пупић је истовремено изнео своје наде да ће будући развој уставног питања довести до тезе „о Србији као федерацији, у којој аутономије имају ако не све, а оно сигурно значајне црте државности” [Дневник, 28–30. 11. 1971].

Априла 1972. године посланици покрајинске Скупштине усвојили су амандмане на Уставни закон Војводине, а нацрт новог Уставног закона јула 1973. године. Међутим, конститутивни акт који ће пола године касније бити усвојен неће се звати Уставни закон него Устав. Водећи војвођански уставно-правни стручњак Александар Фира је, уочи усвајања војвођанског Устава, тумачио да „промена назива конститутивног акта социјалистичких аутономних покрајина не значи никакву промену уставног положаја и постојећих односа који су успостављени уставним амандманима, већ значи само прилагођавање назива тог основног конститутивног акта стварном стању” [Полијтика, 11. 1. 1974]. Након што је војвођанска Скупштина дала сагласност на предлоге савезног и републичког Устава, 28. фебруара 1974. године усвојен је Устав САП Војводине. Тиме је заокружен процес уставне реформе, који је суштински био окончан већ усвајањем три скупа амандмана, и који је САП Војводини донео највиши степен аутономије који је икада имала.

ЦИТИРАНИ ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

- Архив Војводине, фонд 334 – Покрајински комитет Савеза комуниста Војводине
Димић, Љубодраг (2001). *Историја српске државности – Србија у Југославији*, Нови Сад – Београд: Беседа.
- Дневник (1967–1974). Нови Сад.
- Кончар, Ранко и Димитрије Боаров (2011). *Стеван Дороњски – одбрана аутономије Војводине*, Нови Сад: Музеј Војводине.
- Ницовић, Јанко (2007). *Уставни развој Србије*, Београд: Sezam Medico.
- Петрановић, Бранко и Момчило Зечевић (1987). *Југословенски федерализам – идеје и стварности*, Београд: Просвета.
- Полијтика (1967–1974). Београд.
- Поповић, Душан (2006). *Лейолис о Влаовићима*, Нови Сад: Агенција МИР.
- Чкребић, Душан (2008). *Живот, политика, коментари*, Београд: Службени гласник.
- Устав СРС, Устав САПВ, Устав САПК, са уставним законима за спровођење Устава*, Београд, 1974.
- Устав СФРЈ са уставним законом за спровођење Устава СФРЈ*, Београд, 1974.

VOJVODINA AND THE CONSTITUTION OF 1974 – FROM
THE PROVINCIAL AUTONOMY TO THE CONSTITUTIONAL ELEMENT
OF THE YUGOSLAV FEDERATION

by

SLOBODAN BJELICA

University of Novi Sad, Faculty of Philosophy
2 Zoran Đinđić Street, Novi Sad, Serbia
sbjelica@EUnet.rs

SUMMARY: In Yugoslavia, in the late 1960s, there were marked constitutional reforms in the internal plan, the goal of which was to establish new relations between the republics and the federal state and, in particular, between the autonomous provinces and the Republic of Serbia. Just as the reforms of the federal constitution took place as a sign of a conflict between two concepts (which were personified by Edvard Kardelj and Aleksandar Ranković), so did the future status of the AP (Autonomous Province) of Vojvodina provoke the expert polemics of the prominent officials. History of Yugoslavia in the second half of the 1960s, after the initiation of economic reforms and Brioni Plenary Session, is characterized by the reform attempts, which affected the federalist character of the state and led towards the decentralization of the ruling party. Revision of the federal Constitution followed, and the result was the famous Constitution of 1974. According to the so far unpublished archive documentation as well as the participants' memoirs, we present to the professional audience events that have remained hidden from the public eye for 40 years.

KEYWORDS: Autonomy, Constitution, Serbia, Vojvodina

КНЕЗ И ДЕСПОТ СТЕФАН ЛАЗАРЕВИЋ И МАНАСТИР ВЕЛИКА ЛАВРА СВЕТОГ АТАНАСИЈА НА СВЕТОЈ ГОРИ

ЈЕЛЕНА ГЛУШАЦ

Историјски институт Београд
Кнеза Михаила 36/II, Београд, Србија
jelena984@hotmail.com

САЖЕТАК: Сачувано је пет повеља за манастир Велику Лавру које је издао Стефан Лазаревић. Оне сведоче о даривању села, поклона, прихода, ослобађању од дажбина. У раду ће бити објашњено како политичке околности деспоту нису дозволиле много могућности у привилеговању манастирских метоха у пограничној области – Петруском крајишту. Повластице су смањене због неопходности опремања и држања војске у сталној приправности због константне угрожености граница од османлијских упада. Анализом садржаја и форми релевантих извора, односно ктиторских повеља, овај рад ће представити мотиве, услове и активности приликом прилагања Велике Лавре од стране владарске куће Лазаревића¹.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Света Гора, Велика Лавра, кнез и деспот Стефан Лазаревић, монахиња Јевгенија, повластица, задужбина

Мотиви који су водили кнеза и деспота Стефана Лазаревића да помаже цркву, гради нове храмове и штити манастирска властелинства, били су различити. Брига о спасењу душе, исказивање благочестивости, захвалности Богу, али и стицање ктиторских права које су имали Немањићи и заштита угледних манастира, у немирно доба краја 14. и током првих деценија 15. века, довели да се наследник српског престола после 1389. године, упише у редове великих српских средњовековних ктитора светогорских манастира. Следио је речи које је цар Стефан Душан записао у општој хрисовуљи за Свету Гору: „да се Света Гора сачува слободна и неподложна и неповредива...” [Соловјев–Мошин 1936: 33]. У истом

¹ Рад је настао у оквиру истраживања на пројекту Министарства просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије: „Средњовековне српске земље (13–15. век): политички, привредни, друштвени и правни процеси” (ОИ 177029).

акту цар је наложио да светогорски метоси буду ослобођени земљарине, градозиданија, потраживања жита и стоке и поклона и свих других данака државних. Економски и финансијски обезбеђена манастирска властелинства, дозвољавала су монасима да неометано посвете живот Богу и време проводе у молитви за спасење њихових дародаваца. У тешким временима, у којима је Стефан Лазаревић владао, заиста је било потребно много вере и стрпљења за суочење са страшним искушењима која су се стално наметала.

Чувени манастир Велику Лавру основао је Преподобни Атанасије Атонски у 10. веку.² Даривао га је цар Стефан Душан 1347. године, када је хрисовуљом потврдио старе и дао нове поседе и привилегије [Новаковић 1912: 491–493; Соловјев–Мошин 1936: 118–122; Живојиновић 2006: 76–77]. Године 1361. цар Стефан Урош потврдио је дар своје мајке Јелене, приложен ради одржавања помена цару Стефану Душану [Новаковић 1912: 493–494; Живојиновић 2006: 87].

Манастир је, у више наврата, даривао и кнез Лазар. Његова прва повеља, настала 1375–1376. године, потврђује прилог монаха Дионисија и његовог брата Црепа, односно села Мутнице Горње и Петре Горње, трг Парафинов Брод, која су била ослобођена од дажбина [Новаковић 1912: 495; Анастасијевић 1922, 8–9; *Actes De Lavra IV* 1982: 181–184; Младеновић 2003: 17–21]. Затим, у Кознику 1381. године, на молбу игумана Ђерасима, кнез Лазар издаје документ којим се обавезује на годишње давање 100 литара сребра [*Actes De Lavra IV*, 184–185; Ћирковић 1983: 91–100; Младеновић 2003: 171–175].

Следећи ктиторску традицију својих претходника, кнез и деспот Стефан је наставио да прилаже и ослобађа поседе светогорских манастира на територији своје земље од одређених дажбина. Током његове владавине, остало је сачувано пет повеља којима је упућивао различите прилоге светогорској Великој Лаври. Све ктиторске повеље кнеза и деспота Стефана, издате до 1405. године, укључујући и Лаврине, донете су заједнички с књегињом Милицом, односно монахињом Јевгенијом и братом Вуком [Благојевић 1982а: 185–198].

Први документ Великој Лаври издали су 1394–1395. књегиња Милица и њени синови Стефан и Вук [Новаковић 1912: 495–496; Анастасијевић 1922: 9–10; *Actes De Lavra IV* 1982: 185–187; Младеновић 2007: 223–227]. На молбу игумана Теофана, од дажбина су ослобођена Лаврина села у Петрушкој области, односно од малих и великих работа: соћа, унче, бигље, поноса, орања, копања, жетве, сенокоса, грађења кућа и града [Младеновић 2007: 224; Поповић 2014: 460–464]. Међутим, Лазаревићи нису могли да привилегују села по питању дажбина султану Бајазиту, већ су наложили да их дају у складу са својим могућностима [Младеновић 2007: 224]. Треба истаћи да се обавеза плаћања унче, која је уведена крајем 14. века, први пут помиње у овој повељи [Веселиновић

² Детаљан попис извора и литературе везаних за Светог Атанасија Атонског и манастир Велику Лавру, с преводом типика, доступан је у: [Dennis 2000].

2006: 166, 221]. Она се исплаћивала два пута годишње, лети и зими, у сврху подмиривања војних обавеза [Благојевић 1982б: 122]. У каснијим повељама за Лавру, видеће се разграничење летње од зимске унче, односно обавеза да манастирски метоси морају исплаћивати летњи данак, што је јасан доказ о смањивању повластица манастирским властелинствима.

Уводни део повеље је готово истоветан као у већ поменутих повељама кнеза Лазара из 1375–1376. и 1381. године, затим и другим кнежевим повељама: Хиландару 1379–1380 [Miklosich 1858: 195; Даничић 1859: 138–140; Новаковић 1912: 449–450; Баришић 1974: 362; Синдик 1998: 68–69; Младеновић 2003: 131] и повељи којом кнез потврђује прилоге властелина Обрада Драгосаљића цркви Светог Ваведења у селу Кукањ. Иста аренга се користи у два документа кнегиње Милице и синова манастиру Хиландару из 1392–1402 [Miklosich 1858: 568–569; Новаковић 1912: 458–459; Шуица 2004: 107–123; Младеновић 2007: 156–157] и 1394–1402 [Miklosich 1858: 262–264; Новаковић 1912: 489–490; Младеновић 2007: 164–165] као и у следећој Лавриној повељи из 1398. године. Наведени акти почињу речима пророка Давида: „Доћи ће сви народи и пред Тобом, Господе!” [Свето Писмо 1997 (Псалми 85: 9)]. Лазаревићи, следећи божанске пророке, чувајући заповести и припремајући се за будући живот, радо прихватају молбе игумана и братије, који ће их заузврат помињати у својим молитвама.

Године 1398. из куће Лазаревића уследио је акт Великој Лаври који је требао да исправи грешку, коју је нехотимице направила монахиња Јевгенија [Новаковић 1912: 496–497; Анастасијевић 1922: 10–11; Младеновић 2007: 230–235]. Приликом њеног поклоњења султану Бајазиту у пролеће 1398. године [Григорије Цамблак 1989: 120], сусрели су је светогорски прот Јеремија с Лавриним калуђерима у месту Доксому близу Сера. Монахиња је дала манастирску земљу, која се налазила у Тргу, у Парафиновом Броду, духовнику Сисоју, не знајући да посед припада Лаври. У акту су дате прецизне међе поседа, које су омеђили монахињини људи Шишат и Зуб. Повеља је издата августа 1389. године у манастиру Жупањевцу.

Трећу повељу Велика Лавра добија од деспота Стефана 1407. године [Новаковић 1912: 497–498; Анастасијевић 1922: 11–13; *Actes De Lavra IV* 1982: 189; Младеновић 2007: 237–246]. На молбу игумана Генадија, „милосрђем и наређењем законским вођен”, деспот „приноси мали дар” манастиру: села Курилово, Вранково, Шалудовац и Буљани [Младеновић 2007: 239]. Она су ослобођена свих обавеза, осим оних које су неопходне за деспотове потребе. Слично, као и села у Петрушкој области 1375–1376. године, ова су ослобођена соћа, чувања града, орања, копања, повоза, поноса, жетве, кошења сена, приселице и данка [Младеновић 2007: 240; Роровић 2014: 460–464]. Уколико неко од становника ових села побегне, калуђери су дужни да их врате назад, чак и ако је противно вољи одбеглих [Младеновић, 2007: 240]. Игуман Генадије и остали калуђери су се обавезали да ће једном годишње давати помен деспоту као ктитору, како то већ чине и за блаженог и увек спомињаног цара Душана [Младеновић 2007: 240]. За разлику од претходне две повеље, које имају истоветне

аренге, уводни део акта из 1407. године је знатно дужи и садржајнији. Овде, поред Библијских цитата и поређења, наилазимо на неколико ауто-биографских мотива. Користећи цитате из неприкосновеног ауторитета, Светог Писма, деспот Стефан образлаже разлоге прилагања, своје поступке и поткрепљује порекло своје власти. Како је она од Бога дарована и наслеђена од побожних и христољубивих претходника, деспот не жели да буде лишен побожности и чињена добрих дела. Господ је заповедио Мојсију да приноси светињи вредности попут злата, сребра, драгог камења, до најмањих ситница, што су следили будући побожни владари [Свето Писмо 1997 (2. Књига Мојсијева 25, 1–3); Младеновић 2007: 239]. Прилажући, они су себи „подигли усрдну срданост и топлоту и веру душевну, која је вреднија од сваког злата и камења” [Новаковић, 1912: 499; Анастасијевић 1922: 13–14; Младеновић 2007: 239]. Настављајући доброчинства, деспот Стефан, у складу с временом и могућностима, обезбеђује себи помоћ Пресвете Богородице и Светог Атанасија, односно наслеђује вечно царство [Младеновић 2007: 239].

Неколико година касније, односно 1414–1415, деспот је издао нову повељу Великој Лаври [Младеновић 2007: 253–257]. Игуман Теофан је са својим калуђерима затражио да деспот замени села која је даровао 1407. године, из разлога што су се она налазила на подручју које је у том периоду било стално угрожено од Османлија [Калић 1982: 88–89]. Летописи сведоче да је султан Муса током 1413. године пустошио Крушевац, Петруски крај, Сталаћ и Копријан [Стојановић 1927: 223 (бр. 620)]. Стога имања нису могла да привређују и задовољавају потребе манастира. Вишегодишње размирице између деспота и његовог брата, који су били увучени у борбе османлијских наследника за престо, негативно су утицале на манастирске приходе, привилегије и повластице. У том периоду, деспот Стефан је обезбедио себи неколико аделфата у Хиландару, што је још једно сведочанство о неизвесним временима у деспотовини крајем прве и почетком друге деценије 15. века [Miklosich 1858: 569–571; Новаковић 1912: 465–467; Младеновић 2007: 191–199]. Калуђерима Велике Лавре деспот није дао нове поседе, већ је истим селима обновио повластице, односно, ослободио их је соћа, градозиданија, градобљуденија, повоза, поноса и данка. Ослобођени су ових дажбина док год је деспот жив, осим у случају нужде [Младеновић 2007: 254].

Последњи акт издат Великој Лаври је уједно и последња сачувана приложничка повеља деспота Стефана. Настала је јануара 1427. године на деспотову иницијативу [Новаковић 1912: 500–501; Анастасијевић 1922: 14–15; *Actes De Lavra IV* 1982: 184; Младеновић 2007: 259–266]. Њена кратка аренга идентична је повељи из 1414–1415. године, у којој се деспот позива на речи цара Соломона по питању порекла власти [Младеновић 2007: 253–254, 260]. У разговору с игуманом Теофаном и калуђером Доротејом, деспот је захтевао да манастир организује помене после његове смрти, по одређеном поретку. До истека прве годишњице смрти, братија би требала да одржи шест помена са по двадесет литургија. Затим, после прве годишњице, будући помени би се требали одржавати једном годишње

уз припрему кољива, приливка и саборне трпезе, уз одржавање три литургије месечно [Младеновић 2007: 260]. Последњи прилог Лаври је чинио два сребрна и позлаћена свећњака, који су вредели 60 литара сребра и приход у износу од 20 литара сребра годишње од царине у Новом Брду [Младеновић 2007: 260]. Новобрдска царина, по деспотовој наредби, предаје се иконому са српских метоха, коју ће он носити у манастир на Свету Гору. Додељени су још и село Извор у Петрусу, с приходом од мимоходне царине, затим села Брница и Квасичевица. Сва су ослобођена од зимске унче, соћа, великих и малих работа за деспота, осим у неколико случајева. Села су имала обавезу да учествују у рату, који деспот води лично, да учествују у потерама на разбојнике, окупљају крајишку војску, као и да учествују у зидању искључиво града Београда, уколико то буде прописано и за друге Лаврине метохе. Такође, деспот није ослободио села плаћања летње унче [Младеновић 2007: 260]. Предвидео је могућност да изгуби територију где су се манастирски метоси налазили или да не буде у могућности да их поврати услед прогонства и смрти у другој земљи. Такве ситуације не би довеле до неиспуњавања Лавриних обавеза по питању вршења помена.

Лаврини поседи које је доделио кнез и деспот Стефан налазили су се у пограничној источној области, односно у Петруском крајишту [Благојевић 1989: 27–45]. Крајишта су имала посебна задужења која су се односила на заштиту границе. Законик цара Душана кажњавао је ону крајишку властелу која је допустила упад пљачкаша у земљу, односно уколико им није одузела плен при повратку [*Законик Стефана Душана цара српског* 2004: 177]. Петруски крај је био пуст све до тренутка када је од цара Душана поседе око града Петруса добио жупан Вукослав. Од тада па све до пада српске деспотовине, Петруско крајиште имаће важну одбрамбену улогу и постати једно од најугроженијих и најнемирнијих подручја српске државе. Жупан Вукослав и његови синови остали су упамћени као велики ктитори. Он је подигао цркву посвећену Богородици, која је имала своје властелинство сачињено од неколико села: Лештије, Мутница Доња, Брестије, Зубарије и Невидово. Жупанови синови су цркву и села заветовали манастиру Хиландару. Међутим, услед небриге манастирско властелинство је запустело. На молбу браће Држмана, односно монаха Дионисија и Црепа, поменути посед враћен је Вукославићима. Између 1375. и 1376. године, властелин Цреп је Великој Лаври поклонио три села, која су до тада припадала Богородичином властелинству [Младеновић 2003: 17–21].

Повећање материјалних обавеза према држави и смањење привилегија манастирских метоха, сведочили су о тешким временима, у којима је деспот морао да буде спреман за ратне походе у сваком тренутку. Одзимање одређених привилегија није се десило у једном тренутку. На основу деспотових повеља за Велику Лавру, јасно се види да је тај процес трајао годинама и да је био условљен тренутним стањем. Исто тако, повећање обавеза је важило за властелинства других манастира. Већ 1411. године, неколико села, које је дао манастиру Хиландару у замену за шест

аделфата, деспот није ослободио од плаћања „војнице и данка Господства ми” [Младеновић 2007: 193]. У повељи из 1417. године манастиру Ватопеду, када је приложио село Копривницу Новобрдском метоху, деспот га је ослободио уобичајених работа, али не „војске у Турке и на крајишту метоха Новобрдскога” [Lascaris 1935–6: 16–17; Младеновић 2007: 372].

У овом периоду, крајишка села су била прва на удару османлијске војске, која их је често пљачкала. То је доводило до ситуације да се становништво разбежи, а села опусте. У повељи из 1407. године, помињу се људи који беже „од плена Хасановог”, односно од османлијског заробљеништва [Младеновић 2007: 240]. Крајишко становништво је из ових разлога организовало потере на разбојнике који су их пљачкали, односно потечице. Становници Лавриних села су морали да учествују у потечицама, по деспотовој наредби из 1427. године [Младеновић 2007: 260].

* * *

Велика Лавра Светог Атанасија један је од светогорских манастира који су српски владари и властела богато даривали поседима и материјалним добрима. Манастир је своја добра стицао испуњавањем молби игумана и монаха, али и на иницијативу самог ктитора. Поседи су, у зависности од ситуације, коју је диктирало тренутно стање у држави, били привилеговани одређеним повластицама. Оне се укидају у моментима када је опасност од Османлија била на високом нивоу. Становништво манастирских села је пре свега, морало да учествује у војним обавезама, како материјално, тако и физички. У таквим околностима били су ослобођени оних работа које су се директно односиле на владарев двор. Кућа Лазаревића је издала укупно пет повеља у периоду од 1394–1395. до 1427. године. Велика Лавра је добила неколико села: Куриловају, Вранково, Шалудовац, Буљане, Извор, Брницу и Квасичевицу, затим јој је враћена земља у Тргу у Параћиновом Броду. Имала је приход од мимоходне царине у селу Извор, као од царине у Новом Брду. Аренге повеља одражавају побожност владарске куће, жељу да наставе традицију својих христољубивих предака, као и да се њени чланови упишу у редове највећих ктитора.

ЦИТИРАНИ ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

- Анастасијевић, Драгутин (1922). Стари архив Лавре Атонске, *Сѿоменик СКА LVI*, Сремски Карловци: 9–16.
- Баришић, Фрањо (1974). О повељама кнеза Лазара и патријарха Спиридона, *Зборник Филозофског факултета XII/1*, Београд: 357–376.
- Благојевић, Милош (1982а). Савладарство у српским земљама после смрти цара Уроша, *Зборник радова Византолошког института 21*, Београд: 185–198.
- Благојевић, Милош (1982б). Врховна власт и државна управа, у: *Историја српског народа II*, ур. Ј. Калић, Београд: СКЗ, 109–127.
- Благојевић, Милош (1989). Крајишта средњовековне Србије, у: *Војне Крајине у југословенским земљама у новом веку до Карловачког мира 1699*, Научни скупови САНУ, књига XLVIII, Одељење историјских наука књига 12, Београд: 27–45.

- Веселиновић, Андрија (2006). *Држава српских десиоџа*, Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.
- Григорије Цамблук (1989). *Књижевни рад у Србији*. Прир. Д. Петровић, Београд: Просвета и СКЗ.
- Даничић, Ђуро (1859). Три српске хрисовуље, *Гласник Друштва Србске Словесности* 11, Београд: 138–140.
- Живојиновић, Драгић (2006). Регеста грчких повеља српских владара, *Меџовиџа бџрађа XXVII*, Београд: Историјски институт, 57–99.
- Законик Сџефана Дуџана цара српског* (2004). На ново издао и објаснио Стојан Новаковић, фототипско издање (ур. Р. Михаљчић), Београд: Лирика.
- Калић, Јованка (1982). Снажење Деспотовине, у: *Историја српског народа II*, Београд: СКЗ, 88–99.
- Младеновић, Александар (2003). *Повеље кнеза Лазара*, Београд: Чигоја штампа.
- Младеновић, Александар (2007). *Повеље и џисма десиоџа Сџефана*, Београд: Чигоја штампа.
- Новаковић, Стојан (1912). *Законски сџоменици српских држава средњег века*, Београд: СКА, књ. 5.
- Свеџо Писмо* (1997). Превод Комисије Светог архијерејског Синода СПЦ, Београд: Свети архијерејски синод СПЦ.
- Синдик, Душан (1998). Српска средњовековна акта у манастиру Хиландару, *Хиландарски зборник* 10, Београд: 9–134.
- Соловјев, Александар и Мошин Владимир (1936). Грчке повеље српских владара, *Зборник за историју језик и књижевности српског народа*. Треће одељење, књ. VII, Београд: Српска краљевска академија.
- Стојановић, Љубомир (1927). *Сџари српски родослови и леџоџиси*, Зборник за историју језик и књижевност српског народа. Прво одељење, књ. XVI, Београд – Ср. Карловци: Српска краљевска академија.
- Шуица, Марко (2004). Повеља кнеза Стефана Лазаревића којом се Хиландару прилаже црква Ваведења Богородичиног у Ибру, *Сџари српски архив*, књ. III, Београд: 107–123.
- Actes De Lavra IV* (1982). P. Lemerle, A. Guillou, N. Svrnos, D. Papachryssanthou avec la collaboration de Sima Ćirković, *Actes De Lavra IV Etudes Historiques. Actes Serbes complements et index*. Par P. Lemerle, A. Guillou, N. Svrnos, D. Papachryssanthou avec la collaboration de Sima Ćirković, Paris.
- Dennis, George (2000). 11 Ath. Rule: Rule of Athanasios the Athonite for the Lavra monastery, in *Byzantine Monastic Foundation Documents*, ed. by J. Thomas, A. Constantidines, Washington D.C: Dumbarton Oaks, pp. 205–231.
<<http://www.doaks.org/resources/publications/doaks-online-publications/byzantine-monastic-foundation-documents/typ018.pdf> (29. 9. 2015).
- Lascaris, Michel (1935–6). Actes serbes de Vatopedi, extrait des *Byzantinoslavica* 6, Prague: 3–23.
- Miklosich, Franz (1858). *Monumenta Serbica Spectantia Historiam Serbiae, Bosniae, Ragusii, Vindobonae*.
- Popović, Jelena (2014). Radne i novčane obaveze metoha svetogorskog manastira Lavre Svetog Atanasija u vreme vladavine kneza i despota Stefana Lazarevića, *Svet rada* (Beograd), XI, 3: 460–464.

PRINCE AND DESPOT STEFAN LAZAREVIĆ AND MONASTERY
OF GREAT LAVRA OF SAINT ATHANASIOS ON MOUNT ATHOS

by

JELENA GLUŠAČ

The Institute of History,
36/II Knez Mihailo Street, Belgrade, Serbia
jelena984@hotmail.com

SUMMARY: Great Lavra of Saint Athanasios is one of the Mount Athos monasteries richly donated by Serbian rulers and noblemen with properties and material goods. The monastery was acquiring its properties by completing requests from abbot and monks, but also on the initiative of the founder himself. Depending on the situation, which was dictated by the current situation in the country, the estates were privileged to a certain extent. They were abolished in moments when the danger from the Ottomans was at a high level. The population of the monastery villages primarily had to participate in military service both materially and physically. In such circumstances they were exempt from those work obligations directly related to the ruler's palace. House of Lazarević had issued a total of five charters in the period from 1394/1395 to 1427. Great Lavra received several villages: Kurilovo, Vrankovo, Šaludovac, Buljane, Izvor, Brnica and Kvasičevica, then had its property in Trg in Paraćinov Brod. It had revenue of transit customs in the village of Izvor and from customs office in Novo Brdo. Introductions of charters reflect the piety of royal family, desire to continue the traditions of their god-loving ancestors and to enroll its members in the ranks of the largest benefactors.

KEYWORDS: Mount Athos, prince and despot Stefan Lazarević, nun Eugenia, privilege, foundation

ДИМЕНЗИЈЕ МОТИВАЦИЈЕ СТУДЕНТКИЊА ЗА РОДИТЕЉСТВО

ЂУРЂА СОЛЕША ГРИЈАК

Универзитет у Новом Саду, Технички факултет „Михајо Пупин”
Ђуре Ђаковића б.б., Зрењанин, Србија
gdjurdja@gmail.com

АНИДА ФАЗЛАГИЋ

Државни универзитет у Новом Пазару
Бука Карацића б.б., Нови Пазар, Србија
anvrcic@np.ac.rs

САЖЕТАК: Циљ овог истраживања је да се утврди да ли постоји разлика у мотивацији за родитељство студенткиња с обзиром на ред рођења. Истраживање је спроведено на пригодном узорку који је чинило 106 студенткиња Државног универзитета у Новом Пазару. У истраживању је коришћена Скала мотивације за родитељство. Резултати су показали да је код студенткиња у највећој мери изражена инструментална, а у најмањој мери нарцистичка мотивација за родитељство. Резултати тестирања значајности разлика у мотивацији за родитељство с обзиром на ред рођења су показали да је статистички значајна разлика у општој инструменталној мотивацији за родитељство између прворођених и другорођених и то тако да је ова димензија јаче изражена код другорођених испитаница [$t(82)=-2.446$; $p<.05$]. Показало се и да је код другорођених испитаница јаче изражена жеља за дететом у циљу потврђивања себе [$t(82)=-2.546$; $p<.05$] и тиме су се потврдили резултати дескриптивне анализе инструменталне мотивације за родитељство. Истраживање је показало да студенткиње мотивацију за родитељство у највећој мери свде на њену инструментализацију, односно да своју жељу за дететом свде на вредност деце коју саме доживљавају.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: мотивација, родитељство, инструментализација, студенткиње

Родитељство је важан део људског понашања. Оно представља улагање у генетске потомке, пренос културних и друштвених вредности на

следеће генерације, доприноси личном и социјалном развоју и доброби-ти. Питање „зашто људи доносе одлуку да имају дете?“ претпоставља да је родитељство понашање у којем појединац (или пар) активно одлучује о томе и предузима конкретне акције [Sam 2001].

Мотивација за родитељство истраживана је најчешће кроз два приступа: 1) инструменталност мотивације за родитељство, односно перципирану вредност деце од стране потенцијалних родитеља, и 2) откривање претеча за појаву мотивације за родитељство [Lawson 2004], односно еволуциону димензију мотивације за родитељство.

ИНСТРУМЕНТАЛНА ДИМЕНЗИЈА МОТИВАЦИЈЕ ЗА РОДИТЕЉСТВО

Један од првих одговора на питање шта родитељи очекују од своје деце и које потребе деца треба да задовоље код родитеља дао је Рабин [Rabin 1965] који је дефинисао четири категорије мотива за родитељство: 1) алтруистички мотиви који подразумевају искрену љубав према деци и потребу да се негује дете, 2) фаталистички мотиви који подразумевају уверење да је рађање деце обавеза човека, саставни део живота и судбине сваке одрасле особе, 3) нарцистички мотиви који се односе на идеју да дете потврђује родитељску репродуктивну способност или социјално-психолошку адекватност, и 4) инструментални мотиви који подразумевају да је дете инструмент родитељу да оствари одређене животне циљеве и потребе попут – потврђивања себе, продужења породичне лозе, очувања брака, родољубља. Применом упитника који је саставио с циљем испитивања мотивације за родитељство на студентима једног америчког универзитета Рабин је утврдио да око 50% испитаника наводи да су основни мотиви за родитељство у мушкараца мотиви нарцистичке природе (на пример, повећање угледа, доказ маскулиности и плодности), а у жена фаталистички мотиви (инстинкт материнства, судбина) [Rabin 1965]. С друге стране, Капор-Стануловић [Kapor-Stanulović 1984] је у истраживању на адолесцентима, студентима и одраслима утврдила да су алтруистички мотиви израженији код девојака него код младића, али и да се те полне разлике губе код брачних парова с децом. На свим испитаним узрастима мушкарци су показали јачу фаталистичку мотивацију, док у инструменталној и нарцистичкој није било значајних полних разлика. Надаље, ауторка је утврдила да се алтруистички мотиви након адолесценције појачавају, нарцистички с узрастом и искуством опадају, док се јачина фаталистичких мотива с узрастом значајно не мења.

Теоријски оквир за анализу вредности које за родитеље има дете су нешто касније развили Џ. Хофман и Л. Хофман [Hoffman and Hoffman 1978] у којем је вредност детета дефинисана у терминима психолошког задовољства које пружа родитељима. Аутори су претпоставили да мера у којој родитељи верују да ће деца задовољити неку потребу зависи од неколико фактора: интензитета потребе, мере у којој се деца посматрају као потенцијални извор задовољења потребе и доступност алтернативних

извора задовољења потребе. Они претпостављају да је за разумевање мотивације за родитељство важно обезбедити концептуални оквир вредности које су усклађене с психолошким потребама, повезане са социјалном средином и под њеним утицајем. Сматрали су да је мотивацију за родитељство могуће објаснити кроз пет група варијабли 1) вредност деце (статус одраслог, социјални идентитет, моралност...), 2) алтернативне вредности деце (други начини за личну добробит поред деце), 3) трошкови вредности деце (шта појединац мора да жртвује или изгуби како би добио вредност односно дете), 4) препреке (фактори који отежавају реализацију вредности кроз властито дете), и 5) олакшице (фактори који олакшавају реализацију вредности кроз властито дете) [Hoffman and Hoffman 1978].

Утврђено је девет вредносних карактеристика које дете има за родитеље у складу с њиховим индивидуалним психолошким потребама које дете задовољава. Искључујући економску вредност, вредности детета за родитеља су 1) развијање појма о себи и достизање бесмртности (деца доприносе развоју појма о себи својих родитеља репродукујући њихове особине, носећи породично име, уверења и обичаје), 2) остваривање статуса одрасле особе и прихваћеног социјалног идентитета (родитељство одражава сагласност с друштвеним очекивањима и тако указује да је појединац добро прилагођен у друштву и тиме стиче статус одрасле особе што му уједно обезбеђује прихваћен социјални идентитет), 3) симбол морала (родитељство је алтруистично док родитељи стављају потребе, жеље и интересе своје деце испред властитих), 4) припадност и пружање љубави (деца промовишу кохезију између родитеља јер чине њихов заједнички интерес, умањују усамљеност родитеља и пружају љубав својим родитељима), 5) креативност и достигнућа (родитељи добијају осећај креативности и достигнућа из физичког стварања детета, гледајући га како расте и развија се, суочавајући се са свим проблемима и задовољствима која се јављају при подизању детета), 6) стицање моћи, утицаја и ефикасности (дете даје родитељу јединствену прилику за ширење великог утицаја на властити живот и живот других), 7) стимулација, новина и забава (како деца расту и мењају се, тако дају елеменат непредвидивости и узбуђења животу родитеља), 8) такмичење и углед (квантитет и квалитет деце је предмет такмичења међу родитељима и потенцијални извор угледа) [Friedman *et al.*, 1994].

Касније су све категорије сведене на три димензије вредности детета 1) економско-практичне (на пример, да дете помаже у кући, да као члан породице може економски помоћи породици, да буде ослонац у старости), 2) психолошко-емоционалне (на пример, радост родитељства, задовољство у гледању деце како одрастају, забавно је имати пуну кућу деце), и социјално-нормативне вредности (продужење породичног имена, дете доприноси социјалном статусу родитеља) [Suckow and Klaus 2002]. У једној канадској студији [Moyser 2005], испитаници су навели, као разлоге због чега желе дете, потребу за развојем појма о себи, потребу за припадањем, остваривање социјалног идентитета, стимулација, новина и забава. На питања у вези с притиском које друштво намеће у вези с

остваривањем у родитељској улози, испитаници су навели и потребу за формирањем статуса одрасле особе и обезбеђивање помоћи и сигурности у старости. У америчкој студији [Hoffman and Hoffman 1978] испитаници су показали да је најважнија потреба коју им деца могу задовољити је потреба за припадношћу и пружањем љубави, затим потреба за новином и забавом, па потреба за развојем појма о себи и достизањем бесмртности.

ЕВОЛУЦИОНА ДИМЕНЗИЈА МОТИВАЦИЈЕ ЗА РОДИТЕЉСТВО

Рађање и одгајање детета је основно за опстанак људске врсте. Зато не можемо занемарити еволуциону димензију родитељства која дефинише претече мотивације за родитељство. Еволуциона теорија истиче и искуство неге и бриге о млађој браћи и сестрама као могућу покретачку силу која стоји иза развоја жеље да се има властито дете [Chasiotis et al. 2006]. И поред бројних расправа на тему еволуционе функционалности мотивације за родитељство које истичу специфичност животне фазе одговарајућег мотивационог система, још се не узима у обзир јединственост осећања неге и бриге за млађе чланове породице [Fleming et al. 1997; Storey et al. 2000] што може бити мотивациони систем за родитељство старијег брата или сестре. Према томе, жеља да се има дете може бити нова идеја, али како то захтева репрезентацију будућности, сама осетљивост на децу је део нашег животињског наслеђа. Једна од основних карактеристика детињства је ред рођења, односно искуство интеракције с браћом и сестрама. Негујуће понашање старијег детета може бити изазвано самим присуством млађег детета [Harris 2005]. Постојање млађег брата или сестре може да одложи репродуктивни развој код женских особа [Chasiotis 1999; Chasiotis et al., 2003; Hoier 2003] што се може тумачити као адаптивно одлагање властитих директних репродуктивних напора у циљу понашања као заменски родитељ или „помоћник у гнезду” за млађег брата или сестру [Belsky 1997].

У раду је представљено истраживање инструментализације мотивације за родитељство студенткиња с обзиром на ред рођења као еволуционе претече мотивације за родитељство.

МЕТОД

Основно истраживачко питање је да ли постоји разлика у мотивацији за родитељство код студенткиња с обзиром на ред рођења?

Истраживање је спроведено на пригодном узорку који је чинило 106 студенткиња Државног универзитета у Новом Пазару. Испитанице су биле узраста од 19 до 25 година ($AC=21,42$). Свега 2,4% испитаника у браку је и има властито дете. Све студенткиње потичу из породице са двоје или више деце: двоје деце (30%), троје деце (48%), четворо деце (20%), петоро деце (испод 2%) и шесторо деце (мање од 1%). Према броју деце у породици, број испитаника према позицији која им је у породици одре-

ђена редом рођења је: у породицама с двоје деце било је прворођених 48% и другорођених 52%; у породицама с троје деце било је прворођених 32%, другорођених 48% и трећерођених 20%; у породицама са четворо деце било је прворођених 14%, другорођених 42%, трећерођених 29% и четврто дете 15%; у породицама с петоро деце било је 50% трећерођених и 50% испитаница је четврто дете, а једна испитаница је потицала из породице са шесторо деце и она је била најстарије дете.

У истраживању је коришћена Скала мотивације за родитељство (Lasković-Grgin i sar. 2002) која се састоји од 52 тврдње које се односе на једну од четири димензије мотивације родитељства које је дефинисао Рабин [1965]: алтруистичка мотивација (12 тврдњи), фаталистичка мотивација (12 тврдњи), нарцистичка мотивација (5 тврдњи) и инструментална мотивација која садржи четири фактора – потврђивање себе (9 тврдњи), продужење породичне лозе (7 тврдњи), очување стабилности брака (4 тврдње) и родољубива мотивација (3 тврдње). Испитаник одговара тако што процењује степен свог слагања с појединачном тврдњом на скали Ликертовог типа од 5 степени (од 0 – уопште се не слажем, до 4 – у потпуности се слажем). Укупан резултат рачуна се као једноставна линеарна комбинација збира процена појединачних тврдњи које се односе на одговарајућу димензију мотивације за родитељство.

РЕЗУЛТАТИ

У табели 1 су приказани дескриптивни резултати испитаница на Скали мотивације за родитељство који показују да највећи број девојака исказује инструменталну мотивацију за родитељство ($AS=73.95$) што подразумева да је дете инструмент родитељу да оствари одређене животне циљеве и потребе попут – потврђивања себе ($AS=26.83$), продужења породичне лозе ($AS=25.9$), очувања брака ($AS=13.66$) и родољубља ($AS=7.55$). Нешто мањи број испитаница ($AS=53.5$) је исказала алтруистичку мотивацију за родитељство која подразумева искрену љубав према деци и потребу да се негује дете.

Табела 1. Дескриптивни резултати на Скали мотивације за родитељство

Мотивација за родитељство	N	AS	SD
Алтруистичка мотивација за родитељство	106	53,5	8,72
Фаталистичка мотивација за родитељство	106	43,22	9,54
Нарцистичка мотивација за родитељство	106	16,74	4,43
Инструментална мотивација за родитељство	106	73,95	15,98
Потврђивање себе	106	26,83	6,9
Продужавање лозе	106	25,9	5,5
Брак	106	13,66	5,15
Родољубље	123	7,55	3,34

Како бисмо даље анализирали податак да је највећи број испитаница показало инструменталну мотивацију за родитељство, у анализу смо укључили ред рођења као једну од претеча мотивације за родитељство уопште. У табели 2 су приказани дескриптивни резултати инструменталне мотивације за родитељство на скали за мотивацију за родитељство с обзиром на ред рођења.

Табела 2. Дескриптивна анализа инструменталне мотивације и реда рођења

Инструментална мотивација за родитељство	Ред рођења	AS	SD
Потврђивање себе	Прворођени	24,62	7,19
	Другорођени	28,63	7,04
	Трећорођени	26,17	5,19
	Четворођени	26,8	4,96
Продужење породичне лозе	Прворођени	24,85	5,81
	Другорођени	27,26	5,34
	Трећорођени	25,23	4,86
	Четворођени	22,2	4,32
Очување брака	Прворођени	12,68	3,72
	Другорођени	14,81	6,13
	Трећорођени	12,82	3,98
	Четворођени	12,0	5,78
Родољубље	Прворођени	7,45	3,38
	Другорођени	7,73	3,52
	Трећорођени	7,88	2,95
	Четворођени	5,4	2,3

Дескриптивна анализа је показала да је у највећој мери изражена инструментална мотивација за родитељство код другорођених те да је код испитаница које имају позицију млађе деце у породици (другорођене, трећорођене и позицију четвртог детета) у највећој мери изражена жеља за дететом у циљу потврђивања себе и у циљу продужења породичне лозе.

Користећи Т-тест, анализирали смо разлике у мотивацији за родитељство с обзиром на ред рођења испитаница. Резултати су приказани у табели 3.

Табела 3. Резултати Т-тестова

	Ред рођења	t	p
Инструментална мотивација за родитељство	Прворођени–другорођени	-2,446	,017
Инструментална мотивација за родитељство – потврђивање себе	Прворођени–другорођени	-2,546	,013

Резултати тестирања значајности разлика у мотивацији за родитељство с обзиром на ред рођења су показали да је статистички значајна разлика у општој инструменталној мотивацији за родитељство између

прворођених и другорођених и то тако да је ова димензија јаче изражена код другорођених испитаница ($t(82)=-2,446$; $p<,05$). Показало се и да је код другорођених испитаница јаче изражена жеља за дететом у циљу потврђивања себе ($t(82)=-2,546$; $p<,05$) и тиме су се потврдили резултати дескриптивне анализе инструменталне мотивације за родитељство.

ДИСКУСИЈА И ЗАКЉУЧАК

Истраживање је сprovedено са циљем да одговори на основно истраживачко питање: Да ли постоји разлика у мотивацији за родитељство код студенткиња с обзиром на ред рођења?

Узорак су чиниле студенткиње Државног универзитета у Новом Пазару, узраста од 19 до 25 година. Све испитанице потичу из породица са више деце – од двоје до шесторо деце.

Резултати су показали да је код студенткиња у највећој мери изражена инструментална, а у најмањој мери нарцистичка мотивација за родитељство. Према резултатима студије Капор-Стануловић [Kapor-Stanulović 1984], нарцистичка мотивација за родитељство након адолесценције опада с узрастом и искуством што потврђују и резултати у овом истраживању.

Инструментална мотивација за родитељство подразумева жељу за дететом како би се остварили неки лични животни циљеви и потребе [Rabin 1965], а испитанице су показале да им је приоритет потврда себе, затим продужење породичне лозе, евентуално очување брака и, на крају, родољубље. Податак о доминантности инструменталне мотивације за родитељство код студенткиња потврђује психолошко-емоционалну и социјално-нормативну димензију вредности које дете има за потенцијалне родитеље [Suckow and Klaus 2002] и која се дефинише кроз циљ да се дететом развија појам о себи и достиже бесмртност (носећи породично име, уверења и обичаје), да дете допринесе остваривању статуса одрасле особе и прихваћеног социјалног идентитета родитеља (родитељство одражава сагласност с друштвеним очекивањима и тако указује да је појединац добро прилагођен у друштву и тиме стиче статус одрасле особе што му уједно обезбеђује прихваћен социјални идентитет) и слично [Hoffman and Hoffman 1978].

Како је мотивација за родитељство еволуциона потреба сваког човека, али и нега и брига за млађу децу у породици, у истраживање је укључена и варијабла реда рођења испитаница као претечу мотивације за родитељство у одраслом добу. Наиме, нега и брига за млађег брата или сестру може бити мотивациони систем за родитељство старијег брата или сестре [Fleming *et al.* 1997; Storey *et al.* 2000].

Резултати показују да је код млађе деце израженија инструментална мотивација за родитељство и то потврђивање себе и продужење породичне лозе. Овим се не потврђује идеја о нези и бризи о млађој деци у породици као претеча мотивације за родитељство. Испитивање статистичке значајности разлика у димензијама мотивације за родитељство с обзиром на ред рођења је показало да постоји значајна разлика између прворођених (најстаријих) и другорођених испитаница. Другорођене испитанице имају

израженију инструменталну мотивацију за родитељство. Није анализирано да ли су ове испитанице старија или млађа деца у породици.

Истраживање је показало да студенткиње мотивацију за родитељство у највећој мери свде на њену инструментализацију, односно да своју жељу за дететом свде на вредност деце коју саме доживљавају. Према Хофман и Хофман [Friedman *et al.* 1994], циљ потврде себе као приоритетни циљ у мотивацији за родитељство је психолошка потреба за развојем и употпуњавањем појма о себи. Такође, можемо под исти циљ подвести и потребу за остваривањем статуса одрасле и прихваћене особе у друштву, стварање прихватљивог социјалног идентитета и добијање социјалног капитала кроз властито дете. Тако је потврђена и канадска студија у којој су испитаници навели исте разлоге за добијање детета [Moyser 2005].

Основна ограничења овог истраживања свде се на узорак који су чинили искључиво испитаници женског пола, од којих је само 2,4% изјавило да је у браку и да има дете. Из овог следи препорука за даља истраживања да узорак чине испитаници оба пола, испитаници који су у емотивној вези (или браку) и испитаници који нису у емотивној вези (или браку) и да се истражи да ли постоји разлика у мотивацији за родитељство с обзиром на емотивни (брачни) статус.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

- Belsky, J. (1997). Variation in susceptibility to environmental influence: An evolutionary argument. *Psychological Inquiry*, 8: 182–186.
- Chasiotis, A. (1999). *Kindheit und Lebenslauf. Untersuchungen zur evolutionären Psychologie der Lebensspanne* [Childhood and lifespan. Studies in evolutionary life-span psychology]. Bern: Huber.
- Chasiotis, A., Keller, H., & Scheffer, D. (2003). Birth order, age at menarche, and intergenerational context continuity: A comparison of female somatic development in West and East Germany. *North American Journal of Psychology* 5: 153–170.
- Chasiotis, A., Hofer, J. and Campos, D. (2006). When does liking children lead to parenthood? Younger siblings, implicit prosocial power motivation, and explicit love for children predict parenthood across cultures. *Journal of Cultural and Evolutionary Psychology*, IV, 2: 95–123.
- Fleming, A. S.; D. Ruble, H. Krieger, P. Y. Wong (1997). Hormonal and experiential correlates of maternal responsiveness during pregnancy and the puerperium in human mothers. *Hormones and Behavior*, 31: 145–158.
- Friedman, D.; M. Hechter, S. Kanazawa (1994). A Theory of the Value of Children. *Demography*, 31: 375–401.
- Harris, J. R. (2005). Social behavior and personality development: The role of experiences with siblings and with peers. In: B. J. Ellis and D. F. Bjorklund (eds): *Origins of the Social Mind. Evolutionary Psychology and Child Development*. New York: Guilford Press, 245–270.
- Hoffman, L.W.; A. Thornton, J. D. Manis (1978). The Value of Children to Parents in the United States. *Journal of Population* 1, 2: 91–131.
- Hoier, S. (2003). Father absence and age at menarche: A test of four evolutionary models. *Human Nature*, 14: 209–233.
- Kapor–Stanulović, N. (1985). *Psihologija roditeljstva*, Beograd: Nolit.
- Lacković-Grgin, K.; A. Proroković, V. Čubela i Z. Penezić (2002). *Zbirka psihologijskih skala i upitnika – Svezak 1*. Zadar: Filozofski fakultet.

- Lawson, K. (2004). Development and Psychometric Properties of the Perceptions of Parenting Inventory. *The Journal of Psychology*, 138, 5: 433–455.
- Moyser, M. H. (2005). Why are Canadians Having Children? An Investigation of the Value Attributed to Children and its Impact on Demand for Children. Discussion Paper no. 05–16, September 2005. <<http://www.ssc.uwo.ca/sociology/popstudies/dp/dp05-16.pdf>>
- Rabin, A. I. (1965). Motivation for Parenthood, *Journal of Projective Techniques and Personality Assessment*, 29: 405–411.
- Sam, D. L. (2001). Value of children: effects of globalization on fertility behavior and child-rearing practices in Ghana. *Research Review*, 17, 2: 5–16.
- Storey, A. E.; C. J. Walsh, R. L. Quinton and K. E. Wynne-Edwards (2000). Hormonal correlates of paternal responsiveness in new and expectant fathers. *Evolution and Human Behavior*, 21: 79–95.
- Suckow, J.; D. Klaus (2002). Value of Children in Six Cultures. *Proceedings of Symposium organized by the Faculty of Social Studies*, Masaryk University, 19–21 September 2002.

ORIGINAL SCIENTIFIC PAPER

YOUNG FEMALE STUDENTS AND THE MOTIVATION DIMENSIONS FOR PARENTHOOD

by

ĐURĐA SOLEŠA GRIJAK

University of Novi Sad, Technical faculty "Mihajlo Pupin"
Đura Đaković Street, Zrenjanin, Serbia
gdjurdja@gmail.com

ANIDA FAZLAGIĆ

State university of Novi Pazar
Vuk Karadžić Street, Novi Pazar, Serbia
anvrcic@np.ac.rs

SUMMARY: The goal of this paper is establishing whether there is a difference in the motivation for parenthood of the female students, regarding the turn of birth. The research has been done on a convenient sample consisting of 106 female students at the State university of Novi Pazar. In the research, the parenthood Motivation scale has been used. The results have demonstrated that the motivation for parenthood is mostly instrumental and least narcistic with these students. The results of the testing, significance and difference in the motivation for parenthood regarding the turn of birth have demonstrated that, statistically speaking, there is a significant difference in general and instrumental motivation between the first born and the second born. Namely, this dimension is more expressed with the second born questionees [$t(82)=-2.446$; $p<.05$]. It has also been demonstrated that the second born questionees have a stronger desire for a child in order to prove oneself, which eventually ascertains the results of the descriptive analysis of instrumental motivation for parenthood. The research has shown that the female students mostly reduce the motivation for parenthood to its instrumentalization and their desire to have a child to a value of children as they themselves percieve it.

KEYWORDS: motivation, parenthood, instrumentalization, female students

РАЗВОЈНЕ МОГУЋНОСТИ РУРАЛНИХ ПОДРУЧЈА СРБИЈЕ

СТАНИСЛАВ ЗЕКИЋ
zekics@ef.uns.ac.rs

БОЈАН МАТКОВСКИ
bojan.matkovski@ef.uns.ac.rs

Универзитет у Новом Саду, Економски факултет у Суботици,
Департман за аграрну економију и агробизнис
Сегедински пут 9–11, Суботица, Србија

САЖЕТАК: Велика регионална разноликост, економско заостајање, неповољне демографске тенденције, као и везаност за пољопривредну производњу представљају главне карактеристике руралних подручја Србије. Заустављање даљег друштвено-економског пропадања села могуће је само обновом економских капацитета, што је у великој мери оствариво развојем непољопривредних активности. Диверзификација прихода и активности руралних домаћинстава омогућила би подизање квалитета живота руралног становништва, пре свега у погледу доходовне позиције, док би инфраструктурно унапређење и развој услужног сектора, у одређеној мери, био последица наведеног процеса, али и јасно формулисане националне руралне политике. Наведена политика у Србији требала би бити у линији с „европским” моделом где се нагласак пребацује са секторског на регионални приступ, а значајну подршку за остварење постављених циљева представљаће претприступни фондови ЕУ*.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: рурална подручја, рурални развој, Србија, Европска унија, ИПАРД фондови

Појам руралног развоја релативно је нов у економској теорији, а настао је услед постојања руралног сиромаштва, у релативном и у апсолутном

* Рад представља део истраживања на пројекту „Одржива пољопривреда и рурални развој у функцији остваривања стратешких циљева Република Србије у оквиру дунавског региона” (П 46006). Пројект је финансирало Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

смислу. Он је углавном усмерен на подизање квалитета живота руралног становништва, како с аспекта њихове доходовне позиције, тако и у правцу снабдевености инфраструктуром и услужним капацитетима. Политику руралног развоја води држава уз учешће локалних заједница и уважавање регионалних специфичности, тако да познавање локалних прилика представља полазну основу за формулисање свеобухватне развојне стратегије. У Србији рурално подручје обухвата значајан део територије на којем живи готово половина популације. Иако је по многим карактеристикама високо хетерогено подручје, заједничка му је особина економско заостајање за урбаним центрима, тако да се економска ревитализација руралних средина поставља као један од националних развојних приоритета. У овом контексту, диверзификација руралне економије у правцу развоја непољопривредних активности представља основни механизам остваривања социјалне сигурности, која више не може бити везана само за пољопривредну производњу. Поред сопствених капацитета, Србија ће моћи користити и финансијска средства Европске уније намењена руралном развоју.

ОСНОВНЕ КАРАКТЕРИСТИКЕ РУРАЛНИХ ПОДРУЧЈА СРБИЈЕ

Рурална подручја обухватају око 85% површине Републике Србије [Bogdanov 2007: 63], на којем живи нешто преко 40% укупне популације, што је нешто испод три милиона становника. С демографског аспекта, рурална подручја се уклапају у тренд присутан у укупном становништву Србије, тренд смањења броја становника. Ипак, важно је истаћи да је ова тенденција израженија у сеоским подручјима¹, где је пад броја становника између два пописа износио 10,9% или око 311.000 становника, док је пад укупне популације у истом периоду у Србији износио 4,15%. Најнегативније демографске тенденције јављају се у релативно сиромашнијим подручјима Јужне и Источне Србије [РЗС, Попис становништва у РС 2011]. Неповољне демографске тенденције у руралним подручјима Србије последица су ниског наталитета, али и миграција, тј. напуштања руралних средина и преласка у урбане центре или одласка у иностранство. Напуштање села настаје услед ограничених могућности за запослење, како у самој пољопривреди, тако и у непољопривредним делатностима. Ово је последица неатрактивности руралних региона за предузећа, услед ограничене инфраструктуре, релативно неквалификоване радне снаге, удаљености од тржишта и слично. То све утиче да предузећа у руралној средини, у погледу трошкова, буду у неповољнијем положају у односу на она у урбаним подручјима [Zekić *et al.*, 2006: 146].

Једна од главних карактеристика руралних подручја у Србији је њихова велика регионална разноликост, која проистиче из природно-ресурсних карактеристика, историјског и културног наслеђа, фактора економске

¹ Нажалост, у Србији не постоји званична статистичка дефиниција руралних подручја, те се према методологији пописа од 1981, 1991, 2002. и 2011. године становништво дели на градско и остало, које, наравно, подразумева рурално или сеоско становништво.

развијености, као и неких других чинилаца. Дефинисани статистички региони у Србији на нивоу НСТЈ 2², Војводина, Београдски регион, Шумадија и Западна Србија, и Јужна и Источна Србија³, релативно добро одсликавају наведену хетерогеност, тако да ће се и карактеристике руралних средина елаборирати за ове регионе⁴.

Према попису од 2011. године, у селима *Војводине* живи око 785.000 становника, чак 12% мање у односу на 2002. годину што чини око 40% од укупне популације Војводине [РЗС, Попис становништва у РС 2011]. Овај регион карактерише равничарски предео с веома квалитетним земљиштем, односно постоје веома повољни агро-еколошки услови за пољопривредну производњу. Наиме, учешће, како пољопривредног, тако и обрадивог земљишта је веома високо, а у структури, релативно интензивне, пољопривредне производње доминира ратарство и у нешто мањој мери сточарска производња. Тако да, у односу на друге регионе, у Војводини је убедљиво највећи удео газдинства која се баве ратарском производњом, али и гајењем непреживара, тј. свиња и живине [Џвијановић и др., 2014: 29] што не изненађује, с обзиром на ресурсно-еколошке услове и структуру пољопривредних газдинства. С изузетком Београдског региона, Војводина има најмањи број домаћинстава која поседују пољопривредно газдинство, што говори о већој поларизацији домаћинстава на пољопривредна и непољопривредна [Богданов и Бабовић 2014: 34–35]. Дуални карактер пољопривредне производње много је израженији у Војводини у односу на друге делове Србије, као и просечна величина поседа од готово 11 хектара. Велика газдинства су доминантна у коришћењу земљишта, па тако газдинства од преко 50 хектара користе преко половине од укупног пољопривредног земљишта, док је удео газдинства мањих од 2 хектара, иначе веома бројних, незнатан у овом смислу. Војводина има и највећи удео земљишта у власништву правних лица и предузетника [РЗС, Попис пољопривреде у РС 2012]. Разлог је висока заступљеност пољопривредних комбината, насталих у доба социјалистичке пољопривреде, али и великих пољопривредних предузећа насталих у новије време. С друге стране, постоји велики број малих пољопривредних домаћинстава, која земљиште дају у закуп, тако да се, у све већој мери, појављују и релативно већа, комерцијално усмерена, индивидуална газдинства. Услед наведене структуре пољопривредних газдинстава, Војводина је, с једне стране, регион с највећим уделом газдинстава која приход остварују само

² НСТЈ је *номенклајтура статистичких територијалних јединица* (или често коришћени акроним НУТС према француском изразу) Европске уније. НСТЈ 2 представља други ниво, који обухвата подручја с бројем становника од 800.000 до три милиона, у шта се уклапају сви наведени региони.

³ Ту је, наравно и Регион Косова и Метохије, за који, међутим, не постоје доступни подаци, тако да се неће узети у разматрање.

⁴ Овако дефинисани статистички региони усвојени су 2010. године, када је Скупштина Републике Србије изменила раније донети закон из 2009. године, који је предвиђао поделу Србије на седам статистичких региона. Овом изменом су Западни регион и Централни регион спојени у Регион Шумадија и Западна Србија, а Источни регион и Јужни регион у Регион Јужна и Источна Србија. Иначе, подела на статистичке регионе урађена је у циљу усаглашавања са земљама ЕУ, али и другим земљама које користе НСТЈ стандарде.

из пољопривреде, док, с друге стране, има најмање газдинстава с додатним извором прихода [Богданов и Бабовић 2014: 35]. Ово указује на израженију специјализацију пољопривредних газдинстава у смислу оријентације само на пољопривредну производњу. Инфраструктура, као и услужни сектори су у Војводини развијенији у односу на друга подручја Србије, што нарочито долази до изражаја у сеоским срединама. Ово је делимично последица историјског и културног наслеђа, али и природних, као и неких других фактора⁵.

За *Београдски регион*, који обухвата град Београд са широм околином, могло би се рећи да је урбани регион с руралном периферијом, тј. број домаћинства која поседују пољопривредно газдинство је маргиналан. Руралног становништва има нешто преко 314.000 и чини само 19% од укупног становништва. Интересантно је да је овај регион једини у којем је дошло до раста руралне популације од готово 7%⁶ између два последња пописа становништва [РЗС, Попис становништва у РС 2011]. Такође, од свих региона у овом је највећа заступљеност пољопривредних газдинстава с вишегодишњим културама и повртарским усевима [Џвијановић и др., 2014: 29], што имплицира да је рурална пољопривредна економија у великој мери подређена потребама тржишта градске агломерације. Овај регион има највећи удео газдинстава за додатним извором прихода ван пољопривреде – готово половина газдинстава [Богданов и Бабовић 2014: 35], што говори о утицају урбане средине на могућности диверзификације руралних прихода и стварање могућности запослења у непољопривредном сектору. Инфраструктура је на задовољавајућем нивоу, а сервиси су доступни и у урбаном центру, што је још једна специфичног овог региона. Економска снага Београда свакако се прелива и на околна подручја, што их чини интегрисаним руралним срединама с растом популације, као и запослености у непољопривредном сектору. Могло би се рећи да су рурална подручја Београдског региона нетипична и да се у многим аспектима разликују од руралних области других региона Србије.

Регион Шумадије и Западне Србије представља једини регион где је број руралног становништва већи од урбаног⁷. Наиме, удео сеоског становништва у 2011. години био је око 52% од укупног становништва, што представља пад у односу на претходи попис, где је овај проценат износио 55%, а смањење руралног становништва јавља се и у апсолутном износу [РЗС, Попис становништва у РС 2011]. После Београдског, у овом региону има највише газдинстава која остварују додатне приходе изван пољопривреде. Ово не чуди пошто је ово регион с великим бројем лица која живе на пољопривредном газдинству, које је иначе мале просечне величине, тако да је изражен тзв. аграрни притисак, што условљава постојање

⁵ Рурална насеља, тј. села у Војводини су збијеног типа с релативно већим бројем становника, што им, поред већег општег нивоа економског развоја, даје могућност за бољу снабдевеност инфраструктурним објектима (путеви, железница, телекомуникације, гасоводи и слично), као и сервисима (образовне, здравствене и друге услуге).

⁶ Рурална популација у овај регион привучена је првенствено „гравитационом” снагом Београда, тј. могућношћу запослења у непољопривредним делатностима главног града.

⁷ Интересантно је да овај регион, поред Београдског, једини бележи раст урбане популације.

мешовитих типова газдинства као услова њиховог економског опстанка [Богдановић и Бабовић 2014]. У односу на друге, у овом региону су у већој мери заступљена газдинства са сточарском производњом, а посебно она која гаје стоку на испаша, тј. говеда, овце и козе. С друге стране, удео газдинства која се баве ратарством, као и узгојем поврћа, мањи је од свих других региона [Цвијановић *и др.*, 2014: 29]. Оваква усмереност пољопривредних газдинстава једним делом је детерминисана агро-еколошким условима, али и потребом пољопривредника да, на релативно ограниченим површинама, интензивирају производњу како би осигурали адекватан доходак за своје домаћинство. С аспекта туристичких потенцијала, овај регион се идентификује као најперспективнији. Томе доприносе природни услови, близина великих урбаних центара, као и релативно добра инфраструктурна повезаност, тако да је рурални туризам боље развијен у односу на друге руралне области.

Подручје у којем се налази *Регион Источног и Јужног Србије* је привредно најнеразвијенији део Србије, с неповољном старосном и образовном структуром, а ту судбину свакако деле и рурална подручја у овој области. Стога и не чуде негативне демографске тенденције, присутне и код урбаног, а посебно изражене код руралног становништва. Наиме, између два последња пописа из 2002. и 2011. године, смањење руралне популације од готово 19%, било је знатно израженије у односу на друге руралне регионе, тако да је удео сеоског становништва опао испод половине и сада износи око 48%. После Војводине, овај региона има и највећи удео газдинстава с приходом само из пољопривреде и најмањи удео газдинстава с додатним извором прихода [Богданов и Бабовић 2014: 25, 35]. Регион има најмању просечну економску величину пољопривредних газдинстава, која је 42% испод просека за Републику Србију. Приметна је доминација мешовитих газдинстава, од којих је највећи удео комбинованих – с биљном и сточарском производњом, као и газдинстава са само биљном производњом [Цвијановић *и др.*, 2014: 23, 29]. Инфраструктурна опремљеност и услужни сектори су скромније развијени у односу на друге руралне средине. Туристички потенцијали су присутни у смислу очуваног етноамбијента и животне средине, као и присуства важних саобраћајница, али је низак ниво њихове искоришћености.

ДИВЕРЗИФИКАЦИЈА АКТИВНОСТИ И ОБРАЗОВНА СТРУКТУРА У РУРАЛНИМ ПОДРУЧЈИМА СРБИЈЕ

Диверзификацијом активности и прихода у руралним подручјима Србије може се дати значајан допринос руралној економији. Наиме, удаљавањем од пољопривреде ка секундарним и терцијарним делатностима, отварају се могућности запошљавања у секторима ван пољопривреде што доприноси и расту продуктивности саме пољопривреде. На овај начин руралне средине постају економски самосталније јер се обезбеђују услови за стабилнији доходак и оних газдинстава која су на ивици егзистенције бавећи се само пољопривредном производњом, а истовремено

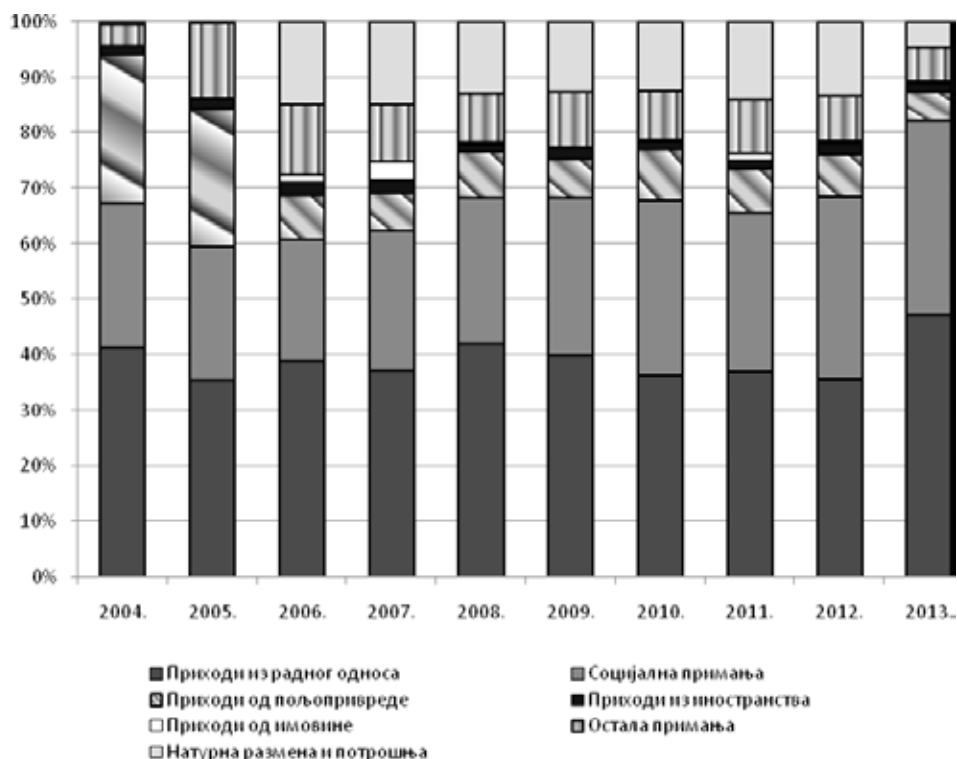
се проширује и дијапазон услуга које су доступне руралном становништву. Када је реч о економској активности газдинства, диверзификација се најчешће дешава у оквиру саме пољопривреде, у производњи неконвенционалних пољопривредних производа, али и додавањем вредности пољопривредним производима путем прераде, а последњих година, све више на значају добија и развој руралног туризма⁸.

Оно што се уочава као законитост како у развијеним земљама Европе, тако и у Србији, јесте да пољопривредна газдинства чешће диверзификују свој доходак кроз активности њихових чланова на пословима ван газдинства, него диверзификацијом по основу других профитабилних активности на газдинству (269.560 према 78.301). Газдинства с другим профитабилним активностима невезаним за газдинство чине око 43% укупног броја породичних пољопривредних газдинстава у Србији, имају мању ангажованост у пољопривреди у односу на просек, као и значајно нижу просечну величину коришћеног пољопривредног земљишта [Богданов и Бабовић 2014: 70].

У структури прихода руралних домаћинстава у Србији доминирају приходи из радног односа и социјална примања, тј. пензије. Ове две категорије обухватају преко 2/3 од укупних прихода, с тенденцијом раста, нарочито код пензија (слика 1). Приходи из пољопривреде варирају заједно с приносима, док је натурална потрошња, која представља потрошњу сопствених пољопривредних производа на самом газдинству, релативно стабилна. Нижи удео прихода од стране пољопривреде показатељ је релативно ниже продуктивности овог сектора. Посматрано по регионима, газдинства у Војводини имају релативно већи удео прихода од пољопривреде, а нижи удео натуралне потрошње.

Ово говори о комерцијалној оријентацији пољопривредних газдинстава, тј. њиховој усмерености ка пољопривреди, тако да је и удео газдинстава с другим изворима прихода у овом региону најмањи. У Београдском региону релативно је већи удео прихода из радног односа, услед веће могућности запослења, тј. доступности радних места које обезбеђује велики урбани центар. Регион Шумадије и Западне Србије има висок ниво натуралне потрошње, што је последица уситњене аграрне структуре. Овај регион има и највећи удео газдинстава с другим профитабилним активностима и то као одговор на високу аграрну насељеност, односно прикривену незапосленост. Низак ниво прихода од пољопривреде у Јужној и Источној Србији детерминисан је натуралним карактером пољопривредне производње у овом подручју, тј. ниским нивоом комерцијализације пољопривреде [Богданов и Бабовић 2014: 59–61].

⁸ Рурални туризам је значајна компонента интегралног и одрживог руралног развоја, као важан фактор у подстицању развоја локалне пољопривредне и непољопривредне делатности руралног подручја. Такође, рурални туризам представља и посебан подстицај запошљавању. У великом броју земаља ЕУ у стратегије развоја региона и руралних подручја уврштен је и рурални туризам, који помаже задржавању становништва у месту, стварајући нова радна места и доприносећи друштвено-економском напретку (заосталих) подручја [Муки 2013: 129].

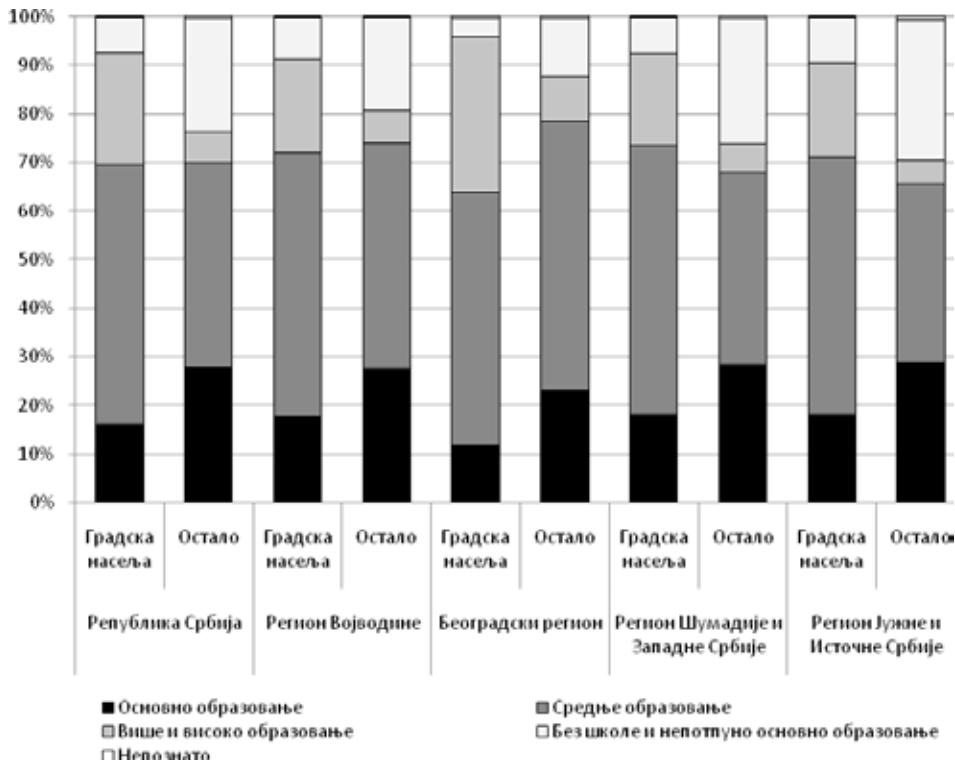

Слика 1. Структура прихода руралних домаћинстава у Србији
[Богданов и Бабовић 2014: 59]

Подаци о образовању говоре да рурална подручја значајно заостају за урбаним срединама, поготово с аспекта виших нивоа образовања, тако да у просеку за Србију, лица с вишим и високим образовањем има чак 5,5 пута више у градовима у односу на села. Међутим, посебан проблем руралних средина је релативно високо учешће лица без школе и с непотпуним основним образовањем, као и лица са завршеном само основном школом, којих у селима Србије има око 50%. У урбаним срединама овај процент је знатно нижи: 23%, с тим, да је само 7% лица без завршене основне школе. Очекивано, Београдски регион има најповољнију образовну структуру, следи Војводина, док је најнеповољнија ситуација у руралним подручјима Јужне и Источне Србије, где чак 58% становништва спада у ове две категорије, с тим, да половина од њих нема завршено основно образовање (слика 2).

Неповољна образовна структура свакако представља једну од највећих развојних ограничења. Другим речима, низак ниво образовања ограничава могућност диверзификације економских активности, што представља основни предуслов побољшања доходне позиције сеоског становништва, односно пропульзивнијег економског развоја руралних подручја. Поред

тога, оваква образовна структура негативно утиче и на модернизацију доминантне делатности руралних средина – пољопривреде, у чијем развоју је знање, у најширем смислу речи, најважнији чинилац.

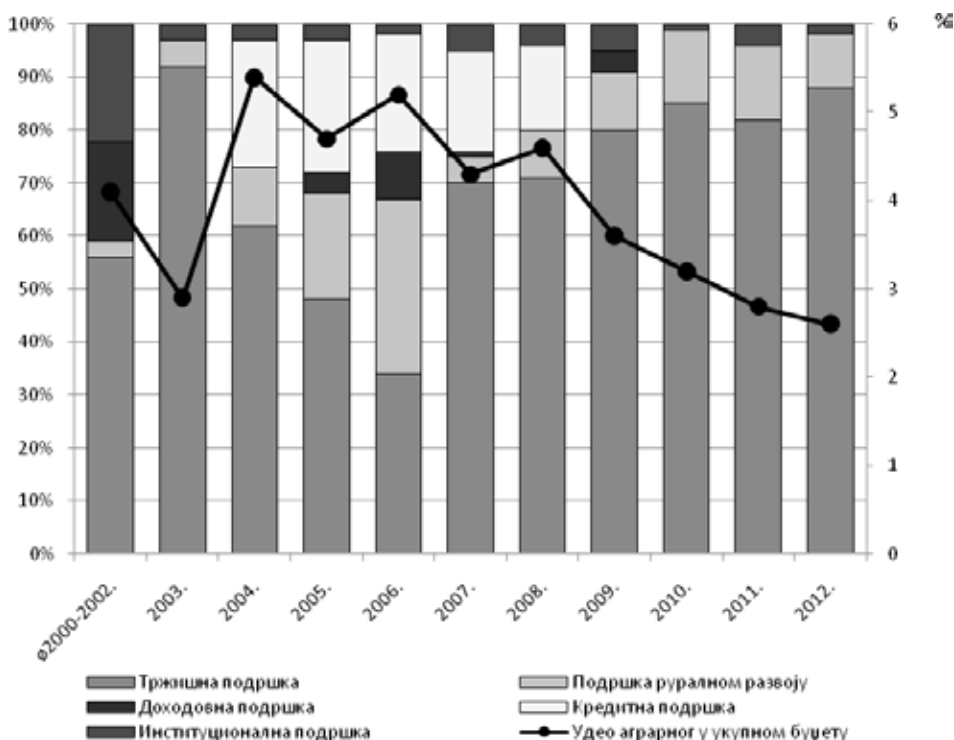

Слика 2. Структура становништва према образовној сфери у 2011. години [РЗС, Попис становништва у РС у 2011. години]

ПОЛИТИКА ПОДРШКЕ РУРАЛНОМ РАЗВОЈУ У СРБИЈИ

Теоријски посматрано, политика руралног развоја усмерена је на превазилажење доходних разлика у односу на урбане средине, смањење незапослености и сиромаштва у селима, унапређење квалитета живота руралне популације, као и еколошку и културну ревитализацију села. Покушаји да се оствари бољитак у области руралне економије били су евидентни и у периоду СФРЈ. Међутим, тада је политика развоја сеоских средина била усмерена готово искључиво на сектор пољопривреде, не узимајући у обзир специфичности руралних области, док су скромна финансијска средства најчешће била усмеравана ка државним/друштве-

ним пољопривредним произвођачима⁹. Да би се обезбедили стабилни финансијски извори за подстицање развоја пољопривреде и руралних подручја, 1994. године формиран је аграрни буџет, као део укупног буџета Републике Србије. У структури аграрног буџета од његовог оснивања предвиђена је посебна буџетска линија за подстицајне мере намењене ревитализацији села. Средства ове намене су у првим годинама чинила чак 10% укупних буџетских средстава. Током наредних година износ ових средстава се смањивао, док су у 2000. години била укинута [Bogdanov 2007: 71].

Слика 3. Структура буџетске подршке пољопривреди Србије по годинама [Ловре 2013: 251]

Раздобље након 2000. године карактеришу честе промене у алокацији буџетских средстава, као и непостојање дугорочног плана мера аграрне и руралне политике, што је креирало нестабилност за примаоце средстава аграрног буџета. Доминантан удео у буџетској структури имају

⁹ Оснивање Фонда за развој неразвијених региона СФРЈ 1965. године представљао је први корак у успостављању политике подршке регионалном, па самим тим и руралном развоју. Међутим, неадекватан третман села и сеоског становништва није довео до очекиваних резултата развоја неразвијених области СФРЈ.

директна плаћања и тржишна подршка (слика 3). Од 2006. године постепено опада број мера којима је операционализована политика руралног развоја. Мере намењене руралном развоју операционализовале су се кроз различите програме других организационих делова Министарства пољопривреде и заштите животне средине [Matkovski i Kleut 2014: 8].

Крупне промене у политици подршке пољопривреди и руралном развоју подстакнуте су стицањем кандидатуре за чланство у ЕУ. Закон о подстицајима у пољопривреди и руралном развоју (2013), који придаје већи значај мерама руралног развоја, представља важан корак у хармонизацији аграрне и руралне политике Србије са Заједничком аграрном политиком ЕУ (ЗАП). Према овом закону, мере руралног развоја обухватају: инвестиције у пољопривреди за унапређење конкурентности и достизање квалитета; одржив рурални развој; унапређење руралне економије; припрема спровођења локалних стратегија руралног развоја [МПШВ РС 2013]. У циљу повећања конкурентности пољопривредних газдинстава и предузећа за прераду пољопривредних производа издвајају се средства која омогућавају инвестициону подршку пољопривредној и прехрамбеној производњи, ради достизања виших нивоа квалитета производа. Удео ових мера у укупним средствима за рурални развој је доминантан, при чему је у 2014. години био преко 80% од укупних средстава усмерених на рурални развој, док њихов удео у укупном аграрном буџету не прелази 3% [МПЗЖС РС 2014]. Трећа група мера руралног развоја представљају мере за јачање економије пољопривредних газдинстава, кроз диверзификацију активности и развој руралних непољопривредних активности као што су сеоски туризам, стари и традиционални занати, домаћа радиност и сл. Развој ових активности значајно утиче на развој руралних подручја кроз мултифункционални развој пољопривреде, с обзиром на то да и даље постоји велика зависност руралних области од пољопривреде, пошто друге индустријске гране и терцијарни сектор нису у довољној мери заступљени на селима Србије. У условима незапослености, ниских и нередовних примања, отежане продаје и/или наплате и слично, очекује се да ће сеоска домаћинства с мешовитим изворима прихода бити у предности у односу на тзв. чисто пољопривредна домаћинства [Бокић и Чикић 2014: 245].

Адекватно решење проблема руралних подручја претпоставља промену приступа, односно премештање нагласка од секторског ка регионалном, односно усвајање интегралног приступа. Овакав приступ значи уважавање специфичности руралних области формулисањем флексибилне политике која може да се прилагођава проблемима особеним за поједине руралне области. То подразумева укључивање органа локалне заједнице у процес доношења одлука, уз развој инфраструктурне подршке у смислу изградње капацитета у локалној заједници, подстицање удруживања пољопривредника, јачање саветодавне функције, обезбеђење боље информисаности јавности, као и подршке развоју информационих система [Ђекић *i dr.*, 2011: 55]. Спровођење локалних стратегија развоја омогућиће искоришћавање компаративних предности руралних подручја, где би се на дужи рок побољшали потенцијали локалних средина. У

складу с тим, реализован је пројект Мрежа за подршку руралном развоју под окриљем Министарства пољопривреде и заштите животне средине, ради изградње система подршке руралном развоју у циљу побољшања могућности локалних заједница, малих домаћинстава, занатлија и прерађивача у руралним подручјима.

Процес прикључивања ЕУ за Србију представља изазов креирања инструмената којима ће се, с једне стране, заштитити домаћа производња, а с друге стране утицати на конкурентност на међународном тржишту пољопривредно-прехрамбених производа. Када је у питању политика руралног развоја неопходно је и усагласити велики број институција на регионалном и локалном нивоу како би деловале као јединствен вертикални систем. Генерално, програми руралног развоја су добро конципирани и ослањају се на развојне фондове, који подстичу инвестиције у рурална и неразвијена подручја. Нема спора да улагања ових фондова доприноси креирању и развоју руралног финансијског тржишта преко којег се активирају пољопривредни и рурални потенцијали [Ловре 2013: 260].

IPARD ФОНДОВИ КАО ЕЛЕМЕНТ РАЗВОЈА РУРАЛНИХ ПОДРУЧЈА СРБИЈЕ

Како приступање Србије Европској унији представља стратешки циљ, изградња комплементарне руралне политике с европском представља основни императив националне политике. Концепт руралног развоја Европске уније, односно „други стуб“ Заједничке аграрне политике (ЗАП), представља парадигму модернизације која је у неколико последњих деценија 20. века доминирала развојем пољопривреде [Zekić *i dr.*, 2006: 141]. Политика руралног развоја Европске уније настала је из аграрне политике и политике интегралног регионалног развоја, а значајни кораци ка успостављању ове политике начињени су тзв. Мекшерјејевом реформом и Агендом 2000, као и новим реформама ЗАП-а из прве деценије 21. века. Увођење новог стуба у ЗАП подразумева и већи акценат на овој политици, а самим тим и трансфер средстава директног субвенционисања пољопривредних произвођача на секторе у функцији руралног развоја и заштите животне средине. Новим буџетским оквиром ЕУ за период 2014–2020. године дата је додатна слобода државама чланицама и/или регионима да израде вишегодишње планове руралног развоја којима дефинишу сопствене приоритете, а проценат укупних средстава намењен руралном развоју није фиксиран, већ се средства могу трансферисати између појединих сегмената подршке у износу до 15%. Ова могућност ће свакој земљи чланици Европске уније дати слободу да дефинише мере којима ће остварити сопствене циљеве [Zekić *i Matkovski* 2014: 1105].

Како је ЗАП изузетно комплексна политика, ЕУ земљама кандидатима и потенцијалним кандидатима пружа подршку у процесу хармонизације аграрне и руралне политике, као и у имплементацији легислативе уније у оквиру ЗАП-а, кроз инструмент претприступне помоћи IPA (Instrument for Pre-Accession Assistance). Пета компонента претприступне

помоћи IPARD (Instrument for Pre-Accession Assistance in Rural Development) односи се на рурални развој и намењена је земљама кандидатима, у циљу финансирања пројеката који доприносе развоју руралних средина. Србија је статус земље кандидата за чланство у ЕУ добила 2012. година, чиме су отворене могућности коришћења претприступне помоћи коју финансира ЕУ за развој руралних подручја, чим се испуне основни предуслови за коришћење средстава из IPARD фонда.

Основни проблем у развоју руралних подручја везани су за миграцију сеоског становништва у урбана подручја, неповољну старосну структуру, недовољне инвестиције у развој села и побољшање квалитета живота на селу, као и поистовећивање пољопривреде с руралним развојем, занемарујући остале делатности. Из тог разлога, значај адекватног коришћења IPARD фонда постаје већи, јер средства овог фонда омогућавају интензивније улагање у рурални развој кроз инвестиције, унапређење институција, као и изградњу инфраструктуре [Matkovski i Kleut 2014: 8].

У процесу испуњавања свих предуслова за акредитацију IPARD -а у Србији успостављен је управљачки и контролни систем у оквиру Министарства финансија: национални службеник за одобравање и национални фонд. Такође, успостављене су и оперативне структуре, Управа за аграрна плаћања која ће обављати послове IPARD агенције, као и Сектор за рурални развој у оквиру Министарства пољопривреде и заштите животне средине, који ће обављати послове Управљачког тела. Ипак, извештајем Европске комисије о прогресу Србије из октобра 2014. године није повољно оцењено успостављање неопходних оперативних структура за IPARD. Као мере које се морају предузети у циљу добијања акредитације, истичу се пресељење Управе за аграрна плаћања из Шапца у Београд, именовање националног службеника за одобравање и националног IPA координатора, као и успостављање одговарајуће сарадње између свих IPARD структура. Такође је негативно оцењено и то што још није почела с радом Национална референтна лабораторија [European Commission 2014a: 29]. Почетком 2015. године у плану је промена седишта Управе за аграрна плаћања у Београд, као и испуњавање свих услова за почетак рада Националне референтне лабораторије.

У протеклом буџетском периоду ЕУ од 2007–2013. године, Србија је из IPA фондова добила око 60 милиона евра индиректно усмерених на развој пољопривреде и руралних подручја. Ова средства била су усмерена у широк спектар активности, укључујући одржавање прехранбене сигурности, добробити животиња, успостављање система рачуноводствених података на пољопривредним газдинствима – FADN (Farm Accountancy Date Network), као и формирање националне референтне лабораторије. Део подршке био је усмерен и у припрему акредитације за IPARD [European Commission 2014b: 37].

Актуелни буџетски период у ЕУ (2014–2020) доноси Србији могућност апликације за средства из IPARD II фонда, уколико се испуне услови за акредитацију. Крајем 2014. године IPA Комитет је усвојио предлог IPARD програма за Србију, што је битан корак ка акредитацији, чиме ће Србија

имати на располагању око 175 милиона евра до 2020. године из IPARD фонда. Овим програмом средства за рурални развој биће усмерена ка успостављању произвођачких удружења, унапређењу руралне инфраструктуре, развоју руралног туризма, побољшању рада саветодавне службе и едукацији, као и према агро-еколошким мерама.

Сагледавајући искуства других земаља које су у периоду 2007–2012. године имале приступ IPARD фонду (Хрватска, Македонија и Турска)¹⁰, уочава се да је највећи део средстава био усмерен ка инвестицијама у пољопривредна газдинства (33% средстава), инвестицијама у прераду и маркетинг (26% средстава), као и развој и диверзификацију руралних активности. Знатно мање средстава било је усмерено ка другој и трећој оси, па је на тај начин припреми локалних руралних стратегија и припреми имплементације мера заштите животне средине усмерено 3% и 2% укупних средстава, респективно [European Commission 2013: 315].

Услед економског заостајања руралних подручја, формулисање и спровођење свеобухватне политике руралног развоја представља изазов за креаторе економске политике Србије. У том процесу неопходно је уважити регионалне и локалне специфичности, које ће одлучујуће одредити физиономију циљева, мера и механизма наведене политике. Ослањање искључиво на пољопривреду, која је и сама екстензивног карактера, уз присутну аграрну пренасељеност, више не може бити пут економског оживљавања села. Из искуства развијенијих земаља постаје јасно да је развојни процес могућ само уз стварање руралне непољопривредне економије, мада и даље великим делом везане за пољопривредну производњу. Као лимитирајући фактори у овом процесу јавиће се неадекватна образовна структура руралне популације, недостатак инфраструктуре, као и неразвијен терцијарни сектор. Све наведено значајно смањује ниво локалних развојних потенцијала, па је за остварења наведених циљева неопходна додатна финансијска подршка. У том контексту, коришћење IPARD средстава може бити веома значајно јер ће се средства намењена руралном развоју повећати и до неколико пута у односу на национале могућности. У тренутку када се испуне услови за коришћење ових средстава у Србији, неопходно је све капацитете усмерити ка повлачењу максималног износа IPARD средстава, како би се Србија квалификовала за већа средства из фондова ЗАП-а после ступања у пуноправно чланство Уније.

¹⁰ Хрватска, Македонија и Турска су у периоду од 2007–2012. године из IPARD фонда повукле средства у износу од 130, 65 и 650 милиона евра, респективно. Тај износ треба поредити с горе поменутих износом од око 175 милиона евра из овог фонда који ће Србија у периоду до 2020. године, уколико добије акредитацију, моћи да повуче.

ЦИТИРАНИ ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

- Богданов, Наталија и Марија Бабовић (2014). *Пољопривреда у Републици Србији: попис пољопривреде 2012. Радна снага и активности пољопривредних газдинстава*, Београд: Републички завод за статистику.
- Бокић, Јелена и Јована Чикић (2014). Квалитет живота у сеоским насељима, *Зборник Мајнице српске за друштвене науке*, 147: 235–249.
- Министарство пољопривреде, шумарства и водопривреде Републике Србије (2013). *Закон о подстицајима у пољопривреди и руралном развоју*, Београд.
- Министарство пољопривреде и заштите животне средине Републике Србије (2014). *Уредба о расподели подстицаја у пољопривреди и руралном развоју*, Београд.
- Муки, Бела (2013). Рурални туризам као компонента интегралног и одрживог развоја села у Војводини, *Зборник Мајнице српске за друштвене науке*, 142: 129–137.
- РЗС, *Попис становништва у Републици Србији*, 2011.
- РЗС, *Попис пољопривреде у Републици Србији*, 2012.
- Цвијановић, Драго; Јонел Субић и Весна Параушић (2014). *Попис пољопривреде 2012. Пољопривредна газдинства према економској величини и типу производње у Републици Србији*, Републички завод за статистику, Београд.
- Bogdanov, Natalija (2007). *Mala ruralna domaćinstva u Srbiji i ruralna nepoljoprivredna ekonomija*, Beograd: UNDP.
- Dekić, Snežana; Sanja Jovanović i Bojan Krstić (2011). Neke determinante kreiranja politike i strategije održivog ruralnog razvoja, u: ed. M. Ševarlić, D. Tomić, S. Zekić: *Agrarna i ruralna politika u Srbiji – nužnost ubrzanja reformi* (tematski zbornik), Društvo agrarnih ekonomista Srbije, Beograd, 49–64.
- Lovre, Koviljko (2013). *Policy of Support to Agriculture and Rural Development*, in: ed. D. Škorić, D. Tomić, V. Popović: *Agri-food Sector in Serbia – state and Challenges: monography*; Serbian Association of Agricultural Economists, and Serbian Academy of Science and Art – Board for Village, Belgrade, 233–258.
- Matkovski, Bojan i Žana Kleut (2014). Integracioni procesi i politika ruralnog razvoja u funkciji konkurentnosti i ekonomske efikasnosti agroprivrede Srbije, u: *Strategijski menadžment i sistemi podrške odlučivanju u strategijskom menadžmentu*, Ekonomski fakultet u Subotici, Subotica, 1–10.
- Zekić, Stanislav i Bojan Matkovski (2014). *New CAP reform and Serbian agriculture*, in: ed. D. Cvijanović, J. Subić, A. J. Vasile: *Sustainable agriculture and rural development in terms of the Republic of Serbia strategic goals realization within the Danube region – rural development and (un)limited resources*, Proceeding Institute for Agricultural Economics, Belgrade, 1095–1110.
- Zekić, Stanislav, Milivoj Gajić i Đuro Trkulja (2006). Politika ruralnog razvoja Srbije u procesu pristupa Evropskoj uniji, *Ekonomika poljoprivrede* (Bg) 53, 2: 141–152.

ИНТЕРНЕТ ИЗВОРИ

- European Commission (2014a). *Instrument for Pre-accession Assistance (IPA II)*, Indicative strategy paper for Serbia 2014–2020. [http://ec.europa.eu/enlargement/pdf/key_documents/2014/20140919-csp-serbia.pdf]
- European Commission (2014b). *Serbia 2014 progress report*. [http://ec.europa.eu/enlargement/pdf/key_documents/2014/20140108-serbia-progress-report_en.pdf]
- European Commission (2013). *Rural Development in the EU*, Report 2013. [http://ec.europa.eu/agriculture/statistics/rural-development/2013/full-text_en.pdf]

DEVELOPMENT OPPORTUNITIES FOR RURAL AREAS OF SERBIA

by

STANISLAV ZEKIĆ
zekics@ef.uns.ac.rs

BOJAN MATKOVSKI
bojan.matkovski@ef.uns.ac.rs

University of Novi Sad, Faculty of Economics Subotica,
Department of Agricultural Economic and Agribusiness
9–11 Szeged Road, Subotica, Republic of Serbia

SUMMARY: The large regional diversity, economic backwardness, unfavourable demographic trends as well as the dependence of agricultural production, represent the main characteristics of rural areas in Serbia. Halting further socio-economic decline of the village is possible only through the restoration of economic capacity, which is to a greater extent achievable through the development of non-agricultural activities. Diversification of income and activities of rural households would raise the quality of life for the rural population, especially in terms of income positions, while infrastructural improvement and development of the service sector, to some extent, would be a consequence of this process and a clearly formulated national rural policy. That policy in Serbia should be in line with the “European” model, where the focus is shifting from sectoral to regional approach and significant support for the achievement of the set goals represent the pre-accession EU funds.

KEYWORDS: rural area, rural development, Serbia, the European Union, the IPARD funds

АРХИТЕКТУРА ВОДЕНИЦА ПОТОЧАРА У ЦЕНТРАЛНОМ ДЕЛУ ЗАПАДНЕ СРБИЈЕ И ИСТОЧНЕ БОСНЕ

ДУШКО КУЗОВИЋ

Амерички универзитет
Факултету за архитектуру, дизајн и уметност, Гирне (Керинеја), Кипар
dkuzovic@gmail.com

НЕДЕЉКО Б. СТОЈНИЋ

Институт за водопривреду „Јарослав Черни”
Јарослава Черног 80, Пиносава, Београд, Србија
stojnic.nedeljko@gmail.com

САЖЕТАК: Воденица је важан привредни објект сеоског домаћинства. Грађен је на граници парцеле према водотоку како би се сачувало обрадиво земљиште. Сличне је организације као и привредни и стамбени објекти на сеоској окућници. Унутрашња организација објекта може се састојати од једне, две или више просторија. Централна просторија садржи воденички механизам и простор за складиштење жита и брашна. Веће воденице имају засебну просторију за боравак воденичара. Поједине воденице имају и трем. Корпус објекта је грађен у дрвеном скелету са испуном од хоризонталних талпи. Објект се ослања на тло на два начина: а) на каменни постамент и облице од дрвета, и б) на камени зид. Кров је на четири воде. Кровни покривач је дрвена шиндра, камене плоче или керамички цреп. Велики број објеката је ван функције и изложен убрзаном пропадању.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: вернакуларна архитектура Србије, архитектура на планини Повлен, воденице поточаре, архитектура воденица, народно грађитељство

Воденице поточаре специфичан су вид привредног објекта за потребе млевења жита (кукуруз, пшеница, јечам и др.). Грађени су као инвестиција једне или више породица (редовника). На појединим воденицама, као што су у селу Гостиљу на Златибору или Таорским врелима у селу Таору код Ваљева, број редовника, током времена повећао се на преко

стотину. У простору централног дела западне Србије грађене су дуж водо-токова планинских потока и река. Како су у другој половини 20. века, с појавом електричних и парних млинова, изгубиле своју функцију и поред државне помоћи због њиховог значаја у случају ратних сукоба, воденице поточаре масовно нестају. Последњи ретки примери су сачувани у ширем простору јужних и западних падина планине Повлен а посебно на реци Полошници која је притока Сече реке а ова Скрапежа. Терен кроз који река Полошница протиче карактерише стрме падине брда и уске речне долине. Дуж тока три наведене реке налазе се села Маковиште, Полошница, Сеча Река, Годљево и село Косјерић, која су подигнута крајем 19. и почетком 20. века.

ДОКУМЕНТАЦИЈА

Простор с којег су воденице обрађене налази се у централном делу Западне Србије, на јужним и западним падинама планине Повлен а у сливовима Костојевићке реке, Мионичке реке, Полошнице, Кладоробе, Сече реке и Скрапежа. Документација презентована у овом раду прикупљена је радом на терену у периоду од 1994. до 2014. године. Простор који се анализира у овом раду чине села Бачевци, Оклетач, Костојевићи, Рогачица, Дуб, Љештанско, Мионица, Маковиште, Руда Буква, Варда, Радановци, Полошница, Сеча Река, Брајковићи, Годљево, Скакаквци, Мионица, Стојићи и Таор. Објекти се налазе на приватним парцелама појединаца.

Писани извори који се односе на тему воденица на простору који обрађује овај рад су првенствено радови Љубе Павловића [Павловић 1925 и 1930]. За потребе упоредне анализе коришћена је писана документација која третира простор источне и централне Босне [Erzherzog 1901].

Анализа карактеристичних примера

Анализа воденица поточара, имајући у виду сличност конструктивног решења с већ познатим облицима грађења као што су вајати, магазе, стамбени објекти на сеоском домаћинству, највећи ефект има уколико се анализира на основу унутрашње организације објекта, односно броја просторија, имајући у виду да се по правилу пословни део с воденичким механизмом одвајао од просторије за боравак воденичара или лица којима је вршена услуга млевења жита.

Стога су објекти класификовани, на основу унутрашње организације односно броја просторија, на једнопросторне, двопросторне и вишепросторне (три и више просторија).

Једнопросторни објекти

Таорска врела су снажан извор у селу Таор, у Ваљевској општини. Овај водени ток веома је кратак и убрзо се улива у реку Скрапеж, који је

лева притока Западне Мораве. На овом кратком току, крајем 19. и почетком 20. века, саграђен је низ од преко седам воденица. Корпус свих воденица саграђен је у скелету од масивног дрвета који се састоји од горњег и доњег појаса повезаних вертикалним ступцима. Испуна су хоризонтално постављена брвна. Кров је на четири воде а покривач дрвена шиндра. Воденице су организоване у једној просторији. Габарит воденица је мало већи него што је уобичајено у селима у непосредној околини. Корпус воденица у Таорским врелима има три поља у дужину и два поља у ширину. Разлог за то је највероватније већи број редовника на свакој од воденица, односно већа потреба за простором услед удаљености објекта од домаћинства редовника (слика 27).

Воденице у долини реке Полошнице. На дужини од два километра тока реке Полошнице саграђено је преко 12 воденица поточара. Сви објекти су једнопросторни, саграђени на високом постаменту, с корпусом од дрвеног скелета и испуном од хоризонталних талпи. Кров је на четири воде а покривач је дрвена шиндра (слике 2–13).

Двопросторни објекти

Воденице у селу Годљево. Двопросторни објекти саграђени су по систему полубрвнара-получатмара који деле објекат приближно на једнаке делове. У делу саграђеном од брвана налази се воденички механизам док је у делу саграђеном од чатме просторија за боравак воденичара. Део објекта од чатме саграђен је у скелету од масивног дрвета с испуном од непечене опеке. Део од брвана је саграђен од талпи с везом „на ћерт”. Кров је на четири воде, а првобитни кровни покривач је бибер цреп (слика 25–26).

Воденице у селу Оклеџац. Двопросторни објект је саграђен као полубрвнара-получатмара с незнатно наглашенијом ширином дела с брвнарком. У делу саграђеним као брвнара налази се воденички механизам док се у делу као чатмара налази просторија за воденичара. Кров је на четири воде а кровни покривач је бибер цреп (слика 20).

Воденица брвнара у селу Оклеџац. Корпус је саграђен као брвнара начињена од скелета од масивног дрвета с испуном од хоризонталних талпи. Део саграђен од брвана је посебно и значајно наглашен. Саграђена на постаменту од притесаног камена. Кров је првобитно био на четири воде, тренутно је након реконструкције на две воде. Кровни покривач је цреп (слика 21).

Воденица у селу Бачевци. Двопросторни објект начињен од брвана и у дрвеном скелету с испуном од печене опеке. Део с брвнарком је начињен од дрвеног скелета с испуном од хоризонталних талпи. У оквиру сваке стране налазе се 2–3 поља. По средини висине стубаца се налази хоризонтални појас за укрућење. Испуна скелетног дела је с печеном опеком дебљине 12,5 cm зиданом од глине. Кров је на четири воде а кровни покривач је бибер цреп (слика 22).

Воденица у селу Сеча Река. Двопросторни објекат начињен је као полубрвнара-получатмара. Део саграђен као брвнара заузима скоро 2/3

дужине објекта. Начињен је изнад воденичког јаза и у њему се налази воденички механизам. Услед веће дужине постављен је већи број поља (шест) од којих је један за врата а пет је с испуном од хоризонталних талпи. Део од чатме је у дрвеном скелету с испуном од непечене опеке. Кров је на четири воде а кровни покривач је жљебљени цреп (слика 23–24).

Вищепросторни објекти

Воденица у селу Косјерић на реци Скрајеж. Саграђена је углавном као брвнара док је само један угао (намењен за боравак воденичара) начињен од чатме. Воденица садржи просторију за воденички механизам, собу за воденичара и трем. Кров је на четири воде а кровни покривач је бибер цреп (слика 19).

Начин ослањања објекта на тло

Издајају се два карактеристична начина изградње постамент воденица. *Први начин* заснива се на комбинацији каменог сокла и дрвених стубаца. Користи се код воденица поточара на планинским рекама и потоцима. Камени сокл је висок и начињен од притесаног камена зиданог у сувозиду. Дрвене облице служе као ослонци основе где се налазе воденични механизам. Начињени су од дрвених облица огуљених од коре и благо притесаних и забијених у тло на дубину до 100 cm (слика 8, 10, 13).

Ослањање воденица на тло обавља се и на *други начин* који се састоји у томе да се гради у целости од притесаног или тесаног камена зиданог у сувозиду или у кречном малтеру. Постамент је подељен у два дела како би се формирао простор за воденичко витло (слика 7, 22–23).

Варијанџа другог начина састоји се од свода којим су повезана два каменом зидана постамент (слика 25–26).

Воденице у области Повлена углавном су грађене од кречњака који је у овом крају и најзаступљенија стенска творевина. Мали и Велики Повлен изграђени су од горњекредних и јурских кречњака квалитетних механичких особина и погодни су за изградњу воденица. Кречњак, сâм по себи, није превише чврста стена за обраду, није тврђи од гвожђа па је погодан за обраду гвозденим алатом. Квалитетан кречњак не упија много воде што би било веома штетно с обзиром на ниске температуре које би допринеле његовом брзом распадању. Поред тога отпоран је и на хемијску деградацију под дејством воде.

Пешчари којих такође има у овим крајевима нису, због особине да примају много воде у међузрнски простор, погодни за градњу воденица. Међутим, због велике тврдоће, пешчари су неопходни за израду воденичног камена, не глачају се што би довело до проклизавања на зрнима жита (већ се постепено круне и одржавају перманентну храпавост) и погодни су за обраду те су незаменљиви.

У овом подручју, у млађим партијама креде и јуре као и доњег тријаса заступљени су слојеви пешчара. Имајући у виду да се поменуте стенске

творевине, које сачињавају тријаски, јурски и кредни седименти, налазе преко водонепропустних или слабо пропусних кристаластих шкриљаца условљавајући појаву великог броја извора и мањих токова, читав поврленски крај има изванредне услове за градњу воденица.

Организација унутрашњег простора

Унутрашња организација објекта може бити у форми једнопросторног, двопросторног и вишепросторног објекта. Једнопросторни објекти садрже само једну просторију у којој се налази воденички механизам, простор за складиштење жита и брашна, и боравак воденичара. Двосторни објекти садрже просторију за воденички механизам и просторију за дужи боравак воденичара. Вишепросторни објекти садрже просторију за воденички механизам, просторију за воденичара и обично трем који служи за пријем и складиштење жита.

Конструктивно решење

Конструктивно решење корпуса објекта прати унутрашњу организацију објекта, односно број просторија и потребе функције. Због тога, анализа конструктивног решења се заснива на начинима карактеристичне организације објекта.

Једнопросторни објекти су начињени у целости од дрвета са скелетом од масивне грађе и испуном од хоризонталних талпи. Укрућење од хоризонталних сила се врши косницима или с појасом на половини висине стубаца.

Двосторни објекти су начињени као полубрвнара-получатмара слично као и стамбени објекти. Брвнара је начињена од хоризонталних талпи повезаних на угловима „на ћерт” или у дрвеном скелету с испуном од хоризонталних талпи.

Вишепросторни објекти обично имају просторију за воденичара начињену од чатме док је остатак објекта начињен од брвана или у дрвеном скелету.

ДИСКУСИЈА

Локација

Воденице поточаре граде се поред водотока (река и планинских потока) или изнад или испод водопада (Таор, Гостиље). Воденице поточаре су архитектонски системи који се састоје од објекта воденице, воденичког витла, јаза којим се доводи вода од реке или потока до воденичког витла и јаза којим се одводи вода од витла поново у водоток. Јаз којим се доводи вода до воденице може бити дуг и до стотину метара. Трасиран је ивицом парцеле како се не би умањила обрадива површина (слика 20).

Локација воденице првенствено зависи од захтева и могућности топографије терена. Посебно важан предуслов је да се сачува парцела и без

потребе не дели на више целина изградњом јаза. Стога се воденица налази на периферији парцеле, у мање осунчаним деловима парцеле, близу шуме или близу речног тока од којег узима воду. Веће воденице су грађене у доњем току река, имају знатно већу дубину јаза (ширине 1,0 до 2,0 метра и дубине 0,5 до 1,0 метара) (слика 17).

Када се вода из реке доведе до воденице потребно је да се обезбеди што већа висинска разлика између јаза и витла како би снага којом вода пада на воденичко витло била што већа. Вода се од јаза до витла спроводи слободним падом или преко дрвеног корита а веома ретко је сачуван „бадањ” – издубљено стабло као што је то пракса у воденицама на Златибору, Тари и Звијезди. Јаз који се гради након воденице најкраћим могућим путем враћа воду назад у водоток. За њега важе исти услови трасирања и геометрије попречног пресека као и за доводни јаз. Приступни пут до воденице је или сталан или се пролази сезонским путем кроз парцелу која се обрађује с дозволом повременог проласка до воденице (слика 17).

Организација

Воденице поточаре садрже просторију у којој се налази воденични механизам, простор за смештај жита и самлевоног брашна. Највећу површину заузима механизам с воденичним каменом док остале две складишне функције заузимају мањи део унутрашњости. Улаз у објект је на углу, обично нема прозора а унутрашњост се осветљава кроз улазна врата. Воденице поточаре немају више просторија. Код воденица које су редовничке, тај статус обично је трајао по неколико сати дневно па је унутрашњи простор одређен адекватно времену с којим се располагало (слика 18).

Веће воденице, које се налазе у доњем делу тока река, имају по две просторије. Већа просторија је намењена за смештај воденичког механизма а мања за боравак воденичара. Ове воденице су најчешће власништво једне породице тако да је посао у воденици била обавеза једног од чланова породице. Стога је била потребна засебна просторија у којој воденичар борава и која може да се загрева, што велики простор без плафонске обраде, у коме се налази воденички механизам, није дозвољавао (слика 20–22).

Поједине велике воденице, поред две просторије, имају трем. Оне су имале знатно већи промет те су имале потребу за великим складишним простором чију улогу је понекад обављао поменути трем (слика 19, 24).

Конструктивно решење

Конструктивно решење воденица решено је као конструкција осталих објеката на сеоској окућници (вајати, магазе, куће). Конструктивно решење је изведено из генералног искуства у изградњи објекта на основу расположивог грађевинског материјала, градитељске технике и градитељског знања.

Објект воденице састоји се од постамента, корпуса објекта, механизма за млевење жита и кровне конструкције. Уређај за млевење жита је од дрвета и састоји се од воденичног камена и конструкције која прима жито и носи воденички камен.

Организација објекта

Организација воденица је заснована на искуствима која се користе на окућници. Основни „модул” којим се одређују унутрашње димензије објекта је уређај за млевење жита. На његове димензије додаје се око један метар у једном и до два метра у другом правцу како би се добиле унутрашње димензије воденице. Дужина воденице варира и зависи највише од броја воденичких уређаја, броја једновремених корисника односно максималне количине жита и брашна које морају да се складиште. Објекти у горњем току река су мањи него објекти у доњем току река. Дужина воденице поточаре може износити од 2,5 до 4 метра. Висина објекта је колико је потребно да воденичар уђе у објект или је висина од пода до венчанице највише 2 метра (слика 33).

Постаменти

Постамент служи да прихвати оптерећење од корпуса и крова објекта, опреме и покретног оптерећења и да га пренесе на стабилни слој тла. Најчешће решење састоји се од два ослонца који су постављени на подужно супротним странама објекта. Дубина темељења је око 100 cm. Најзаступљеније је решење када је један ослонац зидан од камена а други је од дрвета. За веће објекте и објекте грађене у богатијим селима оба ослонца су зидана од камена.

Зидани део постамента се налази испод основе воденице где се налази складиште за жито и простор за воденичара и правоугаоне је основе. Израђује се од ломљеног или притесаног камена зиданог у сувозиду или кречном малтеру. Како вода постепено испира површински слој тла, с временом се дубина темељења смањује. Део објекта у којем се налази уређај за млевење жита с једне стране се ослања на зидани део а другим делом на два дрвена стуба. Дрвени стубови се израђују од огуљених и дотесаних дрвених облика које се забијају у тло. Темелји од дрвета су, због особина дрвета, временски ограничени. Стога, на сваком месту где локација дозвољава обе стране воденице граде се на зиданом каменом постаменту (слика 25).

На објектима где је постојало вештих зидара простор за воденичко коло градио се израдом свода од тесаног камена који се ослањао на два наспрамна ослонца воденице начињена од камена (слика 25–26).

У ретким случајевима, код једнопросторних објеката начињених у дрвеном скелету с испуном од брвана, корпус воденице се ослања на четири стуба постављених испод углова објекта. Касније, када време и прилике дозволе, објект се подзиђује каменом подзидом (слика 11).

Воденице, које се налазе у доњем току, имају корпус знатно већих димензија од воденица поточара у горњем току река. Код њих се постамент гради искључиво од притесаног или тесаног камена идентично као код кућа. Притесан камен, се везује кречним малтером (слика 19–23).

Конструктивно решење корџуса

Конструктивно решење воденица је слично привредним или стамбеним објектима (вајатима, магазима, кућама) на сеоској окућници. Основни материјал с којим располаже градитељ је локалног порекла, налази се у непосредној близини градилишта (изузев воденичког камена). Може да се припреми радом укућана или радника с веома мало градителског знања. Од материјала то је дрво, камен и опека (непечена и печена). Конструктивна концепција заснива се на дрвеном скелету који се испуњава с талпама а једно поље остаје резервисано ради уградње врата. Варијације у конструктивном решењу долазе услед промене димензија објекта.

Дрвени скелеи се израђује од масивног дрвета, притесаног на правоугаони или квадратни попречни пресек. Скелет се састоји од доњег и горњег појаса који су међусобно повезани ступцима правоугаоног попречног пресека на угловима објекта. Доњи појас се гради од дрвених греда које се на угловима повезују везом „на ћерт” с препустом. Горњи појас, који је уједно и ослонац за кровну конструкцију има идентично конструктивно решење као и доњи. На угловима објекта су постављени ступци који су с горњим и доњим појасом повезани везом „на чеп”. Простор између вертикалних стубаца се испуњава с хоризонтално постављеним талпама које су са ступцима повезане везом „на унизу” и уграђују се у исто време када се гради основни скелет. Талпе су међусобно повезане с једним или два чепа који спречавају хоризонтално извијање елемента.

Број стубаца у скелеиу корџуса зависи од димензија воденице. Краће воденице имају само једно поље између вертикалних стубаца у које се постављају хоризонталне талпе. Дуже воденице имају два до шест поља у која се постављају талпе. У случају већег броја поља размак између вертикалних стубаца је мањи а тиме и дужина талпи због чега дебљина талпи може бити знатно мања. Тиме се захтеви за квалитетном и ретком дрвеном грађом смањују па се за изградњу може користити и мање квалитетна грађа.

Враиа су начињена од вертикалних талпи или дасака које су повезане с унутрашње стране с две хоризонталне гредице на које су причвршћене металне шарке.

Укрућење скелета од хоризонталних сила се постиже с косницима који се под углом од 45° причвршћују дрвеним чеповима или металним ексерима са спољашње стране. Косници се постављају на све четири фасаде објекта.

Кровна конструкција

Кровна конструкција на воденицама је, по правилу система крова, на четири воде. Конструкција се заснива на четири грбине и два пара рогова (две главе рогова) на које се наслањају краћи рогови. Рогови и грбине су идентичних димензија као и на вајатима и магазиама. Кровна конструкција се потом „летва” с тесаним хоризонталним „баскијама” на размаку који зависи од врсте кровног покривача. Кровна конструкција на четири воде је знатно стабилнија на хоризонтале силе настале од ветра и снега него кровови на две воде (мада су они једноставнији за извођење).

Кровни покривач

Кровни покривач воденица треба да буде јефтин, локалног порекла, да могу га израђују локални мајстори или чак чланови домаћинства, да се лако накнадно може произвести уколико то захтевају околности на објекту. По правилу је идентичан покривачу привредних или стамбених објеката на окућници. То је шиндра, камене плоче и цреп. Покривач од дрвене шиндре је најчешћи у горњем току реке, шумовитим и просторима с већом надморском висином, што је и разумљиво, имајући у виду начин градње и расположиви локални грађевински материјал. У селима око села Годечево, у којем се налази налазиште шкриљца за израду плоча за покривање, објекти су покривени каменим плочама. У нижим пределима објекти су покривени керамичким црепом: бибер или жљебљени цреп који је уведен у првој половини 20. века.

Покривач од шиндре је на кровним равнима сложен на „катове”. Воденице имају 9–14 катова а све у зависности од димензија крова и димензија дрвене шиндре којом се покрива. На неким воденицама шиндра је израђена без пера и жлеба на подужним странама шиндре. Дрвена шиндра обрађена „на копито” која формом подсећа на керамички бибер цреп налази се на неким воденицама (слика 2–4, 27).

Покривач од камених плоча је коришћен мада је сачуван на веома малом броју објеката. О великој примени ове врсте покривача говоре остаци летвања и кровног покривача. Плоче су слагане у правилним слоговима а грбине и слеме су покриване препуштањем плоча с једне од кровних равни.

Покривач од керамичког црепа је најчешћи на воденицама које су у доњем току река или на објектима који су реконструисани. Такође, веће воденице су покривене бибер црепом. Слог је једнореди а на грбинама и слемени су коришћени фазонски комади (слика 20, 22).

Приликом савремених реконструкција воденица мења се врста крова (од четвороводног се преправља у двоводни) и оне се препокривају с керамичким жљебљеним црепом (слика 9–12, 21, 23).

ЗАКЉУЧАК

Воденице приказане у овом раду су ограничене на простор јужних и западних падина планине Повлен и средњег тока реке Дрине. Саграђене

су крајем 19. и почетком 20. века, најчешће од стране једног или више власника (редовника).

Организација воденица заснива се на воденичком механизму који покреће вода преко воденичког витла на који је доведена и одведена путем јаза. Локација воденица је на ивици парцеле као и јаз који је трасиран такође њеном границом. Објект је смештен на граници парцеле како би што мање штетио њеној обрадивој површини. До воденице приступни пут може да буде преко званичног сеоског пута а како услови градње нису увек најповољнији може да се пролази и сезонским путем преко парцеле.

Воденице су једноставне архитектонске организације. Најчешће се састоје од једне просторије у којој се налази механизам за млевење жита и простор за одлагање врећа с житом и брашном. Већи објекти имају две или три просторије и грађени су у долинама и доњем току река.

У конструктивном смислу објект се састоји од постамента, корпуса објекта и кровне конструкције. Постамент је начињен од камена и дрвених облица или је у целости од камена. Ако је од камена онда је од притесаног камена зиданог у кречном малтеру. Дрвени ослонац се користи за део објекта који се налази под механизмом за млевење и састоји се од два ступца начињена од дрвених облица који су забијени у терен. Корпус објекта је начињен од дрвеног скелета који је испуњен с хоризонталним талпама док се пријем хоризонталних сила прихвата са споља накованим косницима. Улазна врата су једини отвор на објекту и преко њих се уједно осветљава унутрашњост. Кров је на четири воде а кровни покривач је шиндра, камене плоче или керамички цреп.

Воденице, према архитектонским карактеристикама, имају много сличности с воденицама у источној Босни и северној Црној Гори јер је велики део становништва пореклом из наведеног простора а током историје постојала је и снажна привредна сарадња а мајстори из Осата у источној Босни радили су у овом крају током читавог 19. века. На основу архитектонске концепције анализирајући простор у којем се на сличан начин граде воденични објекти закључује се да се он на исток простире све до Велике Мораве, а на запад све до граница с Хрватском.

Воденице поточаре изгубиле су функцију с појавом електричних млинова због чега је престало интересовање за њих те је дошло до њиховог убрзаног пропадања.

ИЛУСТРАЦИЈЕ

Слика 1. Просјор и планине Повлен

Слика 2. Воденица њојочара у селу Маковици

Слика 3. Воденица ђоџочара у селу Маковициџе

Слика 4. Воденица ђоџочара у селу Маковициџе

Слика 5. Воденица ѿѿочара у селу Полошница

Слика 6. Воденица ѿѿочара у селу Годечево

Слика 7. Воденица ђоџочара у селу Маковициђе

Слика 8. Воденица ђоџочара у селу Руда Буква

Слика 9. Воденица ђођочара у селу Полошница

Слика 10. Воденица ђођочара у селу Сеча Река

Слика 11. Воденица ђоџочара у селу Сеча Река

Слика 12. Воденица ђоџочара у селу Руда Буква

Слика 13. Воденица њошочара у селу Полошница

Слика 14. Воденица у селу Косџојевићи

Слика 15. Воденица у селу Годљево

Слика 16. Јаз за довод воде до воденице село Годљево

Слика 17. Вийло воденице, село Годљево

Слика 18. Воденички камен и констѐрукција млина, село Маковицѝе

Слика 19. Воденица љремом на реци Скрајѝеж у селу Косјѝерић

Слика 20. Воденица у селу Оклеџац

Слика 21. Воденица у селу Оклеџац

Слика 22. Воденица у селу Бачевци

Слика 23. Воденица у селу Сеча Река

Слика 24. Воденица у селу Сеча Река

Слика 25. Воденица у селу Годечево

Слика 26. Воденица у селу Годечево

Слика 27. Воденице на Таорским врелима, село Таор, Општина Ваљево

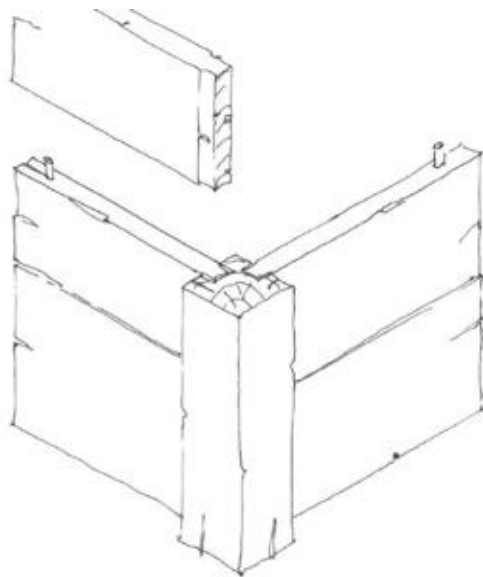
Слика 28. Воденица у селу Скаавци – дејтаљ корџуса објекта

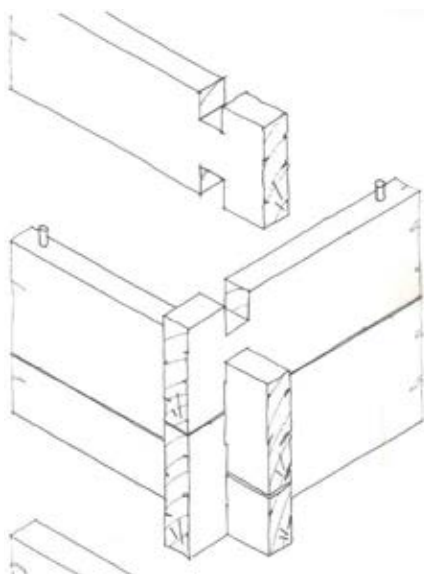
Слика 29. Воденица у селу Скаавци – дејтаљ дрвене кључаонице

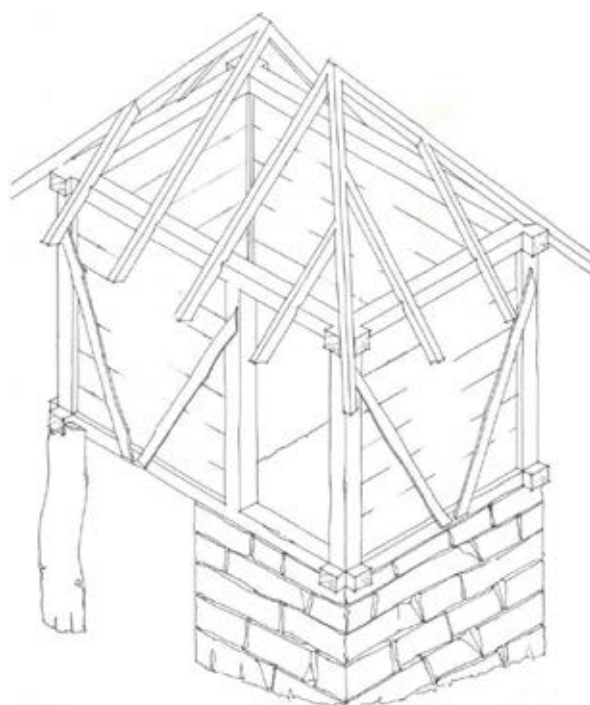
Слика 30. Воденица у селу Скакавци – дејтаљ воденичког механизма

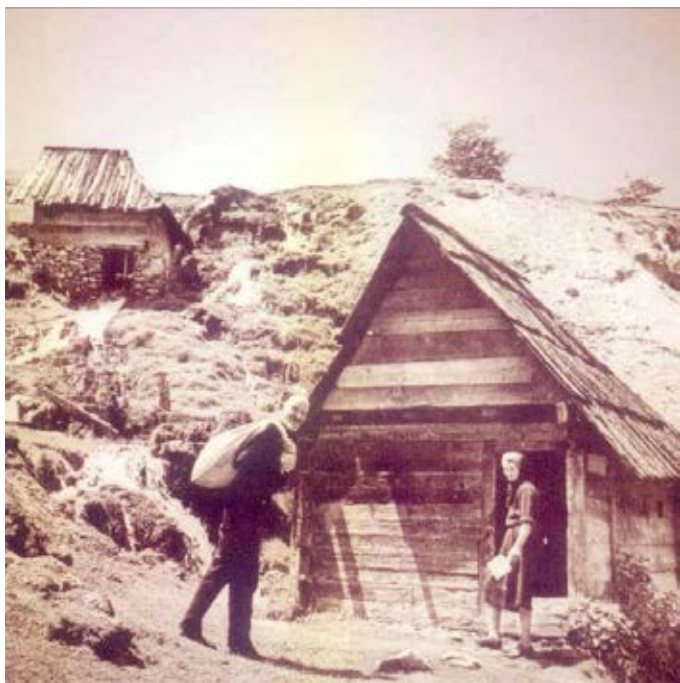
Слика 31. Конструкција зида воденице појточаре с везом „на унизу”

Слика 32. Конструкција зида воденице с везом „на ћерџи“

Слика 33. Конструктивни склоп воденице појачаре

Слика 34. Воденице у селу Госпиће, Златибор

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

- Група аутора (2000). *Ужице, некад и сад*. Ужице: Мултисофт. CD-ROM
- Мићић, Љубомир (1925). *Златибор, Насеља и њорекло сјановнишћива*, Београд: СКА, књ. 19.
- Павловић, Љуба (1925). *Ужичка Црна Гора. Насеља и њорекло сјановнишћива*, Београд: СКА, књ. 19.
- Павловић, Љуба (1930). *Соколска нахија, Насеља и њорекло сјановнишћива*, Београд: СКА, књ. 26.
- Erzherzog, Rudolf (1901). *Die Österreichisch-ungarische Monarchie in Wort und Bild, Bosnien und Herzegowina*, Wien.

ПОРЕКЛО ИЛУСТРАЦИЈА

- Слика 1: Мултисофт, Ужице.
- Слике 2–22, 31–33: Аутор.
- Слике 23–29: архитекта Радослав Џудовић, Косјерић.
- Слика 30: Веб Ваљево
- Слика 35: Народни музеј Ужице.
- Слика 34, 36: R. Erzherzog (1901), *Die Österreichisch-ungarische Monarchie in Wort und Bild, Bosnien und Herzegowina*, Wien.

ARCHITECTURE OF WATER MILLS IN THE CENTRAL PART OF WESTERN SERBIA

by

DUŠKO KUZOVIĆ

American university

Faculty of Architecture, Design and Fine Arts

Girne (Kyrenia), Cyprus

dkuzovic@gmail.com

NEDELJKO B. STOJNIĆ

“Jaroslav Černi” Institute for the Development of Water Resources (JCI)

80 Jaroslav Černi Street, Pinosava, Belgrade, Serbia

stojnic.nedeljko@gmail.com

SUMMARY: Water mills are important economic facilities of rural households. They are built on the edge of a lot near the water stream in order to preserve arable land. They have a similar organization as economic and residential buildings in rural garden. The internal organization of the building may consist of one, two or more rooms. The central room contains mill mechanism and grain and flour storage. Larger water mills include a separate room for the miller. Some water mills have porch. Building corpus is a wooden skeleton with horizontal planks. The building rests on the ground in two ways: a) on a stone foundation and wooden logs, b) on a stone wall. The roof is hipped, covered with wooden shingles, stone slabs or ceramic tiles. A large number of objects are out of order and subject to rapid deterioration.

KEYWORDS: Vernacular architecture in Serbia, the architecture of the mountain Povlen, water mills, water mills architecture

ОБЈАВЉЕН ШЕСТИ ТОМ СРПСКОГ БИОГРАФСКОГ РЕЧНИКА

Шести том *Српског биографског речника* (Мар-Миш) представили су у Матици српској, у Новом Саду, 8. маја 2015. Часлав Оцић, Момчило Павловић и Бранко Бешлин; у Задужбини Илије М. Коларца, у Београду, 7. октобра 2015. Александра Вранеш, Ненад Макуљевић, Дејана Оцић и Бранко Бешлин; и на промоцији лексикографских издања Матице српске у Краљеву, 16. октобра 2015. године Бранислав Поповић, Александра Новаков и Бранко Бешлин.

Часлав Оцић
СБР ТЕМЕЉИ СРПСКУ ИДЕНТИТЕТСКУ
ИНФРАСТРУКТУРУ

Шести том *Српског биографског речника*, као и претходни томови, на својим страницама доноси најбитније податке о свим значајнијим личностима у историји српског народа, без обзира на област њиховог деловања. Садржи биографије државника, војника, политичара, духовника, привредника, научника, јавних радника, истакнутих личности, као и оних маргиналних позива и занимања.

Овај том *Српског биографског речника* садржи биографије личности чија презимена или имена почињу на слово М (од Мар до Миш); укупно 1.753 биографије. У овом тому објављени су *животи и џрикљученија* неких од најважних личности српске историје и културе, као што су: Милутин Миланковић, Михаило Обреновић, Милош Обреновић, Милан Обреновић, Светозар Милетић, Светозар Марковић, Живојин Мишић, Мара Бранковић... Посебан напор је учињен да се од заборава отргну оне личности које је политичка и војна историја занемаривала. То је читава галерија ликова који су допринели напретку Српства радећи у области науке, технике, религије, привреде, уметности, спорта... У овом тому могу се наћи: Маргарита Марцано (Margarita di Marzano di Aragonia), херцежица, друга жена херцега Влатка Косаче (? , око 1450 – ?, после 13. I 1521); Маринковић, Александра, трговкиња, добротворка (? , око 1820 – Нови Сад, после 1870); Маринковић Петар, старатељ Карловачке гимназије (?–?), Сремски Карловци, 1821–1864; Маринковић, Стеван, гајтанџија, народни посланик (Битврђе, Владичин Хан, 1842 – Лесковац, 17. III 1917); Марјановић, Јован Јоца, фудбалер, тренер (Нови Сад, 28. VI 1915 – Нови Сад, 19. XI 1981); Марко, (таха) монах (?–?), манастир Хиландар, друга половина 14. века.

У текстовима биографија избегавани су вредносни судови, давана је предност објективно утврђеним чињеницама. Вредносни суд је имплицитно садржан у категоризацији личности по обиму (броју словних знакова, односно редова) њихових животописа. Тај обим је изражен у шест категорија. Шесту, највећу категорију (до 360 редова) добило је двадесетак личности (на пример, Милутин Миланковић, Михаило Обреновић, Милош Обреновић, Милан Обреновић) а прву категорију (до 15 редова) оне личности које су бар неким доприносом завредиле да уђу у *Српски биографски речник*. Остале личности распоређене су у том распону према свом животном и радном домету. У многим случајевима планирани обим није искоришћен због тога што чак и о веома значајним личностима нема сачуваних података.

Све биографије су веома критички сагледаване. Свака написана биографија пролазила је кроз троје или четворо руку пре но што је прихваћена: лексикоредатора, уредника струке (или консултанта), уредника епохе и главног уредника *Српског биографског речника*. За све веће личности пишу се појединачне рецензије. Рецензенти су особе од највећег научног ауторитета не само у Србији већ и из иностранства.

Речник је илустрован великим бројем портрета личности. Критеријум за објављивање илустрације није по значају личности (најлакше је наћи фотографије познатих имена), већ су објављене све пронађене фотографије, доброг квалитета. Посебно се трагало за фотографијама мање познатих личности.

На овом тому сарађивало је 355 сарадника, углавном магистара и доктора наука. Када се узме у обзир број сарадника на свим томовима *СБР* може се констатовати да ни један пројект у Републици Србији није окупио тако велики број истраживача. Посебно је значајно што сарађују и млађи научни радници што обезбеђује даљи рад на највишем нивоу. Осмишљен је као капитално вишетомерно издање што подразумева дуггодишњи колективан напор, односно учешће многобројних научника и стручњака различитих профила.

Биографски речник као ризница поузданих и критички проверених информација има велику улогу у упознавању стране научне јавности са српском историјом и културом. Захваљујући све већој повезаности народа и земаља, све интензивнијој циркулацији информација и интересовања за нашу земљу, повећава се проучавање наше културе и традиције у страним земљама. Такво занимање се може и мора охрабривати приручним средствима која олакшавају информисање и штеде напоре и губитак времена.

Приказујући све личности које су деловале на историјски развитак српског народа и не ограничавајући се само на српски национални корпус, *Српски биографски речник* неминовно открива повезаност Срба с другим народима, размењивање културних и других утицаја, плодотворно укрштање култура и цивилизација на Балкану (и у Европи), истичући при томе традиционалну отвореност српске средине. Уважавањем доприноса оних личности које нису биле Срби у историји српског народа, ова капитална публикација треба да сведочи о разноврсности и интензитету ме-

ђусобних веза и односа, о доприносу припадника других народа који су живели и деловали у српској средини, или, на било који други начин, у знатнијој мери (позитивно али и негативно) утицали на развој и историјску судбину Срба.

Поред научно-информативне, биографски речник има и важну научнокритичку функцију. Израђен на основу брижљивих истраживања и уз строгу примену научних метода, биографски речник неминовно руши митове исплетене око појединих личности и превазилази идеолошку и политичку ограниченост ранијих епоха у вредновању личности и дела. Полазећи од фактичког, а не вредносног суда, биографски речник омогућује да се открију и прикажу објективно и у правој светлости прегаоци и на оним пољима које сами савременици нису ценили. Личности које су учествовале у техничком и привредном преображају и модернизацији Србије и српског народа остале су у сенци њихових савременика активних, пре свега, на политичком и бојном, а потом и на књижевном пољу.

Српски биографски речник треба да испуни вишеструку функцију: да оствари одређену културну мисију, да као високо научна публикација нађе своје место у многим научним, јавним и приватним, библиотекама, као ризница података о људима протеклих времена, али и као дело које ће биографијама сведочити како о делу тако и о судбинама оних о којима говори.

Српски биографски речник по свом обиму и значају спада у ред најзначајнијих послова из области друштвених и хуманистичких наука у Србији и на својеврстан начин ће бити мерило и одраз достигнућа и домета српског народа, што је од несумњивог значаја за његов национални идентитет.

У 1994. години започет је рад на писању биографија за први том (А–Б) који је објављен 2004. године. Други том (В–Г) изашао је из штампе 2006. године, трећи том (Д–З) у октобру 2007. године, а четврти том (И–Ка) у јулу 2009. У октобру 2011. публикован је и пети том (Кв–Мао).

За две деценије, у прилично неповољним условима опште оскудице и разних (непредвиђених а често и незамисливих) ограничења, обављен је огроман посао капиталног значаја. Ако би се тај посао поредио са сличним пројектима у нашем окружењу дошло би се брзо и лако до закључка да је српска биографистика знатно брже напредовала него биографистика суседних држава и народа. Ако је (како мисли Аристотел) „почетак више од половине”, онда готово две трећине обављеног посла указују на реалне изгледе релативно брзог привођења крају (*џионирске* верзије) овог пројекта. Стога би финализацију овог подухвата требало у наредном периоду подржати обилнијим него досад финансијским средствима и ангажовањем додатног броја сарадника. Та инвестиција (дефинисана као приоритетна) била би врло (и вишеструко) исплатива. Коначно, поред *Српске енциклопедије* и *Речника српског језика*, *СБР* чини темељ српске идентитетске инфраструктуре. Његовим успешним завршавањем био би дат значајан конструктиван допринос структурисању модерне српске нације. А било би и доказ да се у Србији (поново) стратешки мисли (а надамо се да ће се

стратешки и делати) и да су данас у држави стасале научноистраживачке снаге које могу да дају квалитетан одговор на захтеве историјског тренутка и да антиципативно одговоре на изазове времена које долази.

Момчило Павловић
 БИОГРАФИЈАМА ЗНАЧАЈНИХ ЉУДИ ПРУЖАМО ДРУШТВЕНИ
 МОДЕЛ САДАШЊИМ И БУДУЋИМ ГЕНЕРАЦИЈАМА

Превод Библије, сопствена енциклопедија, сопствени речник, и вишетомна историја, поред осталог, чине и граде идентитет једног народа, његову државу чине озбиљнијом а народ културнијим. Превод Библије смо направили у 19. веку, објавили смо једну малу и једну народну енциклопедију у Краљевини СХС коју је потписао један историчар и, колико је мени познато, још смо на почетку рада на вишетомној српској енциклопедији. На речнику српског језика радимо брже. Шести том *Српског биографског речника*, који представљамо јавности, сведочи да смо на добром путу да и овај капитални пројекат приведемо крају. За колико, то је тешко рећи.

Многи народи таква капитална дела створили су још у 19. веку. Реализацијом овог капиталног пројекта од примарног значаја за српски народ, односно публиковањем шестог тома Матица српска показује да надилази тренутне проблеме и тешкоће, али и да јој је потребна шира институционална подршка. Импресиван број аутора, које је не само требало прикупити већ и приморати на поштовање рокова, а онда и на поштовање утврђене методологије, огroman је посао.

Ценећи значај овог, пре више година, започетог пројекта и залагање, рекао бих ентузијаста, дошао сам да подржим, и охрабрим, ако је то уопште потребно, уреднике и сараднике, на додатни напор и енергију како би се започети посао привео крају. Има ли потребе да се уопште говори о значају оваквих подухвата. Има, али више у јавности а мање овде у Матици. Јер, биографијама значајних људи који су оставили траг у развоју народа и државе, поред знања, пружамо и друштвени модел садашњим и будућим генерацијама.

Отргнути од заборава појединци који су доприносили развоју народа и државе, и то не само српског рода и порекла већ и из суседних народа чији су појединци, били владари, били војници, писци и сл. оставили траг у српској политичкој и културној историји обогаћујемо сопствену прошлост и вреднујемо њихова дела. Све ове личности изражавају стварну или могућу свест и савест српског народа. Њихови животи су у минијатури животи читавог народа, односно огледало већине или мањине у датим историјским околностима.

Но, истакнуте личности нису нужно велике личности јер се игром случаја често могу наћи на местима у друштвеној хијерархији и добити моћ да доносе важне одлуке. Тако да, величина тих личности не долази од њих самих него од величине догађаја, тј. од значаја и значење које имају у свести сведока и савременика. А кроз опис личности описује се и стање

групе којој је личност припадала и деловала, односно народа. Ко би икада сазнао за Мухамеда Мехмедбашића, столарског помоћника из Столца, да није учествовао у атентату на Фердинанда 1914?!

Држава су институције и људи а успешну модерну и ефикасну државу какву желимо и сањамо могу да направе само успешни људи, лидери у својим професијама. Њих је увек било. Многи су у овом тому. Редају се биографије и њихова дела на безмало 1.000 страна. Многима у овом тому је историја додељивала улоге које нису желели а чија су дела, чињења или нечињења, изазивала велике последице. На пример, Коста Миловановић Пећанац, који је већ живео своју легенду у Краљевини Југославији а који се у рату 1941, активно ставио на страну окупатора.

Биографије познатих личности у овом тому дате су исцрпно, других онолико колико је било података. Тако на пример, сви владари династије Обреновић, Марија Терезија, Војислав Маринковић, председник владе и министар иностраних дела у Краљевини Југославији; Риста Марјановић, без чијих фотографија српска историја првог и другог рата не би имала фотографски израз; Савић Марковић Штедимлија, који је матурирао у лесковачкој гимназији с Ратком Павловићем Ћићком и Миливојем Перовићем, кога су „лесковачке газде хлебом раниле“ а који се, чим је отишао у Загреб, бацио незахвалноћу за искрену помоћ; Сима Марковић, револуционар; Мухамед Мехмедбашић, једини атентатор на Франца Фердинанда 1914. који је успео да умакне аустроугарским полицајцима и да настави свој живот док га усташе на свој, дивљи начин, нису умориле средином Другог светског рата у свом дому; Милован Миловановић, председник српске владе који је успео да уједини у акцију балканске народе и државнике и покаже да само сложни балкански народи могу да створе велика дела; Војвода Живојин Мишић као и биографије његова два сина. Вероватно су уредници имали добар разлог да изоставе биографију најстаријег војводиног сина Радована, који је, када је заробљен 1941. негде код Велике Плана могао напустити јединицу и вратити се кући, али који је остао уз своје војнике и одведен у немачко заробљеништво. Само неколико недеља пред сламање Хитлерове машинерије умро је у логору.

У овом тому највише је заступљено војника, од нижих чиновна до генерала, онда политичара, писаца и других занимања. Мало је жена. На око галерија личности чије је презиме почињало словом М које везује личности у овај том. Слово М је тачно на половини Азбуке. Какве све биографије чекају да буду публиковане. Преко њих, кад буду публиковане, боље ћемо упознати себе. Зато је наставак и убрзање рада на *Српском биографском лексикону* важан задатак не само Матице српске.

Бранко Бешлин
РЕЧ ГЛАВНОГ УРЕДНИКА

Уважене даме и господо, драги пријатељи. Најпре желим да се захвалим претходним говорницима који су се одазвали позиву да вам данас представе нови том *Српског биографског речника*. Ја ћу како то ред налаже

говорити најкраће. Представљања књиге је свечани чин. За оне који су на књизи радили то би требало да буде и нека врста почasti, као и одисаја по свршеном послу. Мени, који данас заступах све бројне сараднике „Српског биографског речника” – а њих је преко шест стотина – околности налажу да будем врло одмерен у свечарском расположењу. Наиме, представљамо шести том *Речника*. Није у питању ни први, који смо дуго и жељно очекивали а није ни последњи, па да кажемо да смо окончали један заиста велики посао и понашамо се славodobитно. Предвиђено је, да подсетим, да ова капитална публикација изађе у 12 томова што значи да су пред нама још многе године рада и различитих искушења. Да парафразирам Винстона Черчила: ово „није крај, није ни почетак краја”. Срећом још 2004. прешли смо ону деоницу коју је Черчил назвао „крајем почетка” тако да смо сада на пола пута. Да громко славио и ликујемо немамо још разлога али сматрам да имамо пуно право да будемо задовољни што можемо да поручимо јавности да посао тече без прекида и застоја јер се одмакло и с радом на следећем, седмом тому. То, спрам прилика и навика које владају у нашем друштву и научној заједници, није мала ствар. При представљању сваког тома *Речника* задовољство нам је помућено тиме што је у међувремену преминуо неко од сарадника. Није обичај да им поименце исказујемо захвалност на промоцијама – то чинимо на седницама Уређивачког и Лексикографског одбора. Међутим, данас смо дужни да направимо изузетак. Ово је први том који није завршен под руководством академика Чедомира Попова. Као главни уредник испољио је несвакидашњу енергију. Његовом заслугом су припремне радње које су трајале читаве три деценије најзад приведене крају и 2004. објављен је први том *Речника*. Потом су, у наредних седам година, до 2011. изашла још четири и започет је рад и на овом, шестом тому. Када је реч о овако амбициозно осмишљеним лексикографским издањима то је хвале вредан темпо не само по нашим него и по светским мерилима, јер је у року од десет година објављено шест томова *Речника* који садрже 10.718 биографија знаменитих личности, 3.157 фотографија на 5.437 страница. Академик Попов је био човек који је завршавао оно чега би се прихватио. Да овај том *Речника* приведе крају спречен је највишом силом.

Међутим, постарао се за будућност *Речника* тако што је оформио стручан тим и, да се тако изразим, уходао посао. Имамо разлога да верујемо да ће се, као и до сада, обављати мирно, стрпљиво – ни напречац ни преспоро.

Пошто се с овог места обраћамо и присутној публици и широкој јавности држим за потребно да кажем још понешто о будућности *Речника*. Наиме у последње три године кад год бих јавно говорио о овом пројекту увек би се нашао понеко да пита: докле смо одмакли у дигитализацији и хоће ли можда *Речник* бити доступан у тој форми на интернету. Колико год у делу јавности постојале предрасуде да је Матица, као и све старе угледне установе, скептична према технолошким иновацијама, да их споро и невољно усваја – није тако. Овде се, у свим одељењима, водило рачуна о томе и правовремено се реаговало – у *Речнику* од средине деведесетих.

Значи одговор на први део питања гласио би: свих шест томова речника су дигитализовани као и већи део огромне грађе. Када ће они у том облику бити доступни јавности ту је изричит одговор тешко дати. У Матици се о томе расправљало али још увек постоје недоумице како то учинити на најбољи начин – и по нашу установу и по потенцијалне кориснике. Осим тога, волели бисмо да у стављању наших резултата на интернет поступамо у складу с прописима и правилима, имајући у виду праксу и искуства сличних институција у Србији и ван ње.

Средства за реализовање овог капиталног пројекта обезбедило је Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије а публикавање овог тома омогућило је Министарство културе и информисања Републике Србије, којима изражавамо захвалност за разумевање и материјалну подршку.

Александра Вранеш
ОЗБИЉАН, ОДГОВОРАН, БЕНЕДИКТИНСКИ
ПОСВЕЋЕН РАД МАТИЧИНИХ САРАДНИКА

Српски биографски речник слика је живота и рада истакнутих „јединоплеменика” не би ли се „роду познатије” учинило, како је још у другој деценији 19. века, у име „народне чести и ползе”, истицао Георгије Магарашевић. Подаци о радним, научним, стручним и уметничким резултатима, истражени, проверени, документовани, уклопљени у публикације лексиконског или енциклопедијског карактера, сразмерно значају појединаца и њиховим међусобним релацијама, нису нарочито заступљено штиво код нашег народа. Настајали су по угледу на стране изворнике, најчешће немачке или руске провенијенције, трагали су за правом мером у дужини изнетих биографија, величини текстуалног и библиографског прилога, моделима бележења.

Мали биобиблиографски записи, који су попут уникатних медаљона уклопљени у Шафариково дело *Geschichte der Serbischen Literatur*, до данас су остали непревазиђени ослонац бројним истраживачима живота и рада Доситеја Обрадовића, Лукијана Мушицког, Николаја Шимића, Вићентија Ракића, Милована Видаковића, Атанасија Стојковића, Глигорија Јакшића и других. Били су нашим писцима узор и списак „чешки, моравски и шлески учени мужева и списатеља од реда језуитска, издан Францом Мартином Пелцлом” и књига Мајзлове *Учене Немачке, или лексикон сад живећи немачки сјисаиџеља*. Почети српске енциклопедистике, а данас је тим именом можемо назвати захваљујући Матици српској и Заводу за издавање уџбеника, истовремено су били и почети српске биобиблиографије, коју је профилисао Давидовић, али је Георгије Магарашевић једини у то време нагласио њен значај и потребу за њом у свакој, па и нашој средини. У тексту *Биографическе черте славни Сербља* он с уважавањем истиче да „совершена биографија” захтева „изображенија ума /.../, челољкопознанства и способности”. Стога он моли све родољубиве Србе да у име „народне чести и ползе” саопште све што знају о „славнима

у роду нашем људма и њиови дјели да се то у Љетопис Србску стави и роду познатије учини". Поред биографских црта, које износи у том, могло би се рећи, „програмском", броју, он моли да буде извештен о животу и делима нарочито Захарија Орфелина, Јована Живковића, Јована Мушкатировића, Григорија Терлајића и Јована Павловића.

Биобиблиографски приступ био је заступљен и у радовима Георгија Николајевића, уредника *Србско-далматинског маџазина*. Он је представљив живот и дело „писатеља дубровачких који су 1600. цветали," Ивана Фрањина Гундулића с 12 „разновидни сочиненија", Ива Шишка Гундулића, аутора три драме, Јунија Палмотића, од чијих је четрнаест дела, десет обухватио једном библиографском јединицом, Јакова Палмотића, Георгија Малиожића, Паска Примовића, Влаха Јере Минчетића, Вица Поца, Стијепе Ђорђевића, Ива Гучетића, Бара Бетеру и Петра Богашиновића, међу чијим радовима су се нашли и њихови необјављени рукописи. Када је сматрао да живот једног дела заслужује посебну пажњу, пружао је читаоцима и додатна објашњења, каквих није било у свим библиографским јединицама. Један од описа, ретко обимних у овој библиографији, а сасвим штурих и површних у ширим оквирима, односи се на *Османиду* Ива Франа Гундулића: „Велико сочиненије названо *Османида* од 20 песама, у којима је стихотворац певао дику и част краља Владислава и народа политичког, а худу срећу и прекорну смрт цара турског Османа. Од ови 20 пјесана, две су, 14. и 15, биле изгубљене; гдикоји говоре да су ји иста Господа Дубровничка због политике, коју су тада спрам Турског двора носити морали, затрпали и на огањ бацили, јербо је у њима доста грдно против Турака говорено, но после неколико година Петар Сорго ове је две изгубљене пјесне сложио, и тако цјело витешко дјело испунио. Ово сочиненије у исто готово доба и Мартекини у Дубровнику 1826. и Јевто Поповић србским словима у Будиму 1827. дао је штампати." И у седмом годишњаку *Србско-далматинског маџазина* Георгије Николајевић наставља „преглед о писатељима дубровачким". Истичући заслуге Људевита Гаја и Казначића за очување старих и ретких књига, он овде пописује само осам рукописа.

Ретке су биобиблиографије које су саме себи биле сврха, а њихови писци нису различити, већ, углавном, исти. Међу њима се нарочито истиче Ђорђе С. Ђорђевић, који је у *Колу*, листу за забаву и књижевност, уредника Данила А. Живаљевића, објавио низ прилога биобиблиографског карактера. Поред претходно поменутих скупљању и објављивању биобиблиографске грађе посвећивали су се Александар Стојачковић, Јукић, Кукуљевић, Вацлав Крижек (*Anthologie jichoslovanska*), Новаковић (*Истѳорија срѳске књижевности*), Новотни (*Програм бјеловарске мале реалке*), Петрачић (*Чиѳанка*), Михаел Напотник (*Краѳек ѳреглед босанскеѳа словсѳва*), М. Луциановић (*Storia della letteratura slava, serba et croata*), фра Мијо Вјенцеслав Батинић (*Дјеловање фрањеваца у Босни и Херцеговини за ѳрвих шесѳи вјекова ѳихова борава*).

Од 1887. године, када је постао хроничар збивања у Српској краљевској академији, Годишњак ове најзначајније српске културне институције

неизоставно је доносио биобиблиографије својих редовних и дописних чланова. Тиме је персонална библиографија утемељена и у наредним годинама обогаћена. Претходно пружен увид у развитак персоналне библиографије даје за право да устврдимо да је *Годишњак Српске краљевске академије* испунио огромну празнину у тој области. Представљајући радну биографију и списак штампаних дела новопримљених академика њиховим колегама и осталој културној јавности, Српска Краљевска Академија је, као раније Друштво Српске Словесности и Српско Учено Друштво, била објединитељ ранијих и иницијатор будућих настојања у развоју и српске лексиконске литературе и српске библиографије. С њених страница уздизали су се портрети у историји књижевности запамћених професора Велике школе (Светислава Вуловића, Светомира Николајевића, Пантелије Срећковића...), министара (Стојана Новаковића, Милана Кујунџића...), библиотекара (Милана Ђ. Милићевића), књижевника (Љубомира П. Ненадовића, Матије Бана, Владана Ђорђевића, Љубомира Стојановића...). Начин систематизације грађе и редослед података у опису нису били унапред задати, нити неприкосновени. Разноликост описа проистиче из чињенице да су аутори већине њих бивали сами академици.

У том истом периоду Матица српска разгранавља своју делатност, израстајући у „књижевну, научну и културну институцију високих домета и још већих потенцијала.” Како смо нашу енциклопедистику развијали више у окриљу Југославенског лексикографског завода током негдашње Југославије, чинило се у једном, срећом краћем, периоду да не постоји снага ни решеност да се овај посао настави самостално у окриљу Србије. Матица српска, која је посао *Српског биографског речника*, на иницијативу члана свога Одбора друштвених наука, Александра Форишковића, започела још 1972. године за ауторе до 1918. године, године 1991. формира Лексикографско одељење, које помера границу обраде биографија до 1945. Озбиљан, одговоран, бенедиктински посвећен рад Матичиних сарадника резултирао је, то знамо данас, вишетомним, боље рећи шестомним пројектом, који је за сада стигао до слова М. Садржајем и изгледом, који непогрешиво одаје Матицу, овај лексикон српских стваралаца, било да су на високим друштвеним функцијама, или да се од других издвајају својом креативношћу, или да су странци који су утицали на токове историје, дакле, овај лексикон указује на заједништво у сваком погледу: заједништво у изради азбучника и категоризацији личности, заједништво у одређивању стандарда и опширности описа, заједништво у формирању упутница на повезана лица, заједништво у организацији рада, у којем је уз прикупљање грађе и писање лексикографских јединица једнако важан посао њихове редакције. *Српски биографски речник* по много чему је јединствен, по брзини реализације пројекта, по посвећености послу и високим дометима, потпуно неупоредивим с економским неусловностима у којима је настајао, по поносној одредници српски, у инвентивном и неуобичајеном синтагматском додиру с појмовима биографија и речник. Године 2004. изашао је први том *Српског биографског речника*, а године 2014. шести, који у распону презимена од Мар до Миш обухвата 1.753 биографије и

упутнице, 544 илустрације, на којима је ангажовано 355 сарадника, пет уредника епоха и дванаест уредника струка. Имена свих сарадника на пројекту није могуће поменути, одужиће им се једнога дана њихове колеге настављачи у будућим биографским речницима, али мислим да смо дужни да искажемо жаљење што у овим књигама више не уживају они који су на њима с великим заслугама радили: академик Чедомир Попов, један од утемељивача пројекта и аутор методологије рада, епископ шумадијски Сава Вуковић, академици Славко Гавриловић и Душан Мартиновић, историчар Никола Гаћеша, Чедомир Јанић, Драгиша Костић, историчар књижевности Јелка Ређеп, књижевник Радивој Стоканов, редитељ Стеван Петровић, новинар Здравко Ранковић, педијатар Петар Микић, астроном Божидар Јовановић и ветеринар Војислав Јовановић. У шестом тому од Маре, жене зетског великаша Алексе, Љеше Ђурашевића, до кнеза Радослава Мишчевића, пешадијског капетана с краја 18. века мање је од 1.000 страна. На њима, мада често једну од друге јединице раздваја и струка, каткад и неколико векова, огледају се педантност и ентузијазам састављача и надасве, понос што имамо сопствени лексикографски завод.

И како вечерас има више ентузијаста који о књизи желе да проговоре, дозволите ми да честитам српској култури на богатом дару Матице српске.

Дејана Оцић БИОГРАФСКО НЕИМАРСТВО

Први утисак при погледу на ову књигу а још више при погледу на свих шест томова *Српског биографског речника* јесте – дубоко и искрено *дивљење*. А иза сваког дивљења крије се и питање: „Ко је тај који је успео нешто тако велико да уради?” У овом случају, добро знамо, то не може бити појединац, већ група, и то велика група људи, те би питање гласило: „Ко су све те личности које су за овакво дело заслужне?”

Уз дужно поштовање и ономе ко је на ту идеју дошао, и првом главном уреднику, као и његовом настављачу, али и домаћину институције у којој ово дело настаје, а за које бих рекла да чине *џлаву* оваквог пројекта, заједно с писцима одредница за које се може рећи да су његово *йело* – мене увек пре свих задиве они који на оваквим свечаностима често и не буду поменути, а то су управо они на којима овакви пројекти почивају, а који вредно и стрпљиво прикупљају, организују, чувају и, *циџлу* *йо* *циџлу*, граде ову *духовну грађевину*. Мислим на оне који се често узимају „здроаво за готово” а у ствари су *шемељ* или *сџубови* грађевине, јер она и почива на сигурности њихове истрајности и марљивости.

Овде желим да истакнем важност оних који раде на стварању величанствених дела као што је ово пред нама, јер су они у њега и уткани, а баш ово дело нам и показује то више него било које друго, јер је управо оно од *личности* и *њихових дела* и сачињено.

Наиме, у овој књизи је садржано, како нам је на почетку тома речено, 1.753 биографије личности. Ту је, дакле, на близу хиљаду страна описано

толико много *живоћа*, а сваки је живот једна прича о појединцу који се својим делом, на овај или онај начин, пробио кроз мрак заборавља. Оно што им је свима заједничко јесте да су они *неимари*: неког уметничког дела, неке делатности или идеје, државности, историје, ратне или културне... И те личности су *по квалитету и снази свој неимарства и остале ујамљене*...

Само овај један том за себе представља право богатство. Осим што је својеврсна *библиотека*, у којој су садржане кратке приче, чак и мале књиге, у овом тому (као и у онима који му претходе и који ће му следити) налазе се бројне вредности, велика блага...

На пример, ова књига је и неки вид *библиографије* јер су у њој садржани *спискови дела* оних који су писали, али и *спискови извора и литературе* о свакој личности. Тако наилазимо на бројне *сиоменице* и *монографије*, али и *енциклопедије*, као богата помагала у изради ових одредница. Пре свих, најчешће се као изворна литература помиње *Енциклопедија Новој Сада*, али није занемарљива ни *Енциклопедија Ниша*, драгоценост *Енциклопедије српске историографије* не треба посебно наглашавати, а ауторима су очигледно од велике помоћи били појединачни *биографски лексикони*, као што је Мазалићев *Лексикон умјетника*, Јеремићеви *Прилози за биографски речник војвођанских Срба лекара* или *Грађа за енциклопедију физичке културе и спорта*...

У овој књизи се, дакле, може наћи велики број назива дела писаних у широком временском распону.

На основу ове књиге такође је могуће сачинити и списак разноликих *делајности*, од уобичајених и често помињаних (државници, свештена и војна лица, народни посланици, правници, лекари, трговци), преко мање честих (наутичар Марко Мартиновић) до архаичних (механициј и гатанција), ретких, или занимљивих (цртач стрипова Момчило Марковић), и, наравно, незаобилазни спортисти (фудбалер Сава Маринковић). Неке личности показују и широк распон деловања, као што су Јован Микић Спартак, правник, атлетичар и публициста, или Велимир Ж. Марковић, земљорадник али и председник општине и народни посланик.

Осим што се у овом тому налази биографија Милана Ђ. Милићевића, за кога би се могло речи да је пионир *српских биографских речника*, ту су и биографије још неких личности које су се бавиле и писањем енциклопедијских текстова. На пример, Чедомиљ Мијатовић је био дугогодишњи сарадник *Енциклопедије Британике* за коју је написао одреднице о Србији за десето (1902) и једанаесто издање (1911), а његови чланци су од 1902. до 1929. били главна обавештења о Србији. Миомир Миленковић писао је одреднице за Станојевићеву *Народну енциклопедију*, Миливој Милошевић, професор, научни саветник и поморац, био је сарадник *Енциклопедије Југославије* и *Војне енциклопедије*...

Као што то иначе бива, својим деловањем неке се личности истичу и више од других. У овом тому то је, пре свих, српски научник светскога гласа Милутин Миланковић, а значајно место заузимају краљеви Обреновићи, Милан и Михаило, као и историјска личност која је ушла у легенду Марко Краљевић, адвокат и политичар Светозар Милетић, идеолог

социјализма Светозар Марковић, књижевник и историчар Сима Милутиновић Сарајлија, књижевник Симо Матавуљ, четнички војвода Коста Миловановић Пећанац...

Нису запостављене ни жене. Међу њима има владарки (деспотица Марина), књижевница (Милена Миладиновић), педагога као што је Катарина Миловук, глумица (Јелена Ленка Маринковић, која је била и добротворка), Софија Соња Маринковић, агроном али и народни херој, има сликарки, вајарки, али се међу женама у овом тому налази чак и атентаторка – Јелена Марковић...

Осим личности давнашњих, у овој књизи налазе се и личности садашње и њихова занимања данашња – ту мислим на имена аутора који су писали одреднице.

Ова књига ће нас подсетити на то да су се нека дела и подухвати мерили различитим наградама, медаљама и одликовањима.

Она је и посебна врста галерије која се листа а где су уз описе живота изложени и портрети.

Може нам послужити као *основ и извор*, можда и *инспирација*, за даља *истраживања*. Дакле, у њој је могуће наћи подстицај за *будућа деловања*. Али, она нам може бити и пример за ново посматрање садашњости, јер подсећањем на дела негдашња, поимамо да и данас међу нама има личности од којих се учимо, а који су и сами неимари будућности.

Уз све набројано, ова књига, за мене лично и професионално, представља и пример за то како се *раде енциклопедијски послови*. Јер, није нимало лако све то богатство и разноликост сместити на једном месту, у једну књигу. Као што је тешко и један живот ставити у оквире кратког, строгим мерилима одређеног текста. Тада, пре свега, треба пронаћи везу која их спаја, на основу које ће се све уклопити у једну зграду. То везивно ткиво које спајањем сваке поједине цигле и чини грађевину, у овом случају, *сигурно су утврђена правила* израде речника, односно енциклопедија.

То су правила чије је успостављање сâм пројекат за себе али ни њихово спровођење није нимало лако. Та правила подразумевају прво *азбучни редослед* – који представља и главни *џок и џлан* по којем се кроз време креће рад на овим речницима. На одређеним правилима засноване су и *пријеме* које су нужно подразумевале истраживање спискова извора, а потом и утврђивање принципа по којима се пише – упутства за ауторе, јер сваки аутор добија, осим упутства *како* да пише, и упутства *где* је могуће наћи изворе за податке о некој личности. Њих се придржавају прво аутори, а проверавају их, допуњују и дотерују *матичари* који раде у Лексикографском одељењу. Тих се правила потом придржавају и *редакциони* текстова које су *аутори* предали.

При самој изради *Речника*, креирана је база *јодаџака* на којој се непрестано ради, она се обнавља и умножава.

У овим пословима неизоставне су добра *техника* и још боља *организација*. Јер, матичари то најбоље знају, списак имена аутора који пишу, као и одредница које треба да буду исписане, за њих је листа и *здаџака* – од *кога* и *о коме* треба прикупити материјал, истраживати и писати. Ту

су, дакле, укључене и комуникација и кореспонденција с ауторима, а и сâм ауторски рад, који осим писања, подразумева и напоран истраживачки посао.

Пристижање текстова тек је један нови почетак – следи њихово сређивање, редиговање и лекторисање, често и нужна консултација с ауторима, потом узбучавање, па поновно читање...

Предлажем, стога, да у сваком од томова *Српског биографског речника*, осим биографија личности које су исписане, погледате и имена оних који својим радом на овом речнику управо своје биографије за неки нови, будући, српски биографски речник пишу. Ту ћете наћи имена оних о чијој преданости послу на овом речнику одговорно сведочим, јер сам се у то немали број пута уверила. То су:

доктор Александра Новаков, научни секретар Уређивачког одбора и уредник за фотографију,

магистар Драган Тубић, председник Редакционог одбора,

Татјана Пивнички Дринић, лексико-редактор,

Милорад Вукашиновић, редактор,

магистар Бранислав Поповић, стручни сарадник, и

Александра Николић, стручни сарадник.

Уосталом, о тој њиховој преданости има ли уверљивијег доказа од чињенице да је за десет година објављено шест томова овако капиталног дела?

Надам се да ће тај доказ допринети и томе да они који воде ову државу коначно увиде да су управо оваквим људима и оваквим пословима *држава чува*, те да ће и они сами хтети да неимарски допринесу утемељењу Српског лексикографског завода.

А сада, када се већ иде добро утабаним путем, на том путу ова књига постаје значајан *доказ* али и *утицај* свима нам важног *ипрајања*.

Вероватно већина нас овде присутних, свако на свом пољу, деламо с надом да ћемо бити макар невелика цигла или камен у грађевини српске културе. Кад напори уроде плодом као што је ова књига – мислим да наша вера засновано постаје чвршћа.

Бранислав Поповић
ПОРОДИЧНО СТАБЛО СРПСКОГ НАРОДА

Када се сусретнемо са *Српским биографским речником* прво што уочимо је оно што је и очигледно – *СБР* је биографска енциклопедија, енциклопедија о животима и делима знаменитих али и већини јавности мање познатих или готово непознатих Срба и припадника других народа који су стварали, обликовали нашу националну историју или утицали на њу. Они мало упућенији у историјат оваквих и сличних подухвата приметиће непобитну чињеницу да су публикације оваквог типа, у облику који данас познајемо развијени народи и културе европског континента почели да израђују и издају у последњој четвртини претпоследњег века. Стицај историјских околности хтео је да ми с овим послом задоцнимо,

али то никако не потиरे неопходност израде једне овакве капиталне публикације па макар и са више од сто година закашњења. За народе попут нашег, с више уништене и по свету расуте, него сачуване материјалне, а нарочито писане културе једна оваква едиција представља насушну потребу. *Речник* је стога својеврсна ризница у којој чувамо оно што смо тешком муком и с много среће сачували.

Сем већ реченог да је *СБР* специјализована биографска енциклопедија, коју данас имају сви развијени и цивилизовани народи света, он је и много више од тога. Разјаснимо дакле бар део од тога шта све ова публикација представља. Кренимо од почетка књиге, од пописа уредника на пројекту и списка аутора одредница. Читајући и ишчитавајући њихова имена, титуле, области научног деловања као и места одакле долазе добијамо један од најпотпунијих адресара српске научне елите, како у земљи тако и ван ње. Али такође и имена за један будући *Српски биографски речник*.

Наставићемо са оним што се често понавља, а то је да је *Речник* књига која би требала да представља тек полазну, али неопходну публикацију за сваког потенцијалног истраживача. Узимајући у обзир да су одреднице за *СБР* писане на основу до сада стечених и синтетизованих знања и са знања, научни апарат *Српског биографског речника* представља опсежну библиографију српске, али и међународне научне продукције. Сем тога *Речник* такође представља огроман попис домаћих и иностраних архивских фондова, односно оних досијеа и докумената који се односе на историју српског народа. Ваља напоменути да су одреднице за *СБР* писане између осталог и на основу грађе бечких, пештанских и османских архива. Едиција је дакле и попис институција, тј. музеја, архива и галерија у којима се чувају остаци материјалне културе и писаних извора од значаја нашу националну историју. *СБР* је у ствари једна врста орјентира и путоказа кроз мрежу поменутих установа. *Речник* је такође и огромна библиографија српске периодике, али и користан преглед иностране штампе која је писала о нама. Он је такође и целовит попис уметничких дела која смо створили: слика наших сликара, скулптура наших вајара, фресака, икона, иконостаса... Он је једна исцрпна библиографија српске књижевности, али и библиографија наших библиографија. Могао би се посматрати и као неисцрпна листа улога наших истакнутих глумаца и режија наших редитеља, наступа балетских и оперских уметника, композиција наших композитора, извођења наших истакнутих музичара. Он је такође и детаљна листа наших значајних архитектонских остварења и њихових твораца као и грађевинских подухвата и њихових неимара. Могли бисмо овако унедоглед. Перспектива из којих се може посматрати *Речник* наоко је безброј.

Верујем да ће неко будуће електронско издање које ће имати више функција претраживања публикације омогућити јаснију прегледност наведених аспеката и лакше сагледавање вредности и употребљивости *СБР*-а.

Једно од методолошких правила на којима се темељи рад на овом пројекту налаже Редакцији да се имена места и локалитета који се у биографијама помињу имају поред свог старог или страног назива донети и у

савременом облику. Стога би се за *Српски биографски речник* могло рећи да представља и непроцењиви историјско-географски лексикон. Кроз странице *СБР*-а провејавају имена палих Царевина, негдашњих територијалних целина, покрајина и управних области. Срећемо имена и појмове давно нестале и заборављене и можемо пратити политичко и историјско обликовање и преобликовање простора на којем се налазимо и с којих смо нестали. Узимајући у обзир само географску компоненту, за *СБР* можемо рећи да је и један од најдетаљнијих прегледа насеља српског етничког простора. Врло често и оних села и градова који су остала далеко од матице нашег народа и у којима се српско име одавно утулило, или се врло ретко помиње. Али исто тако и оних насеља од Европе преко обе Америке, Јужне Африке до Аустралије у којима се сабрала наша бројна дијаспора. *Речник* је мапа наших гробаља разасутих широм света. Он је такође и попис школа и универзитета на којима је школована наша елита, како у Србији тако и у иностранству, али и хронологија наше просвете. *Речник* је и попис војски у којима смо ратовали, битака и ратова у којима смо војевали и стратишта на којима смо сатирани. У њему се могу наћи помени давно заборављених и ишчезлих професија, звања, титула, одликовања и војничких чинова. Кроз странице *СБР*-а можемо пратити и учесталост одређених презимена у српском народу, али и учесталост појединих имена у одређеним историјским епохама. Кроз њега можемо пратити и миграционе процесе унутар српског етничког простора, али и далеко ван њега. Он исто тако бележи и присуство припадника других народа унутар нашег и њихов допринос у стварању наше националне историје, изградњи српске културе, науке и напослетку државе. Приче са страница *Српског биографског речника* говоре о народу који се борио за своје место на карти цивилизованих народа, његовим прегнућима и достигнућима. *Речник* као књига у времену у којем настаје говори где смо на тој карти данас.

Речник се у нас дефинише као капитална национална енциклопедијска едиција или пројект, мада тиме не би требало пренебрегнути његов међународни значај јер кроз странице *СБР*-а сагледавамо и наше место међу европским народима и у ширим историјским токовима. За неке друге народе *Речник* је књига додира њихових народа с нашим. У досада публикованим томовима *СБР*-а налазе се биографије људи који су својим малим или великим делима превазишли наш национални оквир. Од Лазара Србина, светогорског монаха, градитеља првог јавног часовника на зидинама далеког Кремља у сам освит 15. века, преко иришког берберина Николе Бизумића који је у Лондону патентирао машиницу за шишање, па до Милутина Миланковића којег је НАСА ставила на попис 100 највећих светских научника. Излишно је помињати све оне наше сународнике који су служили у армијама европских држава, од нижих официра до прослављених генерала, адмирала и војсковођа, као и оних Срба који су као поданици страних владара имали важне државне и државничке улоге. *Речник* је и књига у којој доносимо животописе оних људи који су већини непознати, и који су имали малу, али ипак довољно велику улогу у изградњи српске нације и државе. Књига непознатих хероја којима се на

овај начин одужујемо. Верујем да међу 26.000 личности Азбучника *Српског биографског речника* чији би животописи требали бити публиковани у планираних 12 томова, сваки од читалаца има понеког претка или личност на неки начин блиско повезану с нашим породицама, чак да и тога нисмо свесни.

Наш некадашњи главни уредник, покојни академик Чедомир Попов својевремено је дефинисао *СБР* као персоналну или персонализовану историју српског народа. То би била најтачнија и методолошки најисправнија дефиниција. За мене пак *Речник*, метафорички речено, представља колективни портрет српског народа израђен у техници мозаика, али и нашу коцкицу у мозаику историје човечанства. Споменик памћења, књигу сећања, породично стабло српског народа.

Александра Новаков ИЛУСТРАТИВНИ ПРИЛОЗИ ЛЕКСИКОГРАФСКИХ ИЗДАЊА МАТИЦЕ СРПСКЕ

У Матици српској у току је рад на три капитална лексикографска пројекта: *Српска енциклопедија*, *Српски биографски речник* и *Лексикон писаца српске књижевности*. Чланови редакција ових пројеката с правом су сматрали да је неопходно да се ова дела допуне и визуелним садржајима. То је наметнуло и следећа питања: по којем принципу одабрати илустрације, како наћи праву меру у настојању да томови буду визуелно занимљиви, а да се притом не оде у другу крајност, али и да њихово присуство буде стручно оправдано... Сва три пројекта, у складу са својом тематиком, имају и различит приступ илустрацијама. Српска енциклопедија претендује да објави портрете само најважнијих личности, да илуструје најзначајнија уметничка дела, догађаје, градове, објекте, аутентичне националне обичаје, графиконе, као и географске и историјске карте. Енциклопедија, дакле, илустративно приказује само оно што је репрезентативно за српски народ и број илустрација које се налазе у њеним до сада објављеним томовима није велик. У првој књизи првог тома *Српске енциклопедије* објављено је 1.929 одредница, 141 портрет и 259 других илустрација. Друга књига првог тома обухвата нешто мање одредница, 1.797 а више илустрација, 146 портрета и 444 других прилога. Други том *Српске енциклопедије* садржи: 2.186 одредница, 183 портрета и 678 илустрација.

Уз животописе значајних личности, *Српски биографски речник* те личности приказује фотографијама, портретима, карикатурама, цртежима, бистама па чак и рељефима с надгробних споменика. Илустрације се нису бирале само према значају личности, него се трагало и за фотографијама мање познатих особа чији су портрети ретко публиковани или уопште нису објављивани. У неким случајевима свесно је занемарен незадовољавајући технички квалитет фотографија а дата предност очувању ових ликова од заборавља.

У време када се размишљало о визуелном изгледу првог тома *Српског биографског речника*, међу угледним члановима Уређивачког одбора била су подељена мишљења. Неки су сматрали да *Речник* не треба илустровати да се не би успорио процес објављивања дуго очекиваног првог тома, док су се други залагали да се илуструју не само портрети личности већ и грбови породица као и прве странице књига, уметничка дела и слично. Превагнуло је мишљење да *Речник* треба илустровати само портретима појединаца. Донета је права одлука, јер добра илустрација лика побуђује пажњу читаоца и на тај начин и његов животопис остаје дуже у сећању.

У шест томова *Српског биографског речника* објављено је 10.781 биографија а готово да је свака трећа личност илустрована. Са страница ових томова *Српског биографског речника* посматрају нас 3.157 личности различитих животних доби, историјског времена и прилика. Илустрације у *Речнику*, та галерија ликова, претендује да прерасте, након изласка свих томова, у својеврсни албум. Јунаци тог албума су даме у сјају своје најбоље одежде како модерне тако и ношње, грађанске или народне, грофови и војводе са престижним титулама, хероји окићени лентама и ордењем. Ту се налазе истакнути национални радници, добротвори, глумци, насликани понекад у својој роли, музичари, четници, младе партизанке... И сви они сведоче о свом времену...

Захваљујући бројним фрескама манастира, од заборави су отргнути не само владари већ и епископи, као и ктитори манастира и властелини средњег века. Ипак, личности 16, 17. и 18 века, визуелно су готово недодирљиви. Најбројније су илустрације личности које су живе у 19. и 20. веку, што је и очекивано, јер управо у то време настаје и развија се фотографија.

Трагање за фотографијама је узбудљив али и веома захтеван посао. Проналажење одговарајућих портрета подразумева истраживање на многим странама, обилазе се музеји, архиви, галерије, удружења и друштва, не преза се ни од одласка на вечно почивалиште значајних личности, не би ли се пронашао одговарајући лик. Није увек једноставно пронаћи фотографију и сваки пронађени лик је ново откриће. Једна од отежавајућих околности за овај посао била је и у томе што установе културе које поседују фотографске фондове често не схватају значај својих збирки и држе их на маргини... Као још већи проблем јавља се то што су многе личности на постојећим фотографијама неидентификоване, или су, што је још опасније, погрешно идентификоване (у збиркама фотографија или погрешно објављених у публикацијама). Због могућих погрешака, свака фотографија се вишеструко проверава на различите начине. Да би се формирала колекција фотографија тражена је и помоћ потомака значајних личности, који су са пијететом отварали своје породичне албуме, сматрајући их за највеће благо у кући. Ти фотографски албуми пуни су незамењивих прича, јер је свака фотографија прича за себе а цео албум роман преплетених судбина и догађаја. Велику и несебичну помоћ у прикупљању материјала пружају сарадници који пишу биографије. Треба истаћи да су Краљевчани у *Српском биографском речнику* илустровани у великом броју захваљујући нашим вредним сарадницима из Краљева.

Приликом потраге за илустрацијама осећа се дивљење и захвалност онима који су оставили визуелни неизбрисив траг личности. Међу „заслужнима” су сликари, вајари, па и фрескописци из најдаље прошлости српског народа. Тај „простор” уметника од средине 19. века полако заузимају и фотографи. Имајући у виду квантитет али и квалитет верности илустрације, фотографија заузима веома значајно место. Иако је фотографисање најмлађа техника, оно је, већ дуже време, најпопуларније и најраспрострањеније јер фотографија достиже највиши степен аутентичности у приказу. С фотографија нас гледају живи људи онако како их је уметник видео, не да би од њих направио уметност, већ да би их верно забележио и сачувао за будућа времена. Нема тих речи које би могле да буду убедљивије од добре фотографије. „Када фотографишете лице, снимате душу из тога лица”, рекао је славни француски режисер Жан Лик Годар. На том чудесном „комадићу хартије” настављају да живе и они којих већ давно нема међу нама. Фотографије настале у атељеима широм српског културног простора незаобилизан су извор али и непресушно благо историчара и других културних посленика.

Пројект који је недавно започет у Матици српској, *Лексикон ђисаца српске књижевности*, ослањајући се на четири објављена тома *Лексикона ђисаца Југославије* настоји да у сваком погледу настави успешну традицију. То значи да Редакција има намеру да уз сваку биографију с библиографијом личности објави фотографије знаменитих и мање познатих стваралаца српске књижевности.

Илустрације у лексикографским издањима Матице српске, објављених, као и оних који су у припреми, биће веома драгоцене јер се на једном месту прикупљају илустрације, расуте широм света, оних личности и догађаја који су обележиле српско друштво кроз историју.

Фотографије, посматране као „огледала која се сећају” како их је назвао Едмон Абу, у светлу историјских чињеница добијају једну другу димензију. Оне нису само документ, већ и историјска драгоценост. Визуелно нас подсећају на наше славне претке и говоре нам о једном времену којег више нема.

ОГЛЕДАЛО ВЛАДАРА

(Александар Гајић, *Огледало владара: Константинин Михаиловић и Макијавели*, Институт за европске студије, Београд 2014)

У српској политиколошкој и социолошкој продукцији ретко се могу наћи радови који садрже мултидисциплинарност, још мање упоредни поступак и приступ обрађивању одређене теме и личности. Због тога је политиколошко-историјска студија Александра Гајића *Огледало владара – Константинин Михаиловић и Макијавели* значајнија и драгоценија јер успева, да на изузетно занимљив, акрибичан и научно утемељен начин да упоредни преглед не само епохе у којој су ове две личности живеље већ и да предочи и корпус идеја и схватања које су они сваки у својој области заступали ослањајући се и на непосредно политичко искуство. Овакав приступ није нимало лако спровести јер је реч о две веома различите личности које баштине потпуно супротстављена историјска, теоријска и политичка искуства. Међутим, аутор је, приказујући дух тог времена и епохе у

којој су они деловали, успео да оцрта и прегршт сличних и блиских додирних тачака, али и да нам подастре увид у главне политичке идеје које су они обликовали имајући увек у виду цивилизацијски и историјски контекст: „огледање две концепције и два – огледала – владара, за нас данас, нема значај само у погледу темељног проучавања историје политичких теорија из којих су се развили савремени политички концепти и праксе. Кроз све ове догађаје, преламају се и међусобно огледају, до данашњих дана, идеје и утицаји два давно написана – владарска огледала – оног утилитарно-политичког и прото-политиколошког, Макијавелијевог, и оног у народу још увек преосталог, светосавског, духовно-моралног, којим је живео – и на страшном месту опстојао – Константин Михаиловић, српски јаничар”, каже аутор ове књиге. Он у уводним реченицама говори о кретању точка судбине увек спремног на велике обрте који су довели до тога да ће нарастајуће силе средњег века у Кини бити заустављене и покорене од европског Запада који ће све до данашњих дана успевати да заустави развој других светских цивилизацијских кодова. Зато се и Александар Гајић бави главним чиниоцима који су довели до доминације западне цивилизације и он при томе истиче не само материјалне чиниоце већ посебно наглашава да: „крупни се преврати дешавају и у душевним сферама. Субјективност поступно одмењује веру, појављује се тежња ка индивидуалној еманципацији и изрази верности претварају се у интересну, пословну везу, која је привремена и лабилна јер зависи само од тренутних прилика – док верски, морални, политички, еротски и естетски светоназори губе свој пређашњи значај”. Зато се аутор и

позива на низ историјских и културних фактора и појава (јачање папства, претварање Петровог наследника у моћног црквеног кнеза, стогодишњи рат, жакерију, градске устанке, грађанске ратове у Византији, погубно увлачење Османлија у династичке сукобе и њихово надирање на Балкан, Виклифову протореформацију, хуситске ратове, читав низ умоболних и неспособних краљева) који доводе до разорних друштвених и социјалних криза али и до често кобне „неуротичне расстрзаности целог цивилизацијског ткива у којој се ... смењују крајња потиштеност и безвољност с еуфоричном жестином и манијакалном активношћу”. Друштвени и политички живот тога доба снажно су обележавали и обликовали „осцилирање између надљудског хероизма и животињске тупости” које није могло да успостави толико потребни баланс и изгубљени склад између набујалих противречности и екстрема. „Изгубљен је центар и недостатак тежишта оставио је вољни живот на ветрометини, подложен центрифугалним силама пред којима се све руши и распада.” Зато је у средишту ове књиге управо трагање за цивилизацијски и историјски утемељеном тежишту које надлази разарајуће силе једне изузетно турбулентне епохе. Аутор не пристаје на тупо и беспомоћно одустајање од света, напротив, он настоји да пронађе узроке за доминацију неуротичне расстрзаности као датости и обележја тог времена у којем се руше али и настају нове друштвене околности и могућности, што ће довести до ренесансе и несагледиве авантуре западног човека која у себи носи откривање хуманистичког реда и нови свет који се појављује на рушевинама нестајућег времена. Александар Гајић са пуно права наводи став Жана Делимоа (Jean Delumeau) да се „ренесанса указује као океан противречности” и да се она зачела у болу, узимајући у обзир претходне историјске процесе који су донели друштвену и цивилизацијску динамику: географска и природнонаучна открића, колонијална експанзија Запада, реформација и контрареформација, покрети верског чистунства, стварање апсолутистичке, рационализоване суверене државе. Ово ренесансно раздобље се одвија у превазилажењу и савладавању мноштва противречности што је залога за обнову и ревитализацију тадашњег друштвеног устројства. У књизи се указује и на урушавање

сталешког света а у први план избијају општељудска част и слава где ослањање на античке идеале успоставља хуманистичке принципе као превазилажење уздрмане вере. Хуманистички повратак антици у тумачењу Александра Гајића претпоставља „човека који се одмакао од урушеног средњовековног модела” и то је основа за нарастање хуманистичке самосвести која је снажно и трајно обликовала токове развоја западне културе и цивилизације. Аутор такође уводи у расправу и долазак Турака у Европу након неуспешних покушаја да они буду заустављени код Варне 1444. и Косова 1448. године. Освајање Константинопоља био је главни циљ у турском ширењу и јачању династије Османовића, али је и имало далекосежне историјске последице за укупне европске односе. Продирање Арапа у Шпанију, турско освајање Балкана, вазалство Кримског каната, сукоби у Угарској, хришћанска реконквиста у Шпанији, појава првог руског цара Ивана III, борбе у немачком Светом римском царству – историјски и друштвени су оквир у којем долази до првих великих географских открића, стварања универзитета, појаве штампарске технике што је имало изузетно велики утицај на ширење хуманистичких идеја али и образовање првих облика националне свести и идентитета. Долази до великих продора у области науке што је афирмисало идеје ренесансе и хуманизма које ће отворити пут појави рационализма и просветитељства. Аутор истиче да су „уз помоћ античког републиканства, филозофије и историје створени потпуно нови, модерни обрасци на свим пољима”. У тумачењу Александра Гајића „Турци су доживљавани као најзначајнији Други латинског хришћанства у позном средњем веку”. Зато се и хришћански идентитет развијао у конвулзијама и сукобу с исламом и муслиманским схватањем политике и друштвених односа што је константа која делује и данас. Супротност Европљанина и Турчина (као некад хришћанина и Сарацина) имала је кључни културно-цивилизацијски значај: то је једно од основних полазишта у расправама о историјским превирањима која се обрађују и разјашњавају у овој књизи. Та превирања и сукобљавања посебно су се огледала у тежњама султана Османовића и владара Светог римског царства да буду прави и једини наследници римских царева. Тај сукоб је добио

изузетно разorne и апокалиптичне размере. Занимљиво је ауторово становиште: „турско освајање Балкана имало је све одлике социјалне револуције где се претходно, властелинско друштво само од себе урушило и потом кварило у унутрашњим немирима. Турци су ушли у празан простор и након што су га освојили стабилизovali га, конвертирање у Ислам било је прилично распрострањено и Турци су с раширеним рукама дочекивали пребеглице – од 48 великих везира између 1453–1623. године најмање њих 33 били су отпадници”. Ово су веома значајна запажања која више говоре о немоћи тадашњих западних друштава али сведоче и о процесима унутар турског царства који су обезбеђивали његов динамичан развој. Одговор Запада био је веома јасан „по наређењу шпанских власти, сви Маври из Гранаде су насилно преобраћени. Потом је ова мера проширена на целу Кастиљу где је још било муслимана као и на Арагон”. Такође се прибегавало и пресељавању у унутрашњост Иберијског полуострва чиме се остваривало разбијање муслиманског корпуса. При томе у књизи се наводи и запажање о широком и сталном ширењу свести о турској опасности која је прихваћена као свеевропска опасност о чему сведочи и опис Жана Делимоа да се у Бечу с ужасом очекивао долазак варвара. У односу према турској опасности постојале су две концепције, једна више ослоњена на теолошко тумачење о Исламу као врсти хришћанске јереси и друга која је настојала да реално прикаже улогу турског фактора у европској историји. На овој историјској и цивилизацијској равни јавља се књига *Јаничарске успомене* – успомене пољског граничара као једно од најинспиративнијих сведочанстава те епохе чији је аутор био Србин Константин Михаиловић. Гајић каже да су ове јаничареве успомене биле „прави бестселер у Европи на тему турске претње па и знатно више од тога: оне су биле сведочанство из прве руке о турском царству, о турској вери и обичајима, те њиховој војној тактици, спис препун важних података и сугестија која је аутор писао тадашњем пољском краљу Јану Олбрехту у намери да га охрабри да се одупре даљем продирању Турака у Европи”. Ова књига имала је неколико издања и то 1828. године на пољском језику. На српски језик превео ју је Јанко Шафарик 1865. године. Занимљиво питање зашто ово дело и поред веома добре

рецепције није дуго уврштено у корпус српске књижевности. Тако је његова књига поделила његову тешку судбину која се кретала између лутања, отаџбине и боравка у далеким земљама. Веома је важно рећи што истиче и аутор ове књиге да Константин Михаиловић није само сведок него и активни учесник у многим догађајима који се могу сматрати веома значајним у историји средњовековне Србије и у историји читаве Европе 15. века. Он је живео у време великих прекретничких догађаја на Балкану што је одредило и његову животну путању. Рођен је у Островици код Новог Брда око 1435. године. Запао је у турско ропство у Новом Брду па је могуће да је потицао из рударске породице али није га одликовало озбиљно образовање нити је припадао вишим друштвеним слојевима. Након пада Новог Брда, са око 320 младића поделио је судбину и постао је саставни део јаничарске војске чиме је избегао погубљење којем су били изложени највиђенији људи. Није учествовао у завери за убиство султана Мехмеда коју је организовала група српских младића доведених у Једрене. Михаиловић није одмах ступио у јаничарске редове али је као део помоћних трупа био очевидац неуспеле опсаде Београда. Делујући у саставу турских трупа није се одрекао свог порекла и хришћанске вере што се могло видети укључујући посланству босанског краља Стефана Томашевића да Турци спремају велики поход за освајање Босне. Нису га саслушали нити су придавали пажњу његовим упозорењима. Убрзо након тога Босна је у крвавом турском походу била покорена. Након угарског продора учествовао је у биткама за Звечај на Врбасу и Јајце, и ту борбу сматрао је као одбрану своје турске војничке части. Тек када је отпор постао узалудан предао се. На крају није скривао задовољство што се поново нашао међу хришћанима али и задовољство што је до краја остао исправан и поштен ратник, па макар и као бранилац полумесеца, јер се султану закleo на верност. Остао је веран својој заклетви догод је то било могуће. Оваква оцена Гајића само показује да је он био прави и истински изданак свог времена у којем је част и дата реч имала вредност и смисао. Након понижавајућег третмана у угарском заробљеништву, што ће трајно обележити његов однос према Угарима, уз помоћ Срба спасио се из ропства а потом се упутио за Пољску где је и провео већи део свог жи-

вота. Као дуг своје свести и дужности сматрао је обавезу да опише „све оно о Турској што је лично проживео и сазнао” а посебно је писао о добро и ефикасно решеним питањима у турској војсци како би указао на непоходност да се превазиђе разједињеност и распарчаност Европе која је и утрла пут турским војним успесима који су их довели до зицина Беча. Суштина *Јаничаревих усјомена* не може се свести само на мемоаре о турском питању јер је њега водила идеја да формулише упутство на основу свог непосредног искуства које би омогућило да се организује успешан отпор турској војсци. Само онај се може борити успешно против Турака ко их добро познаје, наводи Константин из Островице. Зато Александар Гајић и истиче да је „управо практично-политички циљ његовог инструктивног садржаја као преглед турске моћи и њеног ширења најважнији за одређивање *Јаничарских усјомена* и недвосмислено упућује на његов првенствени политички карактер и садржину”.

На тај начин суштински је одређена врста и карактер овог списка. Он се састоји од предговора и 49 поглавља. Предговор обухвата Михаиловићево исповедање хришћанске вере а затим се обухватају теме: ко су муслимански народи, суштина и организација њихове вере, муслимански празници и обичаји, о правичности у турском царству, однос према покореним хришћанима, о турском неверству и издајству, историјат развоја турске империје више заснован на предањима него на историјским изворима до којих Константин Михаиловић није ни могао да дође (зато се ослања на приче и сведочанства које је слушао живећи међу Турцима). Он је приказао и време када се сукобљавају српске државе на Балкану у време свог опадања и растројства али приказује и историју Немачке. „Уверен да је тешка судбина која је у његово време задесила Србе настала због грехова наших из времена позносредњевековне историје.” Он описује ратовање у Србији, пораз код Варне, контраофанзиву хришћана на Балкан и улогу Јанка Хуњадија. Такође даје опис и препричава догађаје из владавине Мехмеда II Освајача, освајање Цариграда и турску кампању за освајање Новог Брда, неуспешној опсади Београда али и сукобе Срба и Угара. Записи поседују живописност и посебну детаљност што је настало као резултат личног развоја Константина Михаиловића

који је стекао чин јаничарског официра. Посебно су значајна поглавља у којима је дато његово виђење турских припрема за војне походе, њихову офанзивну стратегију али и низ његових мера и предлога за успешно супротстављање турском начину ратовања. Показује се снага али и слабост турске војске које су једино Татари успели да искористе. Аутор књиге наводи да „у последњој XLIX глави после свеобухватног описа турске државне моћи Константин Михаиловић ће апеловати на јединство пољских краљева с угарским и обратити се њиховим владарима – који су били рођена браћа – мађарском краљу Владиславу и пољском краљу Јану Олбрехту да се уједине у покушају да заједно савладају и протерају Турке а не да се хришћани међусобно боре”. То упозорење некадашњег јаничара никада није узето у обзир зато је и следио низ хришћанских пораза који су довели до учвршћивања вишевековне турске превласти. Важно је истаћи што чини и аутор ове драгоцене књиге да је Константин Михаиловић имао веома лоше мишљење о Турцима као неверницима и суровим освајачима, али он је умео да призна и истакне добре стране њиховог државног устројства и војничку вештину. Нарочито га је погађала стална међусобна борба и ратни сукоби хришћана и посебно је у том смислу истицао краља Матију Корвина. Значајно је истаћи запажања Александра Гајића о веома важним идентитетским, карактеролошким и менталитетским закључцима везаним за начин османске управе. То само говори да Константин Михаиловић није био само пуки посматрач и описивач већ да је имао способност да уобличи и опише главне политичке и друштвене токове који су обликовали турску владавину. Он наводи да је „правичност према иноверцима често формална, дволична и увек себи тражи изговоре да узврда и не поступи онако како би морал налагао. Ни правичност међу муслиманима није духовно дубока и искрена; али је стабилна – јер извире из чврстине једног доброг организованог поретка који уме да, с једнаком оштрином, и казни и награди, већ како потребе налажу”. Михаиловић се истовремено супротставља непромишљеном потцељивању Турака и њиховој олакој сатанизацији, али ипак не пропушта при томе ни да укаже да су они превртљиви, да се лажно куну и не одржавају реч, да користе свако могуће лукавство и

изговор како би оштетили оне на које су се намерили. Михаиловић их дакле, војно и политички-организационо веома поштује али их истовремено у људском и духовно-моралном смислу презире. Он наглашава одређену предност турске управе која води бригу о сиротињи и обичном народу, она прилагођава свој начин владавине њиховим потребама и такође се не либи да истакне предности које исказује турски борбени дух у односу на европски који је непрестано изложен размирицама и међусобним династичким борбама што неминовно слаби његову отпорну и одбрамбену снагу. Зато он као непосредни учесник војних похода даје и практичне војне савете како би се пружио што озбиљнији и резолутнији отпор турској најезди. Константин Михаиловић исказује и описује сурову реалност и настоји да пружи што шири и разрађенију слику времена у коме је живео.” Свестан је, дакле, Михаиловић да је устројство система засновано на личним заслугама и отвореним могућностима напредовања на основу тих заслуга у великој предности над системом који првенствено почива на наслеђеном статусу: привилегијама, али, ипак не види у том ... разлог укупне надмоћи Турака над хришћанима”. Али он наводи да је суштински узрок пораза хришћана њихова сукобљавања и унутрашње међусобице које су доводиле до разарања одбрамбене и стратегијске моћи и способности хришћана. Сâмо дело Константина Михаиловића није настало као резултат рада образованог и рафинираног хроничара већ се он често ослањао на митолошке слојеве, епска предања и легенде. Зато и није реч о записима који се одликују историјском тачношћу и теоријском утемељеношћу. Али он је, како каже Александар Гајић, човек кога је „тешка судбина калила, и од њега створила човека бистрог и самоуког, али не и ученог. Пре и изнад свега тога, он је био и остао обичан човек из народа, припрост, али широк у сагледавању прошлости и садашњости, с домишљошћу која је пуна самопоуздања у народно искуство и мудрост његовог предања која се како се кроз живот уверио, подударало и с његовим личним искуством и закључцима изведеним на основу преживљеног”. И поред очигледних мањкавости у историјској фактографији Михаиловићево дело је као литерарни и историјски извор веома значајно за наше укупно поимање и разумевање историје које се ослања и на по-

стојање народне историјске свести коју и он баштини. Изузетно је значајно и његово спомињање првих верзија косовске епике која сведочи да је битка изгубљена због неслоге и издаје српских великаша што је обележавало хришћанске снаге не само у овом судару с Турцима. За косовски пораз као главни кривац јавља се Вук Бранковић а спомиње се и Милош Обилић. Он наводи и веома аутентичне чињенице о судбини кнеза Јазара али и о сукобима унутар турских редова. Овим приповестима само се актуелизује и оживљава српска средњовековна идеологија везана за династију Немањића. Зато аутор истиче оцену да *Јаничарево усјомење* нису само мемоарски запис или хроника већ је реч о „инструктивном политичком спису пуном стварних и митологизованих мотива који одише не само практичним саветима, већ и свим особеном политичком идеологијом кроз коју вреднује предмет посматрања и даје практична искуства”. Ако се одређује његов жанр он се свакако може сврстати у жанр „огледала владара” или „владарских огледала” као део средњовековне књижевности – књижевности огледала – која се развијала у хришћанској Европи у периоду од 12. до 16. века, а били су инспирисани античким узорима и примерима. Зато је важно на који начин Александар Гајић одређује суштину и главне одлике овог књижевног жанра који је имао велики утицај на грађење новог приступа политици и њеном стварном значају. Намера огледала као књижевног израза у средњем веку, била је да пружи свеобухватно, инструктивно „енциклопедијско” знање о теми коју обрађује у једном прегледном делу. Оно што је важно то је одређење „огледала владара” као текста који су се бавили дужностима владара и подучавале га на који начин најефикасније и најцелисходније да влада, дајући знања о методологији владавине и практичне вештине потребне за обављање политичких и државних активности. Огледала владара тако у себи сажимају упутства за успешно владање али у исто време представљају и идеолошку основу за афирмацију одређених политичких идеја везаних пре свега за монархијски облик владавине примењиван и код хришћана и муслимана. Она су имала јасно одређену и структурисану форму као нека врста велике епистоле и писали су их припадници виших и образованијих слојева а посвећивали су одређеним владарима или истакнутим

великодостојницима. Сврха им је била да створе слику о праведној владавини у временима велике конфузије и одсуства стабилних политичких и друштвених односа. Ослањајући се на низ античких узора, жанр огледала владара је достигао врхунац у зрелом и позном средњем веку (1000–1450). Дела настала у ренесансном периоду баштиниле су раније примере и искуства а при томе су развијана и обогаћивана новим увидима али су добијале и нову хуманистичку димензију у вештини владања што је и поред свих негативних и поразних историјских примера било од пресудне важности за формулисање новог и рационалнијег приступа у политици.

У жанр огледала владара пре појаве Макијавелијевог списа *О Владару* спадају и дело Саванароле *Расправа о организацији и влади града Фиренце*, спис *Speculum principis* Џона Скелтона, *De regno* Франческа Патриција, *De Principe* Јакоба Понтана, *Дворанинова књига* Балдазара Кастиљана, *Учудиство хришћанског владара* Еразма Ротердамског. Никола Макијавели је наставио традицију писања владалачких огледала и то се посебно види у структури овог дела измеђи 14. и 23. поглавља као прави пример овог жанра. Макијавели уводи у политички живот не идеалну слику пожељног владара већ потенцира окретање политичком прагматизму и реалним односима у политичком животу, суровој свакодневници далеко од идеалних и пројектованих облика владавине. Аутор с правом наводи становиште Ендрју Хакера да је „Макијавели први писац који се прихватио посла да опише свет политике какав он заиста јесте.” Зато је увео појам и праксу реализма у време када се формирају обриси савремене политичке науке која је до тада била само у сфери идеалних концепција потеклих из античког света што није могло да функционише у време великих историјских конвулзија и сукоба када се тражио јасан и одлучан пример вођства у политичким пословима и догађајима. Одвајање политике од морала и везе с Богом означио је суштински и далекосежни прелом у приступу вођења и разумевања политике која се окреће непосредним животним искуствима и досезима. Гајић износи став да је за Макијавелија „циљ политике остваривање рационалног плана у коме се огледа конститутивна моћ заједнице и у крајњем домаћају свог рационализма оцртава и крајње домете модерне на пољу политике. Фидел Егон

каже, он се не обазире ни на каква 'становишта': теологију, морал, естетику или саму филозофију. То је нешто посве ново. Макијавели пише о држави и државницима, као што би зоолог писао о морским псима, тигровима или змијама отровницама.” Овакав однос Макијавелија према традицији, политичкој филозофији и теологији која је доминирала у политичком животу тог времена неминовно га је довео у сукоб с увреженом праксом вођења политике што њега није поколебало у осмишљавању основних идеја и концепција, без обзира на то што се он ослањао на многе елементе који су већ били познати и примењивани у политичким односима. Узимајући све околности у обзир: историјске, филозофске, културне, политичке, које су свакако утицале на формирање политичких ставова Макијавелија не сме се губити из вида како истиче аутор ове упоредне студије да „основна замисао његовог *Владаоца* лежи у његовом републиканизму који узоре види у древном Риму и за чију се рестаурацију у виду грађанске владавине (како и гласи IX поглавље *Владаоца*) он се залаже за такво уређење где ће се владар ослањати на народе а не на аристократију”. У грађанском сталежу он види слој који је носилац политичког субјективитета и који се ради одбране својих комуналних и муниципалних права супротставља аграрном наследном племству које је приграбила власт од монарха и злоупотребила га стварајући општу пометњу и сукобе. При томе ваља истаћи да он нигде није формулисао као своју носећу идеју да „циљ оправдава средство” и то не чини суштину његовог политичког светоназора што је иначе уврежено мишљење оличено у самом изразу *макијавелизам*. Он свакако није одговоран за касније симплификовање и искривљавање тумачења његових ставова који су пре свега били израз сурових и трагичних политичких борби које су вођене у то време. Тек ће разложно тумачење идеја Николе Макијавелија моћи да сузбије антимакијавелизам који је заступао становиште да је он искварио политику и изопштио морал из политике. Гајић наводи да је Фридрих Велики Макијавелијевог владара сматрао монструмом а његово дело једним од најопаснијих у читавој историји, оно од кога је пошто-пото требало одбранили човечанство. Али идеје Макијавелија показале су сву своју виталност и рационалност и преживеле и најжешћа порицања и оспоравања

јер су тумачене једнострано без увида у шири друштвени контекст. Важно је напоменути да *Владалац* и *Јаничарево усјоме*, без обзира на то што припадају одређеном ренесансном корпусу и јасно обликованом књижевном формом и жанром, посебни су јер им је прилаз политичким и историјским догађајима различит и особен и условљен приликама и историјским околностима у којима су живели и стварали. Они излазе из оквира жанра који је био примењиван у списима који су били означени као огледала владара и у томе је њихова нарочита вредност и значај. Макијавели је више посвећен обликовању технике и технологије владања а Константин Михаиловић је више окренут свом непосредном политичком и војном искуству, одакле и црпе своје погледе на отоманску империју и промишља како се супротставити надирућој турској претњи. Занимљиво је да су оба списка настала у току једне деценије, 1499–1502. године. Међу овим ауторима постоје разумљиве разлике али и доста додирних тачака које произлазе из непосредног животног и политичког искуства и доживљаја света у којем су живели. Важно је истаћи да они напуштају идеалтипски модел владара који се може наћи у тадашњим списима и усвајају принцип да политичку прошлост посматрају каква она јесте, полазећи од конкретног и стварног стања и околности, истиче Александар Гајић, без обзира на то што се њихови погледи на суштину политике веома разликују. Док стварност Макијавелија упућује на закључке о одвојености политике од верске сфере и морала, а коначност политичких циљева и њихов контекст указује, ако не баш на пуну неморалност, а оно на релативност у погледу придржавања морала зарад политичке пробитачности. Михаиловићево прожимање верско-моралног с политичким, њихова стална међусобна повезаност и упућеност је жива, кохерентна, појединим крајње екстремним животним дешавањима неуздрмана и неупоредиво стварнија од ерудицијских експликација хуманистичких и позносредњовековних софиста чија је вера хладна, патос извештачен, а аргументација у прилог идеализованој пројекцији – проблематична. На тај начин се може видети да су ова два списка заснована у суштини, да различитим приступима, другачијем односу према политичкој традицији и начину решавања политичких и историјских изазова. То не спречава аутора ове књиге да

изводи смеле закључке о првим, правим протомодерним списима ма колико се то не уклапало у опште прихваћене форме и теоријске шаблоне. Њему је важно да истакне разликовање у приступу и природи ова два списка која садрже и одређене додирне тачке. Он то аргументује ставом: „Напротив, постојеће сличности, пре свега оне у предмету проучавања, али и оне у приступу, у методу, довољне су за плодотворно поређење као и за коначно разматрање кључног питања: зашто ова два савременика долазе до посве супротних закључака, након оштроумних погледа на конкретно политичко поље? Да, Михаиловић у свом делу можда не износи толико директних и системски изведених општих закључака попут Макијавелија, али се – на основу описа низа конкретних догађаја и његовог просуђивања о њима види читав низ општих ставова који се односе на исте теме и момените у политичком животу владара и народа којим се бави и Макијавели. Стил и методологија им јесу различити, али ни приближно толико удаљени као између неких других дела с којима је Макијавели већ поређен, а која нису као *Јаничарево усјоме* део истог жанра (огледала владара) већ представљају разна спекулативна, филозофско-теоријска дела чији су приступи, па и теме којима су се бавиле, биле знатно другачије од оног Макијавелијевог. Напокон, ту је читав низ сличности и разлика и у животима и приступу политичкој пракси између Михаиловића и Макијавелија који упућују на њихово сучељавање. Важно је истаћи да су Макијавели и Маихиловић били везани као грађани за урбане центре без обзира на то што нису припадали истом класном и сталешком слоју. Макијавели је поделио судбину куће Медичи а Константин Михаиловић неће успети да се врати у своју постојбину јер ће турско царство тек у време владавине султана Селима кренути да опада. Александар Гајић закључује да су и Михаиловић и Макијавели неопосредни сведоци и учесници у тешким данима за тадашњи хришћански свет али они су били и сведоци сукоба моћника, неслоге, експанзије великих сила на Апенинско и Балканско полуострво, паљевине и покоља. Преко завађених италијанских република и краљевства, надмећу се римски папа, француска и шпански краљеви, а касније и владари Светог римског царства. Кроз феудално расуло Балкана напредује турска војно-спахијска

деспотија, а њој се, дуж већег дела полуострва, супротстављају угарско-пољски католички монарси, касније и царски Хабзбурзи. Обојица виде зло свог доба у деструктивним завадама одметнутог крупног племства од јаке централне власти чије успостављање прижељкују. Обојица су ватрени патриоти, борбених настојања и оштрих увида. Макијавели машта о уједињењу Италије кроз обнову римског републиканизма: Михаиловић, пак, жуди за уједињењем свих хришћанских напора зарад протеривања Турака с Балкана и обновом слободе у покровеној отаџбини. Гајић у упоредној анализи посвећује пажњу и различитом стилу, теоријској заснованости и литерарном поступку који примењују ова два, по свему различита али и аутентична аутора. Док је Михаиловићево дело прожето меомарским и личним приступом и проистиче из народног искуства што и одређује начин његовог казивања, Макијавели тежи томе да избегне каноне везане за описивање идеалног владара и настоји да изађе из оквира хуманистичке инспирације и да говори на једноставан, сведен, директан и сугестиван начин. Он настоји да избруси што једноставнији и пријемчивији стил који неће бити оптерећен утицајем античких мислилаца које је он свакако добро и темељно познавао. Његов циљ је да буде што објективнији и прецизнији, али аутор ове књиге истиче да његов стил није у тој мери иноваторски јер подробнија анализа Макијавелијевог стила указује да је реч о свесном опонашању класичног реторичког приступа, начина излагања и сугестивног убеђивања који опонаша Цицеронове списе. „И у томе лежи Макијавелијева контрадикција: бежећи од стила својих савременика што се окрећу класичним ауторитетима, он управо опонаша стил једног од њих, и то не макар кога до самог Цицерона, најзначајнијег од римских класика, и при томе ово опонашање прикрива, прећуткује, док у исто време развија теорију којом суштински противречи класичним погледима на везу политике и морала”. Слична оцена се може препознати и у анализи метода којом се служе ова два аутора. Основни методолошки приступ је садржан у избегавању бележења и описивања идеалних представа стварности већ се они окрећу описивању и анализи политичког живота какав он јесте у свој својој противречности. При томе је Макијавели склон да оствари што прецизнији и веродостојнији

научни и теоријски допринос да пронађе и објасни узрочно-последичне односе, све постојеће законитости у описивању политичког живота у тадашњим околностима. „Кроз Макијавелијеве политичке списе и његов метод провејава не само модерна политичка наука, већ, кроз њу, и све ране одлике модерних дискурзивних творевина – политичких идеологија. Он уосталом није ни желео да створи објективну науку, већ да рафинира једну – био је тог убеђења – најефикаснију и, самим тиме, најисправнију политичку теорију као (што се из његовог стила и приступа очигледно види) реторичку праксу засновану на историјском знању и способности да се интерпретирају дела, речи и понашања. Он је био рестауратор, интерпретатор, наратор и оратор. Радио је на обнављању и додавању нове лепоте римској политичкој мудрости како би разумео смисао политичких процеса свог времена, као и да исприча приче које би подстицале његове савременике на политичке идеје које су заборавили. Макијавели, реконструисујући римски републиканизам, суштински одбацује веру и морал свог доба, и кроз селективан избор и интерпретацију оних чињеница које су за то подобне (што упућује и на, макар потиснуте и заборављене чињенице које се, будући неподобне одбацују и прикривају) ствара некакву хибридну полу- и псеудонаучну, реторички сугестивну-политичку веру – претечу модерне идеологије, представљане за објективну датост – која може генерално да објасни једно издвојено поље постојања, у овом случају политички живот и његову праксу”. Константин Михаиловић је окренут описивању и разумевању велике турске претње, начину функционисања турске империје и облике њеног ширења. Макијавели се такође осврће на опасност од турских освајања али он своје погледе ставља у шири историјски и политички контекст. За њега је турска владавина слична источњачким деспотијама које се одржавају на снази и способности неприкосновеног султана. Он сумња у трајност и одрживост оваквог облика владавине. Гајић закључује да се „Михаиловићеви закључци о турској моћи овде ... готово подударују с Макијавелијевим виђењем. Макијавелију је то, напротив, само један пример, док њега муче многе друге бриге. Но и оне се на извесан начин, суштински подударују с оним Михаиловићевим”. У књизи је дато и гледање на однос ова два аутора на

примену силе, суровости, лукавства, лажи и преваре у политичком животу и деловању. У њиховим ставовима не постоји апологетски однос према употреби силе. Они се разликују у процењивању када се и у којим приликама сила може користити као део политичког подухвата. Михаиловић силу и правду не раздваја и настоји да их усклади како употреба силе не би прерасла у политички злочин који води неминовно у пораз и пропаст, јер ако се не остварује виша правда немогуће је остварити његово схватање више и мистичне суштине политике као део његовог поимања историје и друштва. Михаиловићев однос према примени зла и злочина у политичком животу може се сажети у његовом ставу да „организација, бројна моћ, богатства и војна сила су веома битни. Али, све се то постепено губи ако се непримено употребљава, брзо се топи услед подлагања духовно-психолошким заблудама, свим могућим наopakостима и себичностима које воде у злочинства”. Макијавели који стриктно одваја политику од морала и вере има, како то Гајић наглашава, не само негативан антрополошки и „исполитизован” однос према људској природи и њеном манифестовању и деловању у политичкој сфери. Он више апострофира у свом спису начине и облике владавине и сматра да успешност и ефикасност нечије владавине зависи изнад свега од „избегавања коришћења установљених обичаја чије поштовање чини основу за успешну и стабилну владавину. Макијавели се ослања на примере из римске историје везаних за поковавање старе Грчке а сличну стратегију су по Михаиловићу користили Турци у освајању Балкана. Он истиче посебне демографске промене и појаве повезивања – када тако вером промене, таки гори постану за хришћане него прави поганици”. Аутор ове књиге закључује да се „Макијавели и Михаиловић готово у потпуности подударају у описима стратегије освајања, само је први посматра као објективну нужност – успешну технику. А Михаиловић као последицу претходних застрахења и злукоб што је задесила освојене, а не само као пуки резултат освајачке успешне вештине запоседања нових простора. Михаиловић не пропушта да каже да Турци владају строго, али праведно: да се труде да кажњавају све преступнике, без изузетка. Михаиловић сматра да је у томе главна снага турске моћи, да се они тога држе од прастарих времена, и

даје томе убедљиве примере”. Макијавели настоји да утврди на који начин можемо мерити снагу неке владавине, и за њега се као најважније мерило јавља дилема да ли се владавина у случају опасности и ратних сукоба може одржати сама или је принуђена да тражи страну помоћ. Зато Макијавели сматра да је за владара важније да уз себе има народ него племство, поготово зато што племство жуди да тлачи друге, док народ једноставно не жели да буде угњетаван, те га је лакше задовољити. Други разлог зашто владар треба да тражи подршку народа лежи у њиховој бројности коју је боље имати уз себе него против себе. И Михаиловић истиче да турска владавина тежи да придобије ширу и трајнију подршку народа стварајући услове за остваривање праведности, контролу чиновништва коју спроводе *хајфосуруди* – ислеђивачи насиља – које султан упућује да види да ли се народу чини неправда, самовоља и безакоње.” Царски систем, према Михаиловићевом опису, функционише на основу напредовања по личним заслугама, на сузбијању самовоље, при чему се у османлијској држави у самом корену уништава свака могућност стварања наследног племства или неке друге врсте самосталних моћника”. Макијавели је свестан опасности која долази од самовоље великаша као дезинтеграционог фактора; њега пресасходно занимају доступни ресурси, ефикасност организације и делотворност владавине а у другом плану су морални принципи и њихово поштовање и примена, јер њих третира у утилитаристичком кључу и из визуре прагматичности и ефикасности. Утилитаристичка перспектива је у фокусу пажње Макијавелија, за њега је важно остваривање ефикасности. Он истиче значај оружане силе, храбрости, среће (фортуне) или заснивање нових државних творевина злочинством. Ту се најбоље може видети раскол између морала и политике који трајно обележава његов приступ политици ослањајући се при томе на низ примера из античке историје, а за њега се може рећи да је злочин третирао као релативистичку категорију која може имати различиту употребу у односу на циљ који се жели постићи. Макијавели уводи ситуацију у којој се „може рећи да је злочин добро учињен ако је изведен из нужности или зарад неког будућег вишег добра”. Он ипак сматра да превелика употреба силе утире пут пропасти једне владавине зато заговара њену

умерену, добро осмишљену и циљану употребу. Гајић истиче главну дихотомију у односу на сили која се примењује у политици. „Основни проблем који Макијавели превиђа, је тај што једном почињено злочинство (али, не и праведна одмазда) вуче, све више и брже у нова, неконтролисана, параноична злодела и да нема тог владоаца, нити његовог саветника, који, уплевши се у врзино коло злочина као нужног добра неће сваког пута, за сваки свој изненадни страх, план и жељено постигнуће, пронаћи довољно добрих разлога да понови и вишеструко умножи размере пређашњих злодела, чиме би се, како Макијавели тачно сагледава последице оваквог чињења само ширила несигурност и неповерење које би терало, услед сталног озлеђивања, владарево окружење против крволочног владара”. Аутор не пропушта да каже да код Константина Михаиловића оваквог амбивалентног односа морала и политике нема јер он је чврсто везан за хришћанско разумевање у тумачење света и историјских процеса. При томе он јасно оцртава низ лукавства, превара и злочина турских султана почињених у њиховим војним и освајачким походима који се огледају у кршењу и злоупотреби примирја, мучко и вероломно нападање непријатеља без објаве рата, ликвидирање заробљених краљева и племића, али њега највише забрињава непостојање свести о потреби заједничког и обједињеног деловања хришћанских снага неспособних да превазиђу међусобне сукобе и омразе. У тај простор се уклињују Турци који теже што већој и снажнијој експанзији следећи свој образац и начин владавине и ратовања. „Овакво понашање Османлија потпуно се поклапа с владарским понашањем лисице кога заговара Макијавели: Стога мудар владалац не треба да буде од речи када му то не иде у рачун и када се промене околности у којима је дао реч... Али треба умети играти своју улогу, па бити притворан и дволичан, јер људи су безазлени и навикли да се окрећу како ветар дува и да погину шију пред околностима, па ће варалица увек наћи онога који ће дозволити да буде преварен”. Важно је, поред овог, истаћи Гајићево разликовање приступа ова два аутора о односу вршења злочина и постизања одређених политичких циљева.” За разлику од Михаиловића (и целе средњовековне традиције) која заговара владарево угледање на Богочовека, Христа, Макијавели предлаже довољно

понашање – и људско и зверско – то јест, да владар треба по потреби, и једно и друго, као какав модерни кентаур Хирон, јер сматра да ни побожност, ни људскост, нити једна врлина, нису довољни за власт над људима. Владар треба да је најсличнији и лисици и лаву, пошто лав не уме да се брани од замке, а лисица од вука. Треба, дакле, бити лисица па познавати замке и лава, па плашити вукове”. Овде се јасно може видети разликовање ова два аутора. Константин Михаиловић остаје привржен православном искуству наводећи примере из српске средњовековне историје у којој он препознаје успоне и падове али и виталност српског народа који поседује способност обнављања и превазилажења последица и најтежих пораза. Аутор књиге истиче да је Макијавели поседовао посебну свест о значају и снази врлине и снаге поштене владавине али се због придобијања наклоности не сме поступати отворено и наивно. Владалац по Макијавелију, треба да се претвара и да створи привид да поседује све врлине, а нарочито побожност, а да чини по потреби и све супротно томе, ако му то повећава изгледе да опстане на власти. Наравно, Макијавели зна да би било најбоље обоје, да га поданици подједнако и воле и да га се плаше. Како сматра да је изузетно тешко бити у исто време и свиреп и благ, није могуће истовремено изазивати и љубав и страх. Владар треба да настоји да остави утисак благост, а не свирепог човека, али ако жели да му поданици буду покорни, не треба да се осврће на приговоре свирепости, већ да делује крајње окрутно у опасним околностима. За владара је, сматра, Макијавели, сигурније да га се плаше него да га воле. Гајић изводи веома заснован закључак да се многе особине османске владавине могу видети у технологији макијавелистичке владавине, а турски султани следећи описе Константина Михаиловића могу се препознавати и видети као оваплоћење Макијавелијевог владоаца.

Овај упоредни приказ остварен у књизи као и разматрања два владарска огледала, различита по свом садржају и структури, инспирацији и обухватности захтевали су аутора који поседује мултидисциплинарно историјско познавање не само те епохе већ и веома развијену моћ научне синтезе и изношење закључака ослоњених на озбиљно утемељену аргументацију. У овој књизи је на изузетно успешан и веома инспиративан на-

чин показано како се захваљујући акрибиčnosti и великом познавању не само политиколошких аспеката обрађиване епохе може проговорити о два наизглед веома различита и неупоредива аутора. Александар Гајић је овом књигом показао колико нам је потребан упоредан и мултидисциплинаран приказ не само ове епохе у којој су деловали људи различитог порекла, образовања и интересовања

а да се при томе може наћи заједничка водећа идеја и различите додирне тачке у схватању и разумевању политике и историје. Ова књига је истински догађај у нашој научној јавности јер је аутор успео да се суверено креће не само у теоријским разматрањима већ и да нам пружи веома истанчан и раскошан поглед на епоху у којој су живели Николо Макијавели и Константин Михаиловић.

Маринко М. Вучинић
mvucinic@bos.rs

ДОКУМЕНТА О УЈЕДИЊЕНОЈ ОМЛАДИНИ СРПСКОЈ

(Василије Ђ. Крстић, *Аустроугарска грађа о Уједињеној омладини српској*, Матица српска, Нови Сад 2015)

Није прошло много времена откад се појавила изузетно значајна синтеза о историји Срба у Угарској у „дугом” 19. веку, а академик Василије Крстић већ нас је обрадовао новом, такође веома значајном књигом, која садржи документа о Уједињеној омладини српској. И ова књига резултат је његовог вишедеценијског преданог истраживачког рада у архивима некадашње Хабзбуршке монархије: у Мађарском земаљском архиву у Будимпешти, Државном архиву у Бечу, Архиву Хрватске у Загребу и Архиву Војводине у Новом Саду. У своје дело професор Крстић је уврстио укупно деведесет седам докумената, од којих су само три раније објављена, а сви остали пронађени су у бројним фондовима наведених архивских установа и пу-

бликују се први пут. Ради се о веома вредној грађи, будући да је настајала из пера великих жупана, краљевских комесара, аустријских/аустроугарских конзула у Београду, крајишких генерала и личности из самог врха Монархије: председника владе Рикарда Белкредија, Фридриха Бајста, Ђуле Андрашија, Мењхерта Лоњаиа, Калмана Тисе, Јожефа Славија. Њихови извештаји и остала акта обухваћена књигом осветљавају десетогодишњи период деловања Уједињене омладине, од 1866. до 1876.

Идеју за прикупљање грађе о Уједињеној омладини српској професор Крстић добио је – како сам наводи у озбиљној уводној студији под скромним именом предговора – још давне 1966. године, када је о тој организацији одржан међународни научни скуп у Матици српској. Том приликом донета је одлука да се започне са сабирањем извора о Омладини како би се што свестраније реконструисало њено деловање, њене намере и циљеви, методе и утицај, успеси и неуспеси и како би на основу тога наука заузела што правилнији став о месту и улози Омладине у историји српског народа. Неколико истраживача прихватило се овог задатка, па је у књизи грађе о Светозару Милетићу и Народној странци Никола Петровић објавио и више докумената о Омладини из бечких и пештанских архива, док је руска историчарка Вера Н. Кондратјева објавила документа из совјетских архива. Од почетка заинтересован за пројект, а удубљен у прошлост српског народа под Хабзбурговцима, упорно пребирајући по свежењевима старих аката, професор Крстић је пронашао

низ нових докумената, непознатих његовим претходницима.

Доба Уједињене омладине српске било је доба националног заноса и стварања националних држава на разним странама Европе. То је имало одјека и међу Србима, утолико више што је изгледало да је, после пораза Аустрије у рату против Пруске 1866, коначно куцнуо час за ослобођење и уједињење целокупног српског народа. Срби у Угарској, где је основан омладински покрет и где је био најактивнији, били су већ потпуно зрела нација, спремни да се свим средствима заузму за очување своје посебности, с формираним грађанством као водећом снагом способном да осмишљава националне програме. У то време они су имали осигурану верску толеранцију и грађанску равноправност, имали су своју престоницу Нови Сад – културно-политички центар Срба у Монархији, своје школе, штампарије, књижаре и читаонице, новине и часописе, позориште и позоришне трупе, Матицу српску и друге националне установе. Сходно томе, појава Омладине није била случајност, за њено ступање на историјску сцену били су испуњени сви неопходни предуслови. У исто време, на јужним границама Монархије развијала се нововековна српска држава под династијом Обреновић, с којом су Срби из Угарске били непрекидно повезани и која је за њих била, према речима Алексе Ивића, земља снова и нада. Духовно јединство два дела српског народа, истовремено и облицима историјског кретања раздвојена и нераскидивим нитима спојена, дошло је до изражаја и у омладинском покрету, који је афирмисао идеју сарадње свеукупног српства.

Разуме се, владајућим структурама била је неприхватљива управо идеја српске узајамности. Од самог почетка оне су сумњале у прокламоване циљеве Омладине, претпостављајући да су они пре свега политички, иако заоденути у рухо културе и просвете. Зато је власт, као што видимо из прворазредних извора које је сакупио професор Крстић, од првог тренутка држала Омладину на оку и помно пратила све њене активности. Књигу отвара допис који је група новосадских омладинаца упутила барону Павлу Шењеију, председнику Угарског намесничког већа, 2. августа 1866, обавештавајући га о намери да одржи скупштину на чијем би дневном реду била књижевна проблематика и тражећи

одобрење за одржавање овог скупа. Следи преписка надлежних лица о најављеној скупштини, из које се види како је државна администрација гледала на омладински покрет и какве је мере предузимала да би осујетила његове националне циљеве. Намесник великог жупана и краљевски комесар Агоштон Пијуковић одлучно је предлагао забрану скупштине, препознајући шта њени организатори имају на уму, али његов предлог ипак није прихваћен. Уместо тога, препоручено је да се неупадљиво, али будно, прате збивања, без примене било какве репресије. Да државни врх, ипак, није имао никаквих дилема о карактеру покрета, иако Омладина на оснивачком састанку није прекорачила истакнуте циљеве, показала је констатација грофа Рикарда Белкредија како „је учесницима у овом подухвату пре свега лежало на срцу јачање и уједињење националног елемента, а све остало сматрано је само као средство за постизање тога циља”.

Иако је, стремећи уједињењу свих Срба, имала доста присталица и у Србији, Омладина је дошла у сукоб с њеним режимом на чијем је челу стајао кнез Михаило, због тога што није приступао ослобађању Срба под Турцима, онемогућавајући испуњење те ватрене жеље омладинског покрета. Омладина није имала разумевања за опрезну, промишљену политику Београда који, свестан неповољних међународних околности и неправног односа снага у корист непријатеља, није хтео да повлачи ризичне потезе, без изгледа на успех. Поред спољне политике, Омладина је критиковала и кнежеву унутрашњу политику, тражећи за малу српску државу више слобода и демократије. Напетост на релацији Омладина – званични Београд водила је закључку који су, заједно са Србијом, делили и представници аустроугарских власти: да је Омладина умешана у атентат на кнеза Михаила.

Водећи земљу у име малолетног кнеза Милана Обреновића, Намесништво је наставило политику његовог претходника у погледу начина решавања Источног питања и, настојећи да одржи добросуседске односе с Аустроугарском, сузбијало екстремне тенденције омладинског покрета. Нови докази, у виду извештаја до којих је дошао професор Крстић, још једном потврђују оно о чему нема никакве сумње – да је Монархија поздрављала такву политику намесника.

Владине службенике забрињавала је не само свесрпска оријентација Омладине, већ и, с тим у вези, одјек на који је њена пропаганда наилазила у српском народу у границама Монархије. Њихову пажњу привлачила је ситуација у Војној граници чије људство је Омладина покушавала да искористи за подизање устанка на Балкану. Пратили су начин управљања српском националном имовином у установама народно-црквене аутономије у којима су велики утицај стекли чланови омладинског покрета. Били су заинтересовани за прилике у Матици српској, где је Омладина такође стекла снажно упориште. Сви извештачи примећивали су да је Омладина успела да пољуља поверење у владу, да посеје мржњу према мађарској држави и у масе усади мисао о дизању устанка када се стекну повољни услови. Ради заустављања опасности која је претила од Срба, предлагали су многе опште и конкретне мере, па је, на њихову иницијативу, ускоро заиста и уследио очекиван одговор државе.

После читања извора насталих радом органа власти Беча и Будимпеште, и то аустријског Министарства полиције, Министарства спољних послова, Министарства унутрашњих послова, Министарства рата, Угарског

намесничког већа, Угарске дворске канцеларије, Угарског министарства унутрашњих послова и других, намеће се снажан утисак да су Срби у Хабзбуршкој монархији имали пажљиво однеговану свест о сопственом националном идентитету, да им није недостајало национално самопоштовање и да су били спремни да се свим расположивим средствима боре за сопствена национална права и слободе. Поређење с нашом стварношћу данас, сто педесет година касније, неизбежно је и приморава нас да се запитамо шта се догодило у међувремену, зашто смо изгубили способност супротстављања злу и постали немоћни да одговоримо савременим изазовима. Одговори на та питања нису непознати, више пута их је дао и сам професор Крстић, а његова нова књига подсећа нас на све оно што смо били некада и што бисмо – ако би се пробудио предачки дух, скривен негде дубоко у нама – можда могли постати поново. Зато нам остаје нада да грађу о Уједињеној омладини српској неће читати само професионални историчари већ и други читаоци и да ће и њих подстаћи да се замисле и да покушају да осведоченим вредностима из прошлости обогате сопствено време.

Софија Божић
научни сарадник
Институт за новију историју Србије
Београд

АУТОРИ У ОВОМ БРОЈУ AUTHORS IN THIS ISSUE

СЛОБОДАН БЈЕЛИЦА (Нови Сад, 1975). Ванредни професор на Филозофском факултету Универзитета у Новом Саду.

Дипломирао (1999), магистрирао (2003) и докторирао (2007, „Политички развој Новог Сада 1918–1941”) на Одсеку за историју ФФ УНС. Запослен је на Одсеку за историју ФФ УНС од 2004. као асистент, од 2008. године као доцент, а од 2013. године као ванредни професор за област Историја модерног доба. Предаје на курсевима на основним, мастер и докторским студијама историје који обухватају прошлост Југославије од настанка 1918. године па до распада 90-тих година 20. века. Поље интересовања обухвата пре свега историју Срба у 20. веку: деловање политичких странака у Војводини између два светска рата, судбина српске елите у Војводини током Другог светског рата, међународни односи у Војводини после Другог светског рата, утицај развоја југословенског федерализма на аутономију Војводине друге половине 20. века. Поред тога бави се урбаном историјом и руководиоца је пројекта израде свеобухватне историје Новог Сада. Учествовао је на више домаћих и међународних научних пројеката као и на бројним конференцијама у Србији и иностранству.

Важније књиге: *Радикали у Војводини 1919–1929*, Бг 2005; *Политички развој Новог Сада између два светска рата*, НС 2008; *Сјорови око аутономије Војводине: 1961–1974*, књ. 1, Бг 2015.

АЛЕКСАНДАР М. ГАЈИЋ (Нови Сад, 1973). Научни сарадник Института за европске студије у Београду.

Дипломирао на ПФ УНС, магистрирао на ФПН УБ (смер: Међународни односи), докторирао на интердисциплинарним студијама правних, политичких наука и политичке филозофије УНС (2008). Запослен у ИЕС (од 2006). Истраживачка интересовања: друштвене и правно-политичке теорије, политичка филозофија, студије културе, међународни односи итд. Учествовао је на конференцијама националног и међународног карактера. Аутор је седам књига и уредник три зборника радова.

Важније књиге: *Нова велика истра: геополитичко надметање у касијском подручју*, Бг 2009; *Духовне основе светске кризе*, Бг 2011; *Корпоративна носталгија*, Бг 2011; *Идеја светске државе*, Бг 2012; *Огледало владара – Констијантин Михаиловић и Макијавели* Бг 2014; *У вртлогу транзиције* Бг 2015; *Хероји и антихероји у популарној култури* Бг 2015.

ЈЕЛЕНА ГЛУШАЦ (1984). Истраживач сарадник у Историјском институту Београд.

Дипломирала историју на ФФ УБг (2008, „Мустафа Али из Галипоља о непристојном понашању у Османском царству у 16. веку”). Мастер рад одбранила 2009. године („Жена у јавности – очекивана или неочекивана појава у османском друштву од 16. до 18. века”). Уписала је докторске студије и пријавила дисертацију под насловом „Српска православна црква у српској Деспотовини

(1402–1459)”. У ИИБ ради као истраживач-сарадник од 2014. године. Области истраживања: историја српског народа у позном средњем веку и историја СПЦ.

БИЉАНА ЂУКИЋ (Зрењанин, 1960). Руководилац одељења правних послова у ХИП „Петрохемија” Панчево.

Дипломирала (1982), положила правосудни испит (1985) и завршила специјалистичке студије (1991) на ПФ УБг („Међународни уговори у спољној трговини”). Учествовала у раду Копаоничке школе природног права у организацији УППС. Истраживала однос државе према православној духовној култури.

ВЕСНА ЂУКИЋ (Сента, 1959). Редовни професор на Факултету драмских уметности Универзитета уметности у Београду.

Дипломирала (1981), магистрала (1989, „Културолошки чиниоци развоја сеоског туризма у Југославији”) и докторирала (1995, „Утицај организације културних делатности на обликовање културног идентитета села”) на ФДУ УБг. Области истраживачког, научног, стручног и професионалног рада су културна политика и менаџмент у култури. Учествовала је у четири научноистраживачка пројекта које је подржало МН РС: „Идентитет и сећање: транскултурални текстови драмских уметности и медија”, „Функција уметности и медија у европским интеграцијама: Србија 2000–2010”, „Медији и образовање” и „Медијска репрезентација националног и културног идентитета у Србији”. Од 2011. до 2015. била је члан тима међународног научноистраживачког пројекта COST (European Cooperation in the Field of Scientific and Technical Research). Била је директорка ЗПКР (2001–2003), а затим члан НПС РС (2005–2011).

Важније књиге: *Право на разлике село – град*, Београд 1997; *Транзиционе културне полиитике – конфузије и дилеме*, Бг 2003; *Културни туризам: менаџмент и развојне стратегије*, Бг 2005; *Држава и култура – студије савремене културне полиитике*, Бг 2012.

МИША ЂУРКОВИЋ (Земун, 1971). Научни саветник Института за европске студије у Београду.

Дипломирао, а затим и магистрирао филозофију на ФФ у Београду (2001, „Проблем заснивања и оправдавања људских права у делу Роналда Дворкина”). Докторирао је на истом факултету (2005, „Либерализам и држава: политичка филозофија Џона Стјуарта Мила”). Од 1997. ради на ИЕС у Београду. Објавио је једанаест књига и три зборника радова.

Важније књиге: *Капитализам, либерализам и држава*, Бг 2005; *Конзервативизам и конзервативне странке*, Бг 2007; *Тамни коридори моћи*, Бг 2013, *Илузија Европске уније*, Бг 2015.

СТАНИСЛАВ ЗЕКИЋ (Сарајево, 1973). Ванредни професор на Економском факултету у Суботици, Универзитета у Новом Саду.

Дипломирао на ПољФ УНС (1998, смер Агроекономија), магистрирао на ЕФ УНС у Суботици (2003, „Развојне перформансе пољопривреде земаља централне и источне Европе у транзицији”), докторирао (2008, „Реформа аграрних политика и реструктурирање пољопривреде земаља југоисточне Европе у процесу европских интеграција”) на ЕФ УНС у Суботици. Ради у звању ванредног професора на групи предмета студијског програма Аграрна економија и агробизнис. Аутор је једног уџбеника, једног практикума и већег броја радова из области аграрне економије и руралног развоја.

ДУШКО КУЗОВИЋ (Ужице, 1967). Инжењер архитектуре. Доцент на Факултету за архитектуру, дизајн и уметност на Америчког универзитета у граду Гирнеу (Киринеји) на Кипру.

Дипломирао (1994), магистрирао (2006) и докторирао (2013) на АФ УБг. Члан ИКС, УАС, УУС, ДКС, председник ДАУ итд. Публиковао већи број радова у часописима: *Ужички зборник*, *Гласник Друштва конзервајора Србије*, *Архитектура и урбанизам*, *Spatium*, *Facta Universitatis* итд. Организатор је и учесник неколико међународних конференција. Добитник је *Борбине* повеље за архитектуру (коаутор, Сарајево 1992), Награде за архитектуру града Новог Сада (коаутор, 1991), и неколико првих награда на архитектонским и вајарским конкурсима у Југославији и свету. Области истраживања: вернакуларна архитектура Балкана, историја архитектуре и урбанизма Балкана у 19. и 20. веку, архитектонска и урбана конзервација, савремено архитектонско и урбанистичко обликовање.

Важније књиге: *Најједноставнији облици стиновања централног и зајадног Балкана*, Сирогојно 2014 (коаутор).

БОЈАН МАТКОВСКИ (Врбас, 1989). Асистент на Економском факултету у Суботици, Универзитета у Новом Саду.

Дипломирао на ЕФ у Суботици (2012, студијска група Аграрна економија и агробизнис) где је и мастерирао (2013, „Пољопривреда Србије у међународним економским интеграцијама”). Тренутно је на докторским студијама на ЕФ у Суботици УНС (студијски програм Економија, модул Аграрна економија и агробизнис). Ради у звању асистента на Департману за Аграрну економију и агробизнис. Аутор је више радова из области аграрне економије и руралног развоја.

АЛЕКСАНДРА НОВАКОВ (Призрен, 1973). Научни сарадник Матице српске.

Дипломирала, магистрала и докторирала (2015, „Средње српске школе у Османском царству: 1878–1912”) на ФФ УНС. Стручни је сарадник ЛО МС, уредник за фотографију лексикографских издања МС и научни секретар СБР-а. Определила се за проучавање историје српског народа у Османском царству, у периоду од средине 19. века до ослобођења 1912. године. Објавила је 14 научних радова у тематским зборницима међународног и националног значаја, као и у научним часописима. У лексикографским издањима (*Српски биографски речник* и *Српска енциклопедија*) објавила преко 200 енциклопедијских јединица.

Важније књиге: *Православна српска богословија у Призрену: 1871–1890*, Ниш 2011.

ЂУРЂА СОЛЕША ГРИЈАК (1977, Сомбор). Ванредни професор на Техничком факултету „Михајло Пупин” у Зрењанину.

Дипломирала (2001), магистрала (2006) и докторирала (2008) на Катедри за психологију на ФФ УНС. Објавила је више научних и стручних радова из области психологије и учествовала у великом броју домаћих и међународних научних и стручних конференција.

Важније књиге: *Развојна психологија – од зачећа до адолесценције*, Нови Пазар 2011; *Компјутеризација васпитања и учења за друштво знања*, Бг 2010; *На прагу писмености*, Бг 2007.

НЕДЕЉКО СТОЈНИЋ (Ужице, 1957). Инжењер геологије. Научни сарадник Института за водопривреду „Јарослав Черни”.

На РГФ УБг дипломирао 1982. и магистрирао 1990. Докторирао на Faculty of Civil Engineering, ТУ (1995). Предмет истраживања: анализа динамичког

понашања медијума у сеизмичким условима. Активности: процена сеизмичког хазарда и симулације динамичког понашања медијума.

Важније књиге: *Сеизмичносћ ѿерена и еџзоџене ѓеодинамичке ѿојаве (клизишћѿа и одрони) у заѿадној Србији*, Бг 2008 (коаутор).

АНИДА ФАЗЛАГИЋ (Бања Лука, 1986). Асистент на Државном универзитету у Новом Пазару.

Дипломирала на Одсеку за психологију ФФ УСа (2008). Пријављена тема (2015) за магистарски рад на ФФ у Источном Сарајеву. Асистент за ужу научну област Психологија на ДУ у Новом Пазару. Објављивала радове у часописима *Теме*, *Педагоџија*, *Сѿорѿ експерѿи*, *Психијаѿирија данас*, *Acta Medica Mediane* итд.

СКРАЋЕНИЦЕ

АУ	Амерички универзитет	РГФ	Рударско-геолошки факултет
АФ	Архитектонски факултет	РС	Република Србија
ДАУ	Друштво архитеката Ужица	СБР	Српски биографски речник
ДКС	Друштво конзерватора Србије	СПЦ	Српска православна црква
ДУ	Државни универзитет	ТФ	Технички факултет
ЕФ	Економски факултет	ТУ	Токијски универзитет
ЗПКР	Завода за проучавање културног развита	УАС	Удружење архитеката Србије
ИВП	Институт за водопривреду	УБг	Универзитет у Београду
ИЕС	Институт за европске студије	УНС	Универзитет у Новом Саду
ИИБ	Историјски институт Београд	УППС	Удружења правника у привреди Србије
ИКС	Инжењерска комора Србије	УСа	Универзитет у Сарајеву
ЛО	Лексикографско одељење	УУ	Универзитет уметности
МС	Матица српска	УУС	Удружење урбаниста Србије
НПС	Национални просветни савет	ФДУ	Факултет драмских уметности
ПољФ	Пољопривредни факултет	ФПН	Факултет политичких наука
ПФ	Правни факултет	ФФ	Филозофски факултет

Биобиблиографске белешке сачинио
Владимир М. Николић

МАТИЦА СРПСКА

ВАС ПОЗИВА ДА СЕ
ПРЕТПЛАТИТЕ НА

**ЗБОРНИК
МАТИЦЕ СРПСКЕ
ЗА ДРУШТВЕНЕ НАУКЕ**

Научни часопис из области друштвених и хуманистичких
наука с непрекидним излажењем од **1950.** године.

Зборник Матице српске за друштвене науке излази квартално, 4 пута годишње.

Годишња претплата (4 свеске) износи **900,00** динара (за иностранство **20,00** €)

за чланове Матице српске **450,00** динара (из иностранства **10,00** €)

Цена појединачног примерка *Зборника* износи **250,00** динара (за иностранство **5,00** €)

Наручујем _____ примерака *Зборника МС за друштвене науке*.

Име и презиме, назив установе или предузећа

Адреса: _____

Телефон: _____ Е-адреса: _____

Уплата се може извршити у свакој банци или пошти на рачун
Матице српске, број **205-204373-09** (Комерцијална банка), са назнаком
„за Зборник МСДН”. Доставом ове наруџбенице и потврдом о уплати
омогућићете да *Зборник МС за друштвене науке* редовно стиже на Вашу адресу.

Информације можете добити позивом на бројеве телефона:

(021) 6615-798; 420-199/лок. 117; 062-8563915

или на адресу:

МАТИЦА СРПСКА

Зборник МС за друштвене науке

21000 Нови Сад, Матице српске 1

e-mail: **vnikolic@maticasrpska.org.rs** односно **zmsdn@maticasrpska.org.rs**

МАТИЦА СРПСКА

MATICA SRPSKA

Улица Матице српске, број 1 • 21000 Нови Сад, Србија
Телефон: 021 527 622 • Телефакс 021 528 901

ИЗ: 1 Maticae Srpske street • 21 000 Novi Sad, Serbia
Phone: + 381 21 527 622 • Telefax: + 381 21 528 901

Зборник Матице српске за друштвене науке издаје Матица српска

Излази четири пута годишње

Уредништво и администрација:

Нови Сад, Улица Матице српске 1

Телефон: 021/420–199; 021/6615–798

Social Sciences Quarterly published by Matica Srpska

Editorial and publishing office: Novi Sad, 1 Matica Srpska Street

Phone: (00381) 21 420–199; (00381) 21 6615–798

E-mail:

vnikolic@maticasrpska.org.rs

zmsdn@maticasrpska.org.rs

Редакција *Зборника Матице српске за друштвене науке* закључила је
153 (4/2015) свеску 20. новембра 2015.

За издавача: доц. др Ђорђе Ђурић

Стручни сарадник Одељења: Владимир М. Николић

Лектор: Владимир М. Николић

Коректор: Драган Тубић

Лектор и преводилац резимеа на енглески језик:

Љиљана Тубић

Технички уредник: Вукица Туцаков

Штампање завршено 2015. године

Компјутерски слог: Владимир Ватић, ГРАФИТ, Петроварадин

Штампа: САЈНОС, Нови Сад

Тираж: 400

CIP – Каталогизација у публикацији

Библиотека Матице српске, Нови Сад

3(082)

Зборник Матице српске за друштвене науке / главни
и одговорни уредник Часлав Оцић ; 1984, св. 76–. – Нови
Сад: Одељење за друштвене науке, 1984–. – 24 cm

Четири пута годишње. – Резиме на енг. језику. – Наставак
публикације: *Зборник за друштвене науке*

ISSN 0352-5732

COBISS.SR-ID 3360258

Штампање овог *Зборника* омогућили су
Министарство просвете, науке и технолошког развоја
Републике Србије,
Покрајинска влада

(Покрајински секретаријат за културу и јавно информисање)
и

Град Нови Сад
(Градска управа за културу)